

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ЛІТЕРАТУРИ ім. Т. Г. ШЕВЧЕНКА

ГАЛИНА КАРПІНЧУК

МИХАЙЛО
НОВИЦЬКИЙ —
ШЕВЧЕНКОЗНАВЕЦЬ

*До 125-річчя
від дня народження*

*ПРОЕКТ «НАУКОВА КНИГА»
(МОЛОДІ ВЧЕНІ)*

КИЇВ • НАУКОВА ДУМКА • 2018

Монографія присвячена Михайлові Новицькому — особистості відомій і авторитетній у шевченкознавстві. У цій галузі він відзначився насамперед як дослідник-документаліст і текстолог. У пропонованій праці всебічно розкрито науковий доробок М. Новицького і з'ясовано його внесок у становлення та розвиток шевченкознавства 1920—1960-х років.

Уперше описано і введено до наукового обігу архівні матеріали вченого, висвітлено роль М. Новицького у написанні документальної біографії Шевченка, виявленні та вивченні автографів поета, підсумовано працю дослідника у підготовці до друку видань літературної і мистецької спадщини Тараса Шевченка, а також подано нові факти до біографії колишнього в'язня Соловецьких островів.

Видання доповнюють документи зі слідчої справи М. Новицького, хронологія життя та наукових здобутків дослідника, бібліографія його шевченкознавчих праць.

Книжка розрахована на літературознавців, істориків культури, студентів гуманітарних факультетів, широке коло читачів.

Науковий редактор *С. А. Гальченко*

Р е ц е н з е н т и:

д-р філол. наук, професор *С. С. Кіраль*,
канд. філол. наук *О. В. Боронь*

*Рекомендовано до друку вченою радою
Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України
(протокол № 7 від 13 червня 2017 р.)*

***Видання здійснено за кошти Цільової комплексної програми
«Створення та розвиток науково-видавничого комплексу
НАН України»***

Науково-видавничий відділ філології, художньої
та словникової літератури

Редактори *Є. І. Мазніченко, С. В. Шарбанова*

© Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка
НАН України, 2018

© Г. В. Карпінчук, 2018

© НВП «Видавництво “Наукова
думка” НАН України», дизайн, 2018

ISBN 978-966-00-1648-4

*Марії Корнійчук —
мудрій, красивій жінці
надзвичайної доброти
присвячую*

ПЕРЕДМОВА

На сьогодні в шевченкознавчій науці ще немає праць, у яких було б зроблено науково-критичний і бібліографічний огляд здобутків українського шевченкознавства ХХ ст. Недостатньо вивчені також конкретні заслуги Д. Багалія, В. Міяковського, І. Айзенштока (1920-ті — 1940-ві), Є. Кирилюка, Ю. Івакіна, Ф. Сарани (1950—1980-ті) та ін. Серед цих подвижників — особистостей, відомих і авторитетних у літературознавстві, був і Михайло Михайлович Новицький (02.10.1892 — 29.03.1964), який понад сорок років активно досліджував біографію, літературно-мистецьку спадщину Тараса Шевченка.

Становлення М. Новицького як науковця відбулося в Комісії для видавання пам'яток новітнього українського письменства, що діяла при історично-філологічному відділі ВУАН, де він працював на посаді наукового, а згодом старшого наукового співробітника впродовж 1921—1934 рр. У 1927 р. М. Новицький став аспірантом київської філії Інституту Тараса Шевченка, працював тут до 1933 р., якийсь час очолював Літературно-меморіальний будинок-музей Т. Г. Шевченка.

В історію шевченкознавства М. Новицький увійшов насамперед як дослідник-документаліст і текстолог. Так, він знайшов документи до історії трьох арештів поета — 1847, 1850 і 1859 рр., а також окремі документи до історії повернення Шевченка із заслання. Ці нові, надзвичайно важливі матеріали життєпису поета були вперше оприлюднені та прокоментовані в статтях ученого «Арешт Шевченка в 1859 р.» (1924), «До історії арешту Шевченка 1850 р.» (1925) та «Шевченко в процесі 1847 р. і його папери» (1925). Згодом ці нововиявлені документи разом з іншими стали основою для видань «Т. Г. Шевченко в документах і матеріалах» (1950), «Т. Г. Шевченко. Документи та матеріали до біографії: 1814—1861» (1975), «Тарас Шевченко. Документи та матеріали до біографії (1814—1861)» (1982).

Вагомою і результативною була праця М. Новицького на текстологічній ділянці шевченкознавства. Разом із С. Єфремовим він вивчав і встановлював тексти поезії, щоденника, епістолярію — продовжував роботу, яку на початку ХХ ст. започаткували В. Доманицький та І. Франко.

Завдяки М. Новицькому було підготовлено й надруковано такі видання: «Поезія» у двох томах, «Катерина», «Єретик», «Наймичка», «Марія», «Сон. Кавказ. Дві поеми» (усі — 1927), «Гайдамаки» (1928), «Кобзар» (1931) та ін.

Учений постійно працював з автографами Шевченка і залишив окремі дослідження текстів його творів: «Поема Т. Шевченка “Мар’яна-черниця”» (1924), «До тексту Шевченкового “Кобзаря”» (1924), «Новий автограф Шевченка» (1929), де врахував досвід В. Доманицького, І. Франка та інших учених-текстологів і означив принципи наукової шевченківської текстології, яку продовжили В. Бородін, Н. Чамата, В. Смілянська, С. Гальченко та ін.

Найбільшим здобутком шевченкознавства 1920-х років стало видання двох томів ПЗТ Шевченка — «Щоденні записки. Журнал» (т. IV, 1927) та «Листування» (т. III, 1929). Для них М. Новицький готував тексти щоденника й епістолярію, написав 272 коментарі.

Академічне шевченкознавство, яке відзначалося методологічним та ідеологічним плюралізмом, у кінці 1920-х років було піддано нищівній критиці, а вчені зазнали репресій. Першими жертвами цього процесу стали філологи-україністи і серед них — співробітники Комісії для видавання пам’яток новітнього українського письменства. Наприкінці 1920-х років розпочався процес над «СВУ», було заарештовано однодумців М. Новицького — С. Єфремова (1929, липень) і В. Міяковського (1929, вересень). Ще до їхнього ув’язнення під нагляд НКВС потрапив і М. Новицький: справу на нього відкрито 12 лютого того ж року [46].

У зв’язку з наближенням 120-річчя з дня народження поета, в Інституті Тараса Шевченка розпочали роботу над підготовкою його нового повного зібрання творів, для чого 1929 р. було створено «Комітет для видавання творів Т. Г. Шевченка при II відділі ВУАН», до складу якого увійшов і М. Новицький. Він розробив проект цього видання, згідно з яким спадщина Шевченка мала вийти в десяти томах. Поява перших томів збіглася з репресіями проти української інтелігенції. В обох томах зібрання було вказано тільки прізвища редакторів В. Затонського, А. Хвилі (псевдонім А. Олінтера) та Є. Шаблювського, а про М. Новицького взагалі ніде не згадано.

На основі досвіду і ретельної праці М. Новицького над текстами Шевченкових творів 1939 р. з'явилися два перші томи академічного 10-томного ПЗТ, тексти яких до друку готували наукові співробітники Інституту української літератури ім. Т. Г. Шевченка.

Завдяки зусиллям М. Новицького було значно розширено видання мемуарної літератури про Шевченка, адже надруковані в періодиці наприкінці ХІХ ст. спогади сучасників про поета вже стали рідкістю. Під керівництвом ученого Комісія доби й оточення при ВУАН підготувала до друку серію мемуарів про Шевченка: «Спогади про Тараса Шевченка» П. Куліша (1930), «Спогади про Т. Г. Шевченка» В. Шевченка (1931), «На Сир-Дар'ї у ротного командира» М. Д. Н. [Микола Дементійович Новицький] (1931) та ін. Згодом видатною подією в шевченкознавстві стала поява видання «Біографія Т. Г. Шевченка за спогадами сучасників» (1958), до групи упорядників якої входив також М. Новицький.

У грудні 1937 р. М. Новицького, після дев'ятьох років нагляду, заарештували. Його, як й інших представників української інтелігенції, звинуватили за ст. 54-10, 54-11 («контрреволюційні дії проти радянської влади»). П'ять років ув'язнення М. Новицький відбував на Соловках (урочище Юр'їв острів) та на будівництві Біломорсько-Балтійського каналу. З початком німецько-радянської війни був переведений у Печорлаг (Республіка Комі), упродовж двох років працював на шахтах м. Кізел (Молотовської обл., нині — Пермський край Кізеловського муніципального р-ну). Історію арешту М. Новицького і період його заслання, матеріали яких зберігаються у ЦДАГО України, дослідив С. Білокінь [15, с. 8; 16, с. 7—8].

У 1946 р. М. Новицький повернувся до Києва. Відтоді упродовж чотирнадцяти років його життя було пов'язане з роботою в київських музеях Тараса Шевченка: спочатку в Літературно-меморіальному будинку-музеї Т. Г. Шевченка (1946—1952), згодом — у Державному музеї Т. Г. Шевченка (1954—1962).

У цей час М. Новицький, окрім біографічного і текстологічного напрямів у шевченкознавстві, розробляв і мистецтвознавчу шевченкіану. Працюючи в групі науковців (разом із Б. Бутником-Сіверським, В. Касіяном, Я. Затенацьким та ін.), яка готувала VII—X томи повного зібрання творів у 10 томах (1961—1964), він атрибутував окремі його малярські твори.

Проте в 1946—1964 рр. працювати на повну силу М. Новицький не мав можливості — органи держбезпеки за ним постійно

наглядали, а впорядковані шевченкознавцем матеріали друкували під прізвищами інших авторів [182, с. 155—168; 183, с. 145—153].

Із 1956 р., уже після смерті Сталіна, М. Новицький постійно звертався до МВС УРСР (до 1946 р. НКВС) із вимогою визнати незаконним його арешт та скасувати справу. Проте реабілітовано вченого було лише посмертно в листопаді 1964 р.

Найповнішу статтю про М. Новицького — «Доля українського шевченкознавця в УРСР. Пам'яті Михайла Михайловича Новицького» — написав Б. Кравців [120, с. 61—72]. Різносторонній шевченкознавчий доробок ученого, його висока ерудиція та життєвий шлях не залишилися поза увагою автора, якому пощастило врятуватися від радянської політичної системи, емігрувавши до Німеччини, а згодом США. Про наукові здобутки М. Новицького в галузі шевченкознавства Б. Кравців згадує і в кількох інших дослідженнях («Шевченкознавство в соцреалістичній дійсності», 1961; «Остракізм у шевченкознавчій бібліографії», 1963; «Шевченко і його творчість», 1963).

М. Новицькому присвятив окремі наукові розвідки В. Міяковський («Михайло Новицький» за підписом В. Порський, «Проект академічного видання Шевченка 1933 р.», обидві — 1953). Упродовж 1920-х років цих учених об'єднувала не тільки співпраця у ВУАН, участь у розробці експозиції Будинку-музею Т. Г. Шевченка, а й теплі дружні стосунки, які, вочевидь, розпочалися ще під час навчання в Петербурзі. «Самовідданим трударем на шевченківській ниві» [291, с. 45] назвав М. Новицького його молодший колега й товариш Ф. Сарана.

Згадки про вченого та посилання на його праці є у дослідженнях В. Смілянської («Дослідження біографії», 1975; «Біографічна шевченкіана (1861—1981)», 1984), Ю. Бойка («Шевченкознавство 20-х років», 1981), П. Одарченка («Тарас Шевченко в радянській літературній критиці. 1920—1960», 1991), С. Павличко («Моделі шевченкознавства в радянській і нерадянській науці», 1991) та ін. У кожній із цих праць згадується ім'я М. Новицького як визначного науковця, якому не було змоги реалізуватися в умовах радянської доби.

Найширша словникова стаття про біографа і текстолога творів Шевченка є в «Шевченківській енциклопедії» (т. 4, 2013); перед тим подібна стаття була в «Шевченківському словнику» (т. 2, 1977), а також в «Українській Радянській Енциклопедії» у 16 томах (т. 8, 1962) та «Енциклопедії українознавства» у 10 томах (т. 4, 1978).

Майже вся рукописна спадщина М. Новицького (ф. 1, оп. 1, 495 од. зб.) зберігається в ЦДАМЛМ України, куди надійшла від його дружини Р. Товстухи-Новицької у 1967—1968 рр. Нині особовий архів є найповнішим першоджерелом для дослідження наукового доробку вченого 1946—1962 рр. (на жаль, майже всі рукописи шевченкознавця до арешту 1937 р. втрачено).

Крім особового архіву М. Новицького, під час написання монографії було також використано архівні матеріали дослідника, що зберігаються у відділі рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України, у фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, у Музеї-архіві ім. Дмитра Антоновича УВАН у США*, у Центральному державному історичному архіві України, Центральному державному архіві вищих органів і управління України, Центральному державному архіві громадських об'єднань України, у Державному архіві Чернігівської області.

Основним джерелом роботи є друковані шевченкознавчі праці М. Новицького; видання творів Шевченка, його документів, епістолярію, щоденника; видання спогадів про Шевченка; літературознавчі праці про М. Новицького (Б. Кравціва, В. Міяковського, Ф. Сарани, П. Одарченка, С. Павличко, С. Білоконя); було також використано праці М. Чалого, О. Кониського, П. Зайцева, Л. Большакова, П. Жура, Є. Кирилюка, В. Смілянської; дослідження шевченкознавчої текстології В. Доманицького, І. Айзенштока, О. Дорошкевича, В. Бородіна, Л. Кодацької, Ю. Івакіна, Н. Чамати та ін.

У пропонованому дослідженні всебічно проаналізовано наукову спадщину М. Новицького і з'ясовано його внесок у становлення та розвиток наукового шевченкознавства 1920—1960-х років. Зокрема, окреслено суспільно-політичні умови, в яких довелося працювати вченому; подано нові факти до його біографії; розкрито роль М. Новицького у виявленні та вивченні документів Шевченка і мемуарів про нього; визначено внесок науковця в пошук автографів Шевченка (поезія, епістолярій) і з'ясовано особливості роботи М. Новицького над цими текстами; проаналізовано текстологічні особливості видань творів Шевченка, надрукованих за участю М. Новицького, означено принципи їхнього упорядкування; досліджено внесок науковця у вивчення тво-

* Висловлюємо вдячність головному хранителю архівних фондів УВАН у США Тамарі Скрипці за надані фотокопії матеріалів.

рів Шевченка-художника. Доповнюють видання додатки, де подано хронологію життя і наукових здобутків М. Новицького, перелік виявлених ученим документів та листів поета, бібліографію шевченкознавчих праць М. Новицького та видань творів Шевченка, здійснених за його участю. Вміщено також окремі документи зі слідчої справи М. Новицького, що зберігаються у ЦДАГО України (ф. 263, оп. 1, од. зб. 57013, т. 1).

Ініціатива написання цієї праці належить заступнику директора Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України з наукової та видавничої діяльності, моему науковому керівнику Сергієві Гальченку, вказувала шлях і надихала Марія Корнійчук. Читали і радили Галина Александрова, Микола Бондар, Олександр Боронь, Галина Бурлака, Ганна Гаджилова, Дмитро Єсипенко, Алла Калинчук, Євгенія Лебідь-Гребенюк, Єлизавета Мазніченко, Ольга Матвєєва, Ольга Меленчук, Павло Михед, Раїса Мовчан, Володимир Мовчанюк, Лариса Мороз, Андрій Нечитайло, Володимир Погребенник, Лукаш Скупейко, Валерія Смілянська, Микола Сулима, Роксана Харчук, Світлана Шарабанова, Василь Яременко. Щиро дякую за скрупульозно підготовлений відгук професору Сидору Степановичу Кіралю. А також за бібліографічні консультації — Анні Левченко (Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського). Статтю М. Новицького «“Третье отделение” про Шевченка» та окремі рецензії на видання, підготовлені за участю ученого, допомогла отримати Мар'яна Пелипець (Львівська національна наукова бібліотека України ім. В. Стефаника).

Окрема подяка Богданові Цимбалу за допомогу у виявленні матеріалів М. Новицького у фондах І. Айзенштока, В. Бородіна (в опрацюванні). А також Оксані Здор — за творчий підхід та клопітку працю над оформленням обкладинки до цього видання.

М. НОВИЦЬКИЙ І ШЕВЧЕНКОЗНАВСТВО 1920—1960-х РОКІВ

1. М. НОВИЦЬКИЙ І НАУКОВЕ ШЕВЧЕНКОЗНАВСТВО 1920-х РОКІВ

1920-ті роки в Україні, незважаючи на радянську ідеологію, засвідчили національне відродження. Нова влада враховувала опір, а подекуди й вороже ставлення з боку українців, особливо свідомої інтелігенції України, отож і змушена була піти на деякі поступки. У 1923 р. було прийнято декрети «Про заходи рівноправності мов і про допомогу розвитку української мови», «Про заходи в справі українізації шкільно-виховних і культурно-освітніх установ» [127, с. 239—247], за якими українська мова запроваджувалася в усіх шкільних навчальних закладах та в усіх сферах державного управління.

Разом із проголошенням комуністичного режиму розпочалося утвердження нового ідеологічного образу Шевченка, за тодішнім неухильним постулатом радянської влади, невіддільного від долі та історії українського народу. У той час український поет стає символом інтернаціоналізму, прихильником братерських російсько-українських відносин, борцем проти самодержавства.

У 1920 р. день народження Шевченка радянська влада оголосила вихідним, а через рік президія Всеукраїнського центрального виконавчого комітету видала нову постанову, згідно з якою шістдесяті роковини від дня смерті Шевченка оголошувалися всеукраїнським святом. Із нагоди цієї події скрізь на державному рівні, у містах і селах України відбулися урочисті засідання.

Ця державна політика сприяла українізації: друкувалося багато українських підручників та термінологічних словників, видавалися твори українських письменників і серед них насамперед — Тараса Шевченка.

Центром, довкола якого об'єднувалися наукові сили українців, була Всеукраїнська академія наук УРСР. Тут працювали такі відділи: історично-філологічний, фізико-математичний і соціально-економічний. Історію української літератури вивчала Комісія для видавання пам'яток новітнього українського письменства

при історично-філологічному відділі, яку очолював С. Єфремов. Її співробітниками були П. Зайцев, М. Зеров, М. Плевако, П. Филипович, М. Марковський, І. Айзеншток, Є. Іванов, В. Біднов [288, с. 128—129]. У колі цих учених і розпочалося входження М. Новицького в науку, коли 1921 р. він був зарахований на посаду наукового співробітника Комісії [304, арк. 270 зв.].

На той час М. Новицькому виповнилося 29 років — народився він 20 вересня (2 жовтня н. ст.)^{*} 1892 р. в сім'ї Михайла Гнатовича та Євгенії Луківни Новицьких [167, арк. 18—19; 292, арк. 1 зв.]. Відомо, що батько хлопця працював у канцелярії міської управи, мати шила одяг на замовлення. Михайло мав трьох сестер Анну, Любов та Антоніну. Діти рано залишилися сиротами: 1895 р. помер батько, через десять років — мати. Виховували хлопця його старші сестри Анна та Любов, що вже вчителювали.

Упродовж 1903—1905 рр. Михайло навчався у місцевій початковій школі, у 1906—1913 рр. — у Ніжинській класичній гімназії ім. М. В. Гоголя (нині — Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя). Як відомо, у різний час тут здобули освіту Є. Гребінка, Н. Кукольник, М. Гоголь.

М. Новицький залишив Ніжин 1913 р. Він вступив на історико-філологічний факультет Першого Петроградського університету (нині — Санкт-Петербурзький державний університет), а вже наступного року отримав стипендію ім. Я. І. Дунін-Борковського від Чернігівського земства, яку присвоювали бідним студентам та студентам-сиротам, що успішно навчалися [77, с. 81; 334, арк. 1—1 зв.]. В університеті М. Новицький вивчав слов'янську філологію, засвоїв граматику латинської, грецької, німецької мов. Темою магістерської роботи М. Новицького стало дослідження «Слово Іоанна Златоустого як пам'ятка старослов'янської мови» [253, арк. 1 зв.]. Серед його викладачів — славіст, академік Санкт-Петербурзької академії наук О. Шахматов (науковий керівник), історик літератури та палеограф, професор І. Шляпкін, засновник Ленінградської (Петербурзької) фонологічної школи, доктор філологічних наук Л. Щерба. Уже зі студентських років М. Новицький працював помічником бібліотекаря у книгозбірні історико-філологічного факультету рідного університету, згодом — у Бібліотеці Ленінградської археографічної комісії.

У 1919 р., після завершення навчання з відзнакою, М. Новицький повернувся до містечка Ніжин, де впродовж двох років

^{*} Днем свого народження М. Новицький вважав 3, а не 2 жовтня [145, арк. 2].

працював учителем у класичній гімназії ім. М. В. Гоголя, трудовій школі № 1 (нині — Ніжинська загальноосвітня школа І—ІІІ ступеня № 7, вул. Гоголя, 15). Із 1921 р. М. Новицький був зарахований на посаду наукового співробітника Комісії для видавання пам'яток новітнього українського письменства при історично-філологічному відділі ВУАН.

У 1920-х роках, на початку своєї діяльності, співробітники Комісії для видавання пам'яток новітнього українського письменства працювали над дослідженням та підготовкою до видання творів українських письменників І. Котляревського, Панаса Мирного, П. Куліша, М. Костомарова та ін.

Саме в цей час зростає увага до вивчення життя і творчості Шевченка, виникає окремий термін — «шевченкознавство». Одним із перших його вжив І. Айзеншток у праці «Шевченкознавство — сучасна проблема. [Ч.] І. До тексту Шевченкових творів» (Харків, 1922) [5, с. 5]. Використовуючи постать Шевченка для утвердження своїх ідей, радянська влада виступила на підтримку розвитку цієї галузі науки.

На початку 1920-х років одним із першочергових завдань шевченкознавства стає дослідження та видання життєпису поета. Опубліковані праці М. Чалого, О. Кониського та Б. Лепкого потребували значних доповнень і уточнень. З огляду на це постала потреба докладного опрацювання всіх відомих на той час джерелознавчих матеріалів: літературної і мистецької спадщини Шевченка, епістолярію, документів до біографії, спогадів та листів його сучасників, досліджень про життя і творчість українського поета.

Відомий шевченкознавець того часу О. Дорошкевич так писав про цю проблему: «Без знання фактів ми не зможемо й освітлити як слід Шевченкову творчість, хоч треба добре пам'ятати, що біографічні факти не можуть правити за мету, а лише за засіб до основного дослідницького завдання — вивчення поетичних творів» [61, с. 19]. Цьому було присвячено й іншу працю ученого «Шевченко (деякі проблеми з шевченкознавства)» (1924) [63, с. 74—85], а також І. Айзенштока «Шевченкознавство — сучасна проблема. [Ч.] І. До тексту Шевченкових творів» (1922) [5], П. Филиповича «До студювання Шевченка та його доби» (1925) [336, с. 7—37].

Першочерговою проблемою стало й текстологічне дослідження Шевченкових творів. Зокрема, І. Айзеншток писав: «...“проблема тексту” поета, що його студіюють (в даному випадку Шевченка), особливо гостро відчувається дослідниками» [5, с. 5]. П. Зайцев наголосив на цьому питанні в статті «Наш довг перед

Шевченком» («Стара Україна», 1925, № 3/4) [80, с. 39—42], О. Дорошкевич надрукував свої зауваги у праці «Шевченкознавство як науково-громадська проблема» («Глобус», 1928, № 5) [64, с. 66], О. Лотоцький написав спогади про «Видання повного “Кобзаря”» («Сторінки минулого», 1934, ч. 3) [155, с. 129—143] та ін. У кожній із цих статей порушувалось питання про нове видання літературної спадщини Шевченка. Популярний і найповніший «Кобзар» (1907, 1908, 1910) за редакцією В. Доманицького вже не задовольняв наукове шевченкознавство. Працюючи в умовах цензури, В. Доманицький не мав можливості віднайти всі поетичні твори Шевченка, окремі з них звірити з автографами й точно атрибутувати. Видання «Кобзаря» упорядник змушений був видати із контамінаціями та деякими неточностями (трапляються розбіжності з автографами поем «Сон», «Кавказ», «Невольник», поезій «Розрита могила», «Гоголю», «Заворожи мені, волхве...» та ін.).

Інші відомі зібрання творів Шевченка за впорядкуванням Б. Лепкого («Повне видання творів» у 5 т., 1919—1920), В. Сімовича («Кобзар», 1921) також містили контаміновані тексти творів. Зокрема, Б. Лепкий для видання поезій Шевченка використовував тексти П. Зайцева, В. Доманицького, І. Франка, копії М. Лазаревського [381]. А у виданні В. Сімовича пісні, зібрані Шевченком, подані як оригінальні твори поета («Ой сяду я під хатою», «Ой виострю товариша», «Ой я свого чоловіка в дорогу послала») [374].

Уперше поетичні твори Шевченка, що містили останню авторську редакцію, підготував і видав І. Айзеншток 1925 р. Збірка під назвою «Поезії. Кобзар» з'явилася в Державному видавництві України. Коментарі до видання підготував М. Плевако. На жаль, упорядники не розглянули історію кожного окремого твору Шевченка. Наприклад, були випадки, коли до збірки потрапили тексти автографів, що їх поет дарував чи записував нашвидкуруч своїм знайомим, і, відповідно, такі автографи не передбачали точності, бо призначалися не для друку.

1923 року, з нагоди 110-річчя з дня народження Шевченка, вивчати творчу спадщину поета розпочала Комісія для видавання пам'яток новітнього українського письменства при Першому відділі Української академії наук.

Наступного 1924 р. за редакцією співробітника Комісії П. Филіповича з'явився «Шевченківський збірник». До першого тому ввійшли статті С. Єфремова «На нерівних позах» про історію викупу Шевченкових родичів з кріпацтва, Д. Загула «Рима в

«Кобзарі» Шевченка», П. Филиповича «Шевченко і декабристи», Б. Якубського «Із студій над Шевченковим стилем». Привертає увагу й художнє оформлення видання, для якого використано роботи Я. де Бальмена та М. Башилова із рукописної збірки «Wirszy T. Szewczenka» (1844).

Схвальну рецензію на цей збірник надрукував М. Зеров [96, с. 174], відзначивши вміщені тут праці М. Новицького «Недруковані листи Шевченка» та «Арешт Шевченка в 1859 р.». На думку М. Могиланського, збірник «дає продуману постановку на всю широчінь проблеми шевченкознавства» [168, с. 32].

Упродовж 1925—1926 рр. з'явилося два видання збірника «Шевченко та його доба» [361; 362]. І хоча він створювався за аналогією «до таких видань, як “Пушкин и его современники” в Росії, як Гетівські, Шекспірівські і Кантівські щорічники в Німеччині, Англії та Італії» [101, с. 42], його видання вперше представляло зібрані новодосліджені шевченкознавчі матеріали.

Разом із С. Єфремовим і П. Филиповичем їх упорядником був і М. Новицький. У збірнику подано статті В. Петрова «Куліш і Шевченко. До історії їх взаємовідносин в 1843—1844 роках», П. Руліна «Шевченко і Щепкін», П. Филиповича «До студіювання Шевченка та його доби». С. Єфремов описав історію викупу з кріпацтва родичів Шевченка («Поет і плантатор»), його участь у Кирило-Методіївському братстві («Епілог до Кирило-Методіївської справи»). М. Новицький подав статті «До історії арешту Шевченка 1850 р.», «З листування Т. Г. Шевченка».

Тоді ж з'явилися інші численні шевченкознавчі публікації: «Шевченко як прозаїк» (1925), «Проблеми Шевченкової поетики» Б. Навроцького (1926), «Шевченко як голос народньої душі» А. Лободи (1921), «Форма поезій Шевченка» (1921), «Із студій над Шевченковим стилем» (1924) Б. Якубського, «Шевченко і романтизм» П. Филиповича (1924), «Шевченко в Кирило-Методіївському братстві» М. Марковського (1924). Відомий альманах «Україна» № 1/2 за 1925 р. весь був присвячений Шевченкові.

Авторитетними стали наукові праці М. Плевако «Шевченко і критика» (1924), Д. Багалія «Шевченко і кирило-методіївці» (1925), Б. Навроцького «Шевченко як прозаїк» (1925).

М. Новицький на той час уже вирізнявся в шевченкознавстві своїм науковим доробком. Відомі його дослідження до біографії поета: «Арешт Шевченка в 1859 р.» (1924), «Шевченко в процесі 1847 р. і його папери» (1925), «До історії арешту Шевченка

1850 р.» (1925), «З листування Т. Г. Шевченка» (1926), «З історії оренбурзького арешту Шевченка» (1929), «Бібліографічні про листи до Шевченка нотатки» (1929) та ін. (Шевченкознавчі праці М. Новицького будуть проаналізовані в наступному розділі монографії. — Г. К.).

Тоді ж він надрукував текстологічні розвідки про Шевченкові твори («Поема Т. Шевченка “Мар’яна-черниця”», 1924; «До тексту Шевченкового “Кобзаря”», 1924; «Новий автограф Шевченка», 1929 та ін.).

Дослідження, написані на основі архівних матеріалів та автографів Шевченка, містять конкретні факти та точні відомості про життя і творчість Шевченка, достеменно відтворюють тексти його творів. Цим М. Новицький, за спостереженням Ю. Бойка, «більше скидається на математика, ніж літературознавця» [19, с. 204].

У червні 1924 р. М. Новицького було зараховано в аспірантуру Київського інституту народної освіти за спеціальністю «мовознавство» [52, арк. 5]. Водночас збереглися свідчення, що М. Новицький із 1927 р. навчався і в аспірантурі київської філії Інституту Тараса Шевченка, яку закінчив 1929 р. [195, арк. 1]. Тема його дослідження — «Шевченко і товариство “мочиморди”». На жаль, дисертацію так і не було захищено. З’явилися окремі статті із цієї теми: «Новий документ до історії “Товариства мочимордія”» [219, с. 69—77], «Мочиморди перед судом сучасників і досліду» [216, с. 123—144].

Його входження до наукового шевченкознавства не залишилося непомітним, про що згодом писав О. Дорошкевич: «Новицький не тільки подає до наукового вжитку невідомі архівні документи, але й аналізує їх, зрештою руйнуючи народницькі канони Шевченкового біографічного культу» [61, с. 19].

Ще 1924 р. С. Єфремов у рекомендації, виданій для КІНО, зазначив: «Праці Новицького [характеризу]ються докладною й совісною обробкою [матер]іалу і до шевченкознавства [дають факти]чний вклад» [342, арк. 8], а знаний учений А. Лобода зауважував: «Это сейчас, несмотря на молодые годы, один из лучших шевченковедов в Киеве» [341, арк. 7].

Досліджуючи життя і творчість поета, М. Новицький одночасно розшукував і збирав рукописні та документальні матеріали. Зокрема, він взяв участь у передачі до Інституту Тараса Шевченка автографів дев’яти російських повістей. Про це свідчить звіт М. Новицького про відрядження до Петербурга, імовірно, від 26 листопада 1924 р.:

«До Управи В[сеукраїнської] А[кадемії] Н[аук]
наукового співроб[ітника] при І Відділі
Новицького Михайла Михайловича

Повідомлення

На початку листопаду цього року Перший Відділ В[сеукраїнської] А[кадемії] Н[аук] одкомандирував мене до Ленінграду, щоб одержати передані для Академії рукописи Т. Г. Шевченка і привезти їх до Києва.

Виконати доручення Академії мені пощастило вповні. У вівторок 25 листопаду ц[ього] р[оку] — повернувшись до Києва, я передав акад[емі-
ку] С. О. Єфремову при належному описові слідуєчі речі: “Варнак”,
“Наймичка”, “Близнецы”, “Художник”, “Капитанша”, “Прогулка с удо-
вольствием и не без морали”, “Музыкант”, “Княгиня”, “Несчастный”.

26. XI. 192[4]» [92, арк. 1].

Докладний опис автографів повістей підготував і надрукував С. Єфремов у статті «Спадщина Кобзаря Дармограя» [70, с. 10—23].

У ті роки М. Новицький діяльно готував до друку Шевченкові твори. Разом із С. Єфремовим вони видали зібрання творів Шевченка «Поезія» у двох томах (1927). Видання готувалося за рукописами, що з 1926 р. зберігалися в архівних фондах Інституту Тараса Шевченка, а зараз зберігаються в ІЛ. Було використано також «Кобзар» 1860 р. із власноручними правками Шевченка (поезії 1838—1842), збірку «Три літа» (1843—1845), «Малу» та «Більшу» книжки.

Прикметною ознакою цього видання було те, що поетичні твори в ньому подавалися за альбомним принципом зі збереженням авторської графічної композиції — так, як їх записував Шевченко до рукописної збірки «Три літа».

У зібранні М. Новицький уперше подав поряд обидві редакції поеми «Осика» та «Відьма» (1847, 1858). Як відомо, ця поема, починаючи з львівського часопису «Вечорниці» (1862, № 16—18), друкувалася в другій редакції, написаній на засланні. (Історію створення поеми дослідили Є. Ненадкевич [180, с. 35—70], В. Смілянська [302, с. 109—114], зазначивши часткову зміну автором сюжету поеми та її значне скорочення.)

У виданні «Поезія» у двох томах вчений уперше подав як авторські заголовки «В казематі» і присвяту «Моїм союзникам» до циклу поезій казематного періоду. В обох томах було надруковано коментарі та алфавітний покажчик творів.

Пізніше один із найвідоміших українських текстологів В. Бородін дав цьому виданню досить високу оцінку: «Важливою особливістю двотомника було те, що в процесі його підготовки редактор М. Новицький здійснив суцільний перегляд усіх відомих

на той час рукописних джерел і критично вивірів основні тексти, завдяки чому видання 1927 р. стало певним етапом у звільненні творів поета від спотворень, кон'єктур і помилок попередніх видань» [26, с. 547—548]. Наступного року М. Новицький за роботу над виданням отримав премію ВУАН.

У 1920-х роках було відомо кілька повних зібрань літературної спадщини Шевченка. У п'ятитомному виданні Т. Шевченка, що з'явилося завдяки Б. Лепкому в «Українській накладні» (1919—1920), поезії були надруковані в усіх відомих на той час упорядникові варіантах, а повісті — у перекладі українською мовою. Працюючи за межами України, Б. Лепкий не мав можливості звірити з автографами поетичні, прозові твори та епістолярій. Згодом В. Дорошенко назвав це видання «найцікавішим з видань» [58, с. 73].

На початку 1920-х років із назвами «повне видання» друкувалися тільки зібрання поетичних та прозових творів. Із назвою «Повне зібрання поезій» вийшов «Кобзар» у видавництві «Сяйво» (1926). Твори, розміщені тут, надруковані за редакцією В. Доманицького. Передмову до видання підготував А. Лебідь, художнє оформлення виконав А. Серета. У цьому видавництві з назвою «Повна збірка творів» були надруковані поезії та повісті Шевченка впродовж наступних 1927—1928 рр.

Загальною проблемою в шевченкознавстві стала відсутність цілісного представлення літературної і мистецької спадщини Шевченка.

Цю працю було доручено Комісії для видавання пам'яток новітнього українського письменства. ПЗТ Тараса Шевченка планувалося надрукувати у восьми або десяти томах. Розподіл матеріалу був таким: томи I і II мали містити поезію, III — листування, IV — журнал, V і VI — повісті, VII — художні твори, VIII—X — матеріали до біографії й творчості, а також повну бібліографію. Одним із найактивніших його упорядників був М. Новицький. Над виданням, крім нього, працювали С. Єфремов, П. Филипович, В. Міяковський, А. Лобода, Д. Ревуцький, О. Новицький, П. Рулін, В. Вайсблат (технічна робота). Упорядники мали намір підготувати «перевірений і устанований текст творів, по змозі всі варіанти до основного тексту і широкий коментарій у формі матеріалів історично-літературного і громадського значіння» [391, с. VI].

Було вирішено насамперед друкувати найменш відомі твори Шевченка. Науковці розподілили роботу над укладанням і підготовкою до друку щоденника Шевченка. М. Новицькому доручи-

ли звірити за автографом текст щоденника, який на той час зберігався в Чернігівському історичному музеї ім. В. В. Тарновського. Вчений підготував і коментарі до окремих щоденникових записів, а також іменний покажчик.

Підготовлений том (четвертий) вийшов 1927 р. під назвою «Щоденні записки. (Журнал). Первісні варіанти. Коментарій». У передмові до нього С. Єфремов зазначив: «Розпочинаємо цим томом академічне видання творів Т. Шевченка. Підготовчу до цього роботу Комісія для видавання пам'яток новітнього українського письменства при Академії Наук бере на себе з перших днів свого існування» [391, с. V].

У 1929 р. вийшов третій том ПЗТ «Листування» обсягом понад тисячу сторінок. Це було єдине видання, у якому водночас надруковано листи Шевченка та листи до нього. Тут оприлюднено 423 листи: 225 листів Шевченка та 198 листів-відповідей. М. Новицький також активно готував цей том до друку, про що відомо із передмови: «Підготовчу роботу над збиранням листів та звірянням тексту їх перевів науковий співробітник Академії Наук Мих. М. Новицький; йому ж довелося й наново встановити хронологію листів та ймення Шевченкових адресатів. Зібрані тексти редактор ще раз звірив з автографами, якщо вони були доступні, чи з перводруками» [390, с. V].

Тоді М. Новицькому вдалося розшукати і вперше опублікувати двадцять невідомих листів з епістолярію Шевченка, серед яких: листи поета до Товариства сприяння художникам (жовтень 1844 р.), П. Смирєнка (26 листопада 1859 р.); листи до Шевченка М. Александрійського (16 серпня 1848 р.), М. Лазаревського (12 лютого 1848 р.) та ін.

У цьому томі вражає загальний обсяг коментарів — понад 600 сторінок, третина з яких належить М. Новицькому. Він також підготував додатки, у яких подано історію побутування листів, зазначив джерела текстів, за якими вони друкувалися (у розділі «Бібліографічні про листи до Шевченка нотатки»). М. Новицький був упорядником усіх покажчиків до тому: хронологічного, іменного, географічного, абеткового.

На жаль, на цьому робота над Повним виданням творів Шевченка припинилася. Мистецьку спадщину, над якою працював однофамілець ученого, Олексій Новицький, надрукувати окремим накладом не вдалося.

Як відомо, у Харкові 1926 р. було засновано Інститут Тараса Шевченка, який став найголовнішим центром, де розроблялися

проекти видань Шевченкових творів. Його філію було також відкрито в Києві. Дослідження творчості Шевченка проводилося в кількох відділах: у кабінеті біографії Шевченка та кабінеті для дослідження творчості поета, в комісії доби й оточення Шевченка, в комісії Шевченкової мови, в комісії вивчення Шевченкової малярської спадщини, у кабінеті бібліографії, у відділі рукописів.

М. Новицький одночасно працював у Комісії для видавання пам'яток новітньої української літератури при ВУАН та в київській філії Інституту Тараса Шевченка, де керував семінаром з текстології та біографії, брав участь у семінарі з давньої літератури [254, с. 12]. Про участь дослідника в науковому житті Інституту свідчить документ за підписом С. Маслова:

«Цим свідчу, що т. Новицький Михайло Михайлович працював в моєму семінарі з історії давньої української літератури при Академії Наук УРСР і закінчив аспірантуру в 1929 році.

Член-кореспондент АН УРСР, професор КДУ Серг[ій] Маслов.

18/ХІІ. 1946 р.» [55, арк. 3].

Наприкінці 1920-х років разом з іншими науковцями Інституту Б. Навроцьким, Д. Багалієм і П. Филиповичем він підготував і видав окремі поеми Шевченка: «Єретик» (1927, 1929, 1930), «Катерина» (1927, 1928, 1930), «Марія» (1927), «Наймичка» (1927, 1928, 1930, 1932), «Сон. Кавказ» (1927, 1928), «Гайдамаки» (1928, 1930), «Княжна» (1929), «Марина» (1929, 1930), «Москалева криниця» (1930), які виходили в окремих книжкових серіях: «Бібліотека “Час”», «Літературна бібліотека», «Український театр», «Дешева бібліотека красного письменства» тощо. Тексти, подані тут, відповідають виданню «Поезія» у двох томах (1927).

Упродовж 1920-х років М. Новицький постійно бере участь у діяльності Історико-літературного товариства, виступає з доповідями на шевченкознавчі теми. Вільний від роботи час проводить серед так званих неокласиків та їхнього оточення. У колі його знайомих — П. Филипович, М. Могилянський, В. Петров, О. Бургарт, М. Драй-Хмара [67, с. 168] та ін. Уже тоді М. Новицький був легендою, адже ніхто краще від нього не розумівся так докладно на різних аспектах шевченкознавства. Цінував молодого шевченкознавця і М. Зеров. На початку 1930-х років вони готували до видання твори Шевченка в перекладах російською мовою Ф. Сологуба. Очевидно, тоді М. Новицький познайомився і з М. Рильським, який допоміг ученому після повернення із заслання одержати дозвіл на проживання в Києві. На думку Ю. Кле-

на, ім'я М. Новицького згадано і в жартівливому вірші «Неоклясичний марш» під образом де Бальмена: «Поникни, гордий Пилипенку! // Багато є у нас імен: // в нас Голоскевич, Титаренко, // Скворода і де Бальмен» [113, с. 30—31].

Після короткого періоду «українізації» (1923—1927) розпочалося відкрите переслідування діячів української науки та культури. Коли наприкінці 1920-х років Об'єднане державне політичне управління оголосило «процес “СВУ”», то керівника Комісії для видавання пам'яток новітнього українського письменства, академіка ВУАН С. Єфремова було визнано головним підозрюваним і заарештовано 21 липня 1929 р. У вересні того ж року ув'язнили ще одного співробітника Комісії — директора Будинку-музею Т. Г. Шевченка В. Міяковського. М. Новицький, розуміючи всю складність ситуації, очолює музей (Козине болото, нині — пров. Шевченка, 8а) [199, с. 25—26]. Будиночок Тараса Шевченка і музейна робота М. Новицькому були добре відомі, адже він брав найактивнішу участь у створенні його експозиції. Двадцять дев'ятого лютого 1929 р., ще до арешту С. Єфремова і В. Міяковського, учений потрапляє в поле зору і стеження НКВС, про що свідчить «Обзорная справка по архивно-учетному делу № 39716 на Новицкого Михаила Михайловича» [248, арк. 171].

2. НАУКОВІ ІДЕЇ УЧЕНОГО В 1930-х РОКАХ

На початку 1930-х років масові арешти патріотично налаштованих українців, скорочення наукових працівників, зокрема і співробітників Інституту Тараса Шевченка, зросли, і це, ясна річ, позначилося на розвитку шевченкознавства.

Ще з'являлися видання, статті, у яких досліджувалися проблеми, які почали розглядати в попередні роки. Серед них — праці науковців Інституту Тараса Шевченка І. Айзенштока, О. Дорошкевича, П. Филиповича, Б. Навроцького, В. Петрова, А. Шамрая та ін. Матеріали М. Новицького вже не друкували.

Після арешту С. Єфремова Комісією для видавання пам'яток новітнього українського письменства, у якій працював і М. Новицький, було ліквідовано. Натомість створено Комісію Шевченкової доби й оточення при Інституті Тараса Шевченка (згодом перейменовано у Комісію української літератури доби промислового капіталізму), яку очолив М. Новицький [93, арк. 7]. Серед її співробітників — В. Покальчук (секретар, 1929—1930), Л. Сокирко (секретар, 1930—1931), Є. Шабліовський, Г. Дорошкевич,

Л. Рублевська, Х. Пилипенко, Л. Кошова, М. Тарасенко [91, арк. 2 зв.; 211, с. 22].

Тут, очевидно, з ініціативи М. Новицького розпочалася робота над виданням спогадів про Шевченка. Упродовж 1930—1931 рр. вийшли окремі мемуари в шести книжках, які підготувала під керівництвом М. Новицького група науковців (Є. Кирилюк, Ф. Самоненко, Л. Рублевська).

Навесні 1930 р. розпочалася також підготовка до друку «Словника Шевченкових знайомих», де планувалося зібрати і подати інформацію про понад дев'ятсот персоналій з оточення Шевченка. Редактором видання обрали М. Новицького.

Але вже навесні 1931 р. через ідеологічні перестороги роботу над словником було призупинено. З цього приводу М. Новицький зауважив: «...коли Президія Комісії шевченкознавства в Харкові, навесні цього року, винесла постанову про припинення роботи над “Словником”, то цею постановою вона лише позбавила київську філію від нового прориву на фронті шевченкознавства» [91, арк. 2 зв.].

Роботу над опрацюванням матеріалів до «Словника Шевченкових знайомих» М. Новицький, очевидно, відновив уже після повернення із заслання 1946 р. В ЦДАМЛМ України зберігаються підготовчі матеріали ученого про сучасників Шевченка, загальний обсяг яких становить понад 300 сторінок рукописного тексту, матеріал подано в алфавітному порядку від літери «А» до літери «О» [222, арк. 1—185; 223, арк. 1—224].

Із 1929 р. М. Новицький також брав участь у роботі новоствореного Комітету для видання Шевченкових творів при II відділі ВУАН у зв'язку із підготовкою до 120-річчя з дня народження Шевченка.

У цей час розпочалася нова спроба видати повне зібрання творів Шевченка. Спочатку воно планувалося у 14 томах, про що зазначено у звіті заступника голови Комітету О. Дорошкевича від 29 листопада 1932 р. [93, арк. 1—3]. Згодом доопрацьований варіант цього звіту було надруковано в «Бюлетні Комітету для видавання творів Т. Г. Шевченка при II відділі Всеукраїнської Академії Наук», ч. I від 15 лютого 1933 р. [59, с. 2—4]. За інформацією, вміщеною в ньому, ПЗТ мало вийти у 15 томах.

Разом із М. Новицьким в академічній групі працювали П. Филипович, М. Плевако, Б. Навроцький, Ф. Ернст, О. Дорошкевич, М. Христовий.

В ІР НБУВ зберігаються висновки звіту Циклу літератури, мови, мистецтва (машинопис) про стан роботи над ПЗТ Шевченка на 1932 р.

Там, зокрема, зазначено:

«До 1932 р. праця Комітету обмежувалась: 1) редакційними нарадами, на яких обговорювались плани видання, характер приміток, статтів тощо, 2) редагуванням VIII тому акад[емічного] видання творів Шевченка (малюнки), 3) підготовчою роботою над I—II томами (поезії), 4) заслухо[ву]ванням і обговоренням окремих доповідів на Шевченкознавчі теми. Уся ця робота посувалась цілком незадовільно...

Підготовка над текстом I—II томів остаточно не була закінчена і термін її виконання пересувався» [346, арк. 15].

В архівному фонді № 226 УВАН (США) зберігається ще один проєкт видання в десяти томах, датований 18 вересня 1933 р. Його автором є М. Новицький, про що вказав В. Міяковський, який і надрукував цей документ [170, с. 64—65].

За проєктом М. Новицького було підготовлено і видано два томи (1935—1937) поетичних творів Шевченка. До першого тому ввійшли поезії 1838—1847 рр., до другого — 1847—1861 рр. Очевидно, під час роботи над виданням проєкт було дещо змінено: у цих томах є і російськомовні твори Шевченка, які спочатку планували вмістити в III томі. Спочатку поетичні тексти до видання готував О. Дорошкевич, але потім над ними працював М. Новицький. Після появи перших двох томів роботу над виданням призупинили. Незабаром видання вилучили із бібліотек, а редакторів заарештували. Згодом ці перші два томи було передруковано без коментарів.

Залишилися невиданою мистецька спадщина Шевченка за упорядкуванням О. Новицького, над якою він працював ще із 1920-х років, коли готувалося попереднє ПЗТ за редакцією С. Єфремова. Він також писав передмову для видання, проте через наявні в ній «націоналістичні» ідеї її відкинули. «Том Шевченкових малюнків не був до кінця надрукований, бо статтю (вступну) ак. Новицького довелось забракувати» [346, арк. 15].

Нову передмову до видання доручено написати Ф. Ернсту в лютому 1932 р. [345, с. 37]. Відомо, що на кінець грудня того самого року ще тривала робота над нею: «Вступна стаття до VIII тому Шевченкових творів, що її на I/VI мав виготовити проф. Ернст Ф., — до друку не готова. Це пояснюється тим, що Ф. Ернсту було доручено скласти статтю на 2 аркуш[і] друку, а він її написав на 7 аркуш[ів], з яких 6 уже готові, а вся стаття повністю буде виготовлена на 25/XII ц[ього] р[оку]» [93, арк. 2]. Як дослідила І. Ходек, статтю «Шевченко як маляр на тлі його доби. Розвідка» Ф. Ернст завершив навесні 1933 р., її загальний

обсяг — 211 сторінок [345, с. 38—39]. (Уже в жовтні Ф. Ернста заарештували, а том мистецької спадщини так і не з'явився друком, залишилися сигнальні примірники цього видання. — Г. К.)

Ще 1931 р. з'явилося видання «Кобзаря» із передмовою Андрія Річицького (псевдонім А. Пісоцького) та ілюстраціями В. Седляра. Художнє оформлення видання розробив В. Вайсблат (Олександр Гер), передмову французькою мовою підготував Іван Миронець. Появу цієї книжки розкритикував Є. Кирилюк. Зокрема, у рецензії на друге видання «Кобзаря» читаємо:

«На кожному виданні, що з'являється з друку, є підпис редактора, техкера, коректора й художника. В “Кобзарі” (1933) нічого цього нема.

Якийсь дивний виняток: є фірма автора передмови і за цим фіговим листком спритно заховано обличчя класового ворога. Правда, є ще оформлення Ол. Гера, але й це псевдонім, за яким заховався провокатор. А хто ж відповідальний редактор? Хто упорядник тексту, хто автор приміток? Невідомо. Ворог заховався сам і, маючи собі приятелів в апараті видавництва, заховав усе, що можна і треба було, на його думку, сховати» [112, с. 178].

Подібних закидів багато: «...в “Кобзарі” ворог вже вжив надзвичайної конспірації», «Єфремовщина буяє тут повним цвітом» [112, с. 178, 179] та ін.

Як відомо, в книжці було використано текст та коментарі М. Новицького. Сам шевченкознавець в одному з листів до І. Айзенштока ([листопад], 1932 р.) писав, що участі в упорядкуванні цієї книжки не брав і про її підготовку «довідався лише тоді, коли видання доходило кінця. Жадної коректури мені видавництво не давало з принципових міркувань (підкреслення М. Новицького. — Г. К.), що це видання художнє і текст для нього неважливий» [141, арк. 2].

Цей «Кобзар» було вилучено з крамниць та бібліотек, усіх упорядників, що значилися у збірці, заарештовано, а художника за зміст ілюстрацій розстріляно. Тільки 2009 р. «Кобзар» з ілюстраціями В. Седляра було надруковано у видавництві «Дух і Літера» (редактор С. Захаркін, видавці К. Сігов, Л. Фінберг, П. Сачек; коментарі Є. Нахліка; текст творів Шевченка подано за останнім академічним виданням у 12 томах, т. 1—2). Короткі біографічні довідки про упорядників видання, зокрема і М. Новицького, підготував А. Рудзицький, він є й автором післямови «Ілюстратор “Кобзаря” Василь Седляр: доля майстра та його твору».

У період підготовки до Шевченкового ювілею активізувався випуск творів поета в перекладі російською мовою. У деяких та-

ких виданнях брав участь і М. Новицький. 1934 року за його редакцією було надруковано зібрання поезій Шевченка «Кобзарь: Избранные стихотворения» в перекладі Ф. Сологуба, для якого він підготував і ґрунтовні примітки та коментарі. «Це — одне з найкращих видань поезій Шевченка в російському перекладі. Тексти творів тут не перекручені і не сфальшовані так, як в інших пізніших перекладах. Коментарі написані на високому науковому рівні в протилежність до коментарів у пізніших виданнях», — зауважив про цю книжку пізніше літературознавець із США П. Одарченко [249, с. 361]. У книжці також було надруковано й упорядковану М. Новицьким хронологію «Тарас Шевченко. Хронологическая канва жизни и творчества». Того ж року ці матеріали використано і у виданні «Шевченко и Революция» О. Старчакова. Прізвище М. Новицького тут не зазначене.

1933 року М. Новицького звільняють із Науково-дослідного Інституту Тараса Шевченка, 1934 — із ВУАН [285, арк. 31]. Цього ж року впродовж 17—31 серпня на 1-му Всесоюзному з'їзді радянських письменників єдиним можливим методом вивчення і дослідження літератури було проголошено метод соціологізму, а основним напрямом шевченкознавства визнано поворот від академічного до партійного, марксистсько-ленінського [328, с. 12].

Причиною звільнення М. Новицького стали праці, позбавлені впливу нової ідеології. Залишившись без роботи, М. Новицький підробляє:

«В 1934 г. приблизительно месяцев шесть я работал в редакции газеты “Коммунист” — заведывая библиотекой редакции.

С августа мес[яца] 1935 по февраль — 1936 г. работал на копировальной ф[абри]ке в качестве редактора мовы.

В 1936 г. перешел на работу в кинофабрику на должность редактора языка. Почти весь 1937 г. до дня моего ареста я был без службы, но подрабатывал литературной работой», — згадував науковець пізніше [285, арк. 31].

Працюючи активно і діяльно у сфері української культури, спілкуючись із однодумцями, що вже потрапили під нагляд органів влади, він дедалі більше привертає увагу НКВС.

Через три роки, 26 грудня 1937 р. М. Новицького заарештували. У той час він із дружиною Ларисою Павлівною (до заміжжя — Тецлав, 1893 р. н.), випускницею Київського Фребелівського педагогічного інституту (1915), бібліотекаркою міської управи та Інституту економічних досліджень у 1932—1933 рр. [42, с. 335], мешкав по вулиці Хрещатик, 45, кв. 5 (будинок зруйновано в роки Другої світової війни).

У постанові про початок слідства від 23 грудня 1937 р. зазначено, що М. Новицький «связан с активными националистами, озлоблен против советской власти, проявляет террористические тенденции» [279, арк. 3] (ст. 54-8 Кримінального кодексу УРСР). Під текстом звинувачення стоїть підпис уповноваженого четвертого відділу Крещаковського. Того ж дня було видано ордер за підписами оперуповноваженого четвертого відділу УДБ НКВС УРСР Хромого, начальника третього відділу Лифаря, начальника четвертого відділу Перцова [280, арк. 4]. Історію арешту М. Новицького і період його заслання дослідив С. Білокінь, назвавши вченого «мучеником» [15, с. 1—8; 16, с. 7—8].

Після арешту М. Новицький майже рік провів у спецкорпусі київської тюрми. За відсутністю доказів провини М. Новицького пред'явлене звинувачення було змінено. Його, як і інших представників української інтелігенції, судили за статтями 54-10, 54-11 Кримінального кодексу УРСР — контрреволюційні дії проти радянської влади, а саме «буржуазно-націоналістична діяльність» в галузі літературознавства [285, арк. 32—34; 286, арк. 40]. Під час допитів 3 та 5 липня 1938 р., які проводив оперуповноважений третього відділу УДБ КОУ НКВС сержант Зільберман, М. Новицький не спростовував висунутих обвинувачень. Тоді він зазначив, що ще до роботи у ВУАН був твердо переконаний у необхідності розвитку національної справи, а подальше перебування в Академії наук тільки сприяло утвердженню його наукового та культурного світогляду.

Конкретним злочином вченого проти радянської влади було визнано його шевченкознавчі дослідження. На вимогу дати додаткові свідчення, у графі «відповідь» за підписом М. Новицького зазначено: «...еще занимался антисоветскими разговорами по национальному вопросу, что украинизация должна быть полная, т. е. национальной и по форме и по содержанию и что Украина должна быть самостоятельной республикой и не находится под давлением Москвы» [286, арк. 40].

Збереглася довідка начальника четвертого відділу Управління державної безпеки КОУ НКВС УРСР Хатеневера, де ширше розкрито причину звинувачення вченого: «Новицкий был весьма близок к участникам СВУ, в частности к Ефремову, а также был связан с активными националистами Зеровым, Дорошкевичем, Косынкой и друг[ими], впоследствии осужденными, как участники националистической организации. Новицкий — националист, озлоблен против Советской власти» [310, арк. 15]. До речі,

про вже заарештованого академіка і свого наставника С. Єфремова М. Новицький свідчив як про людину енциклопедичних знань та великої порядності; зокрема зауважував: «До дня ареста Єфремова я работал под непосредственным его руководством. Надо отдать справедливость Ефремову, что несмотря на звание академика, он никого “не ел” и “не давил”, а наоборот представлял сотрудникам полную свободу в их литературной деятельности. Ефремов своим характером и простотой меня привлек к себе» [285, арк. 32—33].

У ЦДАГО України зберігаються свідчення М. Новицького, у яких зазначено, що звинувачували вченого і в присвоєнні автографа поеми Шевченка «Слепая» [82, арк. 64], який весь цей час зберігався в Інституті Тараса Шевченка.

28 вересня 1938 р. М. Новицького було визнано винним, в обвинувальному висновку йому інкримінувалися участь в націоналістичній організації, до якої він начебто вступив 1921 р. (ідеться про роботу у Комісії для видавання пам'яток новітнього українського письменства), зв'язок із «СВУ» антирадянська діяльність у галузі літературознавства [247, арк. 58—60]. 15 жовтня 1938 р. Особливою Народою при НКВС шевченкознавця засудили на п'ять років позбавлення волі [311, арк. 17].

М. Новицький відбував покарання на Соловках в урочищі Юр'їв острів, серед карельських лісів. За спогадами С. Підгайного, це було одне з найтяжчих місць Нижньовизького відділу «Белбатлагу» [259, с. 63]. З М. Новицьким С. Підгайний зустрівся наприкінці 1930-х років. «Бліде обличчя йому обросло рудуватою бородою, ніс загострився, очі глибоко позападали... Було боляче і смішно дивитися на цього “контрреволюціонера”, цього кабінетного ученого, що все життя присвятив вивчання творчості нашого поета», — згадує мемуарист [259, с. 63—64].

У зв'язку з репресіями відомих учених наступні 1936—1938 рр. «були цілком “мертвими роками” для шевченкознавства, і не тільки для наукового, а й для радянського публіцистичного... Терор, відомий під назвою “ежовщини”, досяг свого кульмінаційного пункту. Писати про Шевченка неможливо було і не було кому», — так згодом охарактеризував цей період П. Одарченко [249, с. 362].

Іншим шляхом розвивалося західне шевченкознавство. Тікаючи від арешту, у 1920 — на початку 1940-х років за кордон виїхали П. Зайцев, В. Дорошенко, Є. Маланюк, які продовжували розвивати наукове шевченкознавство. Разом зі Р. Смаль-Стоцьким, М. Рудницьким, М. Славінським, С. Сірополком, В. Са-

пільським, О. Лотоцьким, Д. Дорошенком, Л. Білецьким шевченкознавці — співробітники варшавського Українського наукового інституту підготували і випустили «Повне видання творів» за редакцією П. Зайцева у 14 томах (планували шістнадцять томів). Через політичні труднощі не було видано V і XIII томи. Поліграфічні роботи забезпечила друкарня Українського Наукового Інституту та друкарня братів Драпчинських (Львів).

Радянська влада не могла обійти і замовчати ювілейну дату (125-річчя від дня народження Тараса Шевченка), яку відзначали 1939 р. За постановою ЦВК УРСР (1938) було розпочато активну роботу зі вшанування пам'яті українського поета і художника. Президія Академії наук УРСР прийняла постанову про підготовку нового академічного видання творів Шевченка в десяти томах.

У ювілейному році з'явилися два томи першого Повного академічного видання творів Шевченка з позначкою «Видання ювілейне: 1814—1939» (редакційна колегія: О. Білецький, М. Геппелер, Д. Копиця, О. Корнійчук, С. Маслов, П. Попов, Ф. Редько, М. Рильський, П. Тичина; відповідальний редактор Б. Якубський).

Тут поезію подано за чинним правописом 1933 р., а лексику поета наближено до української мови ХХ ст. Наприклад, в українській вимові наведено церковнослов'янські слова: *святії, німії, довготерпіння*.

У другому томі 1939 р. ще було надруковано поезію «Якби ти, Богдане п'яний...» (вилучену в перевиданні 1951 р.), проте поему «Марія» подано зі скороченнями (без рядків 747—756), знято назву в поезії «Подражаніє Едуарду Сові» тощо.

Усю літературну спадщину (поезії, повісті, автобіографія, щоденник) було надруковано 1939 р. в п'ятитомному виданні «Повна збірка творів», яке вийшло під редакцією О. Корнійчука, П. Тичини, М. Рильського, Ф. Редька, Д. Копиці. Передмову до видання готував О. Корнійчук. Зібрання подано за тодішнім правописом зі збереженням авторської пунктуації. Окремі з творів містять контамінований текст. Зокрема, у «Тарасовій ночі» [380] додано текст із женецького видання «Поезії Т. Гр. Шевченка, заборонені в Росії» (1890) [406] від слів «А ніч-мати дасть пораду» до слів «Доля ж бенкетує» (всього 36 рядків; с. 61—62, р. 103—140), а також 8 рядків від слів «Була колись козацькая // І слава, і воля» до слів «Вовік не забудем» (с. 63—64, р. 177—184).

До 125-річчя від дня народження поета з'явилися видання так званого «фальшованого» шевченкознавства. Вийшли друком

праці М. Бельчикова «Тарас Шевченко, критико-биографический очерк» (1939), І. Стебуна «Тарас Шевченко», С. Шаховського «Шевченко і російська література» (у збірнику «Пам'яті Т. Г. Шевченка», обидві — 1939) та ін. Особливістю цих видань було замовчування антиімперських творів поета і перебільшення російських впливів на Шевченка. Позитивним здобутком шевченкознавства кінця 1930-х років стали праці з мистецтвознавства: М. Бурачека «Великий народний художник», С. Раєвського «Життя і творчість художника Тараса Шевченка», Г. Владимирського та О. Савінова «Т. Г. Шевченко-художник» (усі — 1939) та ін.

У 1920—1930-х роках з'явилися також окремі видання творів Шевченка в перекладах білоруською, болгарською, польською, російською, словацькою, чеською мовами.

У тодішніх республіках усього Радянського Союзу утвердилася традиція проводити щорічні вечори пам'яті, виставки, урочисті зібрання з нагоди дня народження і смерті Шевченка. Перепоною для подальшого розвитку шевченкознавства стали події Другої світової війни.

Шевченкознавчі ідеї М. Новицького (видання документів, спогадів, словника), розроблені ще на початку 1930-х років, так і лишилися не втіленими в життя, а сам шевченкознавець разом з іншими патріотично налаштованими вченими продовжував відбувати термін покарання в концентраційному таборі в Комі АРСР.

3. ПОВЕРНЕННЯ М. НОВИЦЬКОГО В ШЕВЧЕНКОЗНАВСТВО (1950-ті — ПОЧАТОК 1960-х РОКІВ)

Напередодні воєнних подій творчість Шевченка залишалась однією з пріоритетних тем в українському літературознавстві: його поетичні та прозові твори, завдяки праці шевченкознавців попередніх десятиліть та підтримці тогочасної влади, видавалися в різних куточках радянської України. Культурному взаємозбагаченню та науковій співпраці сприяло приєднання західних регіонів України до радянської частини.

1940 року з нагоди 100-річчя виходу в світ першого «Кобзаря» в Маріїнському палаці в Києві відкрилася виставка «Ілюстратори “Кобзаря” за сто років», де експонувалися оригінали художників В. Штернберга, М. Башилова, Л. Жемчужникова, М. Микешина, К. Трутовського, О. Сластіона, І. Їжакевича, В. Касіяна, М. Деревуса. Виставки до цієї річниці також діяли у Львівському університеті, у харківській Галереї картин Т. Г. Шевченка. Із пе-

тербурзьким періодом життя поета ознайомлювала виставка Державної публічної бібліотеки ім. М. Є. Салтикова-Щедріна в Ленінграді.

У роки війни діяльність усіх шевченківських установ було згорнуто, а окремі з них евакуйовано за межі України. Зокрема, рукописні фонди Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка перенесено до Уфи, а експозицію картин Центрального державного музею Т. Г. Шевченка із Маріїнського палацу в Києві — до Новосибірська. Перебуваючи за межами батьківщини, відірвані від звичного середовища співробітники продовжували працювати в галузі шевченкознавства.

Упродовж 1942—1943 рр. з ініціативи об'єднаного Інституту мови та літератури ім. Тараса Шевченка відбулися дві Шевченківські сесії, де з науковими доповідями про поетичні твори Шевченка виступили П. Тичина і М. Рильський, доповідь про малярство зробив К. Трохименко, а про музику в житті поета — П. Козицький, Л. Булаховський зупинився на мовних засобах інтимізації в поезії Шевченка, а Ф. Коваль присвятив свій виступ рукописній спадщині Шевченка.

Окремі експонати було врятовано від загибелі завдяки діяльності подвижників-патріотів. А. Терещенко в 1943 р. за німецької окупації частину шевченківських раритетів вивіз спочатку до Львова, а потім до Берліна, Мюнхена, США (УВАН). Серед них: автографи фрагменту поезії «До Основ'яненка» (1839), початок поеми «Іван Підкова» (1839), лист до П. Симиренка від 26 листопада 1859 р., офорти Тараса Шевченка «Вірсавія» (1860), «Приятелі» (1860) та ін. Ці матеріали було повернено в Україну 2006 р. завдяки С. Гальченку та Т. Скрипці [275]. Більшу частину музейної шевченкіани було вивезено німцями в жовтні 1943 р. і втрачено під час пожежі у квітні 1944 р. в одному з будинків Познанського університету.

Слово Шевченка в час війни стає символом свободи та перемоги. Його твори в дешевих паперових виданнях малого формату видають солдатам для підтримки бойового духу. У 1943—1944 рр. поезії під назвою «Кобзар» надруковано в Києві, Уфі, Москві; також з'явилися поеми «Єретик» (1941) та «Катерина» (1943). Ще окремі видання: «Чернець» (1942), «Причинна» (1943), «Сон» (1943) — вийшли у світ із вдрукованими в тексти Шевченка патріотичними поезіями М. Бажана, А. Малишка, Л. Первомайського, М. Рильського, В. Сосюри, П. Тичини.

Події воєнних років вплинули і на долю М. Новицького. Ще в 1939—1940 рр., внаслідок агресії СРСР проти Фінляндії, він у

складі бригади № 105 будував залізницю в східній частині скандинавської країни. З початком німецько-радянської війни Новицького перевели до Печорського виправно-трудоного табору [287, арк. 221]. Після прибуття на нове місце ув'язнення із ним трапилася жартівливо-сумна історія. Її розповіла Н. Котенко співробітниця НМШ і приятелька ученого Валентина Судак 2009 р. У перші дні життя в печорському таборі кримінальні злочинці («урки») забрали в М. Новицького валізу з речами. Однак проблема несподівано вирішилася. Щойно шевченкознавець прочитав поему «Катерина» — валізу повернули в обмін на «Кобзар» [105, с. 678—679]. Про цей випадок згадувала і Р. Товстуха-Новицька [272, арк. 7 зв.]. До речі, на прохання вченого, новий примірник «Кобзаря» згодом йому надіслала Л. Чуковська [274, арк. 11].

Наприкінці 1942 р. завершувався термін ув'язнення шевченкознавця, і М. Новицький сподівався на близьке повернення додому. В одному з небагатьох листів, адресованих дружині Л. Тецлав-Новицькій, він зізнається: «Кроме книг я ни в чем сейчас не нуждаюсь. Как видишь пишу наспех. Да и что напишешь в письме! Теперь одно желание у меня поскорей увидеться с тобой, вернуться домой целым, не искалеченным. Крепко тебя целую и обнимаю. Твой Мих.» [144, арк. 2—3].

Ученого дійсно було звільнено в листопаді 1942 р., але зустріч із рідними довелося відкласти ще на три з половиною роки. Спочатку він влаштувався у Кожвинський лісокомбінат [287, арк. 221; 331, арк. 1], а вже через місяць М. Новицького було відправлено в трудову армію в м. Кізел Молотовської області (нині — м. Уральськ, Пермська обл., РФ), де учений відмовився від канцелярської роботи і разом з усіма із квітня 1943 р. працював на шахті «Комсомолец» на видобутку вугілля [82, арк. 64; 308, арк. 65].

Про цей період життя М. Новицького у ЦДАМЛМ України збереглося небагато документів. Серед них — скарга М. Новицького про те, що йому не видали хлібної картки: «При таком положении продолжал работу в шахте. У меня нет денег, нет вещей, чтобы в течение 20 дней прокормиться» [73, арк. 8 зв.] (н. п. 15 січня 1945 р.).

Увесь цей час за вченим тривав постійний нагляд. «Пребывая в местах заключения в Молотовской области и проживая по отбытии срока наказания в гор[оде] Кизил, [М]. Новицкий продолжал высказывать свои антисоветские настроения, выражал надежду, что в результате военных событий Украина обретет свою

самостоятельность, называл СССР агрессором и захватчиком, клеветал в адрес Советского строя, говоря, что в Советском Союзе нет демократии и что существует якобы “диктатура одной партийной группы”», — значиться у його слідчій справі [248, арк. 174].

М. Новицький не мав навіть найнеобхідніших документів для посвідчення своєї особи. Паспорт йому видали аж 22 листопада 1945 р. (попередній вилучили під час арешту), і після цього він приїхав в Україну.

Повернувшись до Києва в липні 1946 р., М. Новицький поступово долучається до наукового й культурного життя столиці. Того ж року його прийняли на посаду старшого наукового співробітника в Літературно-меморіальний будинок-музей Т. Г. Шевченка, директором якого був Д. Красицький [176, арк. 3]. Тут Новицький пропрацював майже три роки. Зберігся штатний розпис працівників будинку-музею на перше січня 1949 р., де під другим номером стоїть прізвище вченого: «Новицький Михайл Михайлович — старш[ий] научный работник» [418, арк. 41].

У квітні 1949 р. було відкрито експозицію Державного музею Т. Г. Шевченка на бульварі Тараса Шевченка, 12, у розробці її наукової концепції М. Новицький брав участь як досвідчений шевченкознавець. За рівнем наукової підготовки він переважав інших працівників музею. Невдовзі науковця перевели з будинку-музею до нововідкритого Державного музею на посаду старшого наукового співробітника.

Займаючись музейною роботою (проведення екскурсій, написання лекцій, опис експонатів), М. Новицький водночас продовжував працювати у шевченкознавстві.

За матеріалами нової експозиції колектив підготував брошуру «Путівник Державного музею Т. Г. Шевченка» (1951). Про те, що М. Новицький працював над ним, свідчать численні матеріали його архіву [189, арк. 8—17 зв.]. Але ім'я вченого серед авторів путівника не названо. Очевидно, щоб якось компенсувати йому матеріальну винагороду, дирекція доручила написати рецензію на путівник. Зберігся договір від 25 серпня 1950 р. [56, арк. 23].

На початку 1950-х років М. Новицький разом зі співробітниками Державного музею Т. Г. Шевченка працював над збірником «Шевченко в критиці [18]40—[18]60 років» [81, арк. 99 зв.]. Хронологічні межі видання згодом було розширено. Книжка під назвою «Т. Г. Шевченко в критиці» з'явилася 1953 р. і вміщу-

вала рецензії на видання «Кобзаря» 1840 р., окремі спогади, дослідження життя й творчості поета І. Франка, П. Тичини, М. Рильського, О. Білецького. Імені шевченкознавця тут теж не названо. Як колишній репресований, М. Новицький постійно викликав підозри і недовіру.

В архіві зберігаються кілька документів-пояснень М. Новицького з приводу його участі в музейній роботі, зокрема, у створенні експозиції, написанні лекцій, проведенні екскурсій. Одне з них — пояснення вченого про зміст екскурсії, яку він проводив 23 липня 1951 р.: «Ніхто з присутніх слухачів під час ведення мною екскурсії не робив закидів, що я невірно пояснюю окремі епізоди з життя Т. Г. Шевченка. Але сьогодні до дирекції Музею поступила усна заява, що я при поясненні біографії Шевченка допустив невірні твердження про учобу Шевченка в дяка Богорського та про викуп Шевченка з кріпацтва в 1838 р.» [281, арк. 38]. Пояснення датується 24 липня 1951 р. і свідчить про внутрішній неспокій М. Новицького і постійний нагляд за ним.

Незважаючи на труднощі, М. Новицький прихильно ставився до молодших колег, передавав їм досвід музейної та наукової праці. Про ті дні, спільні зустрічі та спілкування в пам'яті музейників-шевченкознавців залишилися світлі й водночас щемливі спогади. Більш ніж через п'ятдесят років Л. Внучкова згадувала: «Нам пощастило працювати разом і вчитися у такого відомого вченого-літературознавця, як Новицький Михайло Михайлович. Він все своє життя присвятив Шевченкові... Не обминула його і сумна доля тих українських літераторів, яким довелося спізнати сталінських таборів. Повернувшись з заслання, Михайло Михайлович жив спочатку в підвальній кімнаті Будинку-музею Т. Г. Шевченка, а потім його поселили в кімнаті музейного флігеля (Державного музею Т. Г. Шевченка. — *Г. К.*)» [35, арк. 21—22].

Серед колег, з якими в М. Новицького склалися приятні й щирі стосунки були В. Судак, К. Чумак, Л. Потьомкіна, В. Косян, В. Савченко та ін. З особливою повагою ставився М. Новицький до Валентини Судак, яка в музей прийшла «з фронтів доріг, обпалена війною» [35, арк. 22]. Від родини вчителів, у якій виросла, успадкувала скрупульозність у роботі, бажання поглиблювати знання. Готуючи шевченкознавчі дослідження, В. Судак насамперед зверталася до першоджерел, архівних матеріалів

* Спогади записано на прохання молодшої колеги Любові Внучкової Наталі Грязнової. Висловлюємо ширю подяку доньці авторки мемуарів Тетяні Сонько за можливість їх опублікувати.

Києва, Москви, Петербурга, куди кілька разів їздила разом із М. Новицьким.

З-поміж майже жіночого колективу найбільше симпатизувала М. Новицькому «завідуюча бібліотекою музею Хоменко Людмила Олександрівна. Життерадісна, дотепна, з доброю душею, мов метеликів на світло, притягувала всіх до бібліотеки» [35, арк. 22].

На той час М. Новицькому, очевидно, нічого не було відомо про долю дружини Лариси, зв'язки з якою обірвалися в роки заслання. Її життєпис дослідила науковий співробітник ІР НБУВ Л. Гарбар [42]. Після арешту чоловіка Л. Тецлав було заборонено працювати за фахом бібліотекаря у державних установах. Влаштувалася робітницею в артіль «Трикотажник» [42]. На запрошення В. Міяковського, директора Українського головного історичного архіву ім. Антоновича (нині — ЦДІА України), у 1941—1942 рр. обіймала посаду завідуючої бібліотекою та читальним залом. Офіційно вважається загиблою під час окупації Києва. За інформацією, наданою хранителем фондів Архіву-музею ім. Дмитра Антоновича УВАН у США Т. Скрипкою, у 1944 р. разом із В. Міяковським виїхала за кордон — до Праги, а згодом — у Німеччину, де невдовзі й померла. Щоб не нашкодити чоловікові, спілкування не відновлювала. Про еміграцію до Праги згадувала і В. Судак [105, с. 679], музейні співробітники Літературно-меморіального будинку-музею Тараса Шевченка припускають, що Л. Тецлав в роки війни могла повернутися на Чернігівщину. Під час заслання М. Новицький втратив ще одну дорогу та близьку людину — прийомного сина Віктора, якого за участь у партизанському русі у 1942 р. розстріляли німці [313, арк. 300].

Наприкінці 1950-х років доля подарувала вченому зустріч із Раїсою Товстухою, бібліотекаркою із Чернігова, яка з розумінням ставилася до наукових інтересів М. Новицького, підтримувала в хвилини відчаю, викликані суспільним невизнанням й несправедливим ставленням до ученого як колишнього політв'язня.

Ще наприкінці 1940-х років група науковців під керівництвом В. Касіяна почала працювати над підготовкою до друку VII—X томів ПЗТ — мистецької спадщини Шевченка. Враховуючи досвід і здобутки М. Новицького в шевченкознавстві, його запросили до участі у виданні.

Але вже в лютому 1952 р. вченого звільняють із роботи «за скороченням посади згідно з постановою Президії Академії наук УРСР. Директор Музею-будинку Т. Г. Шевченка Дм. Красиць-

кий» [179, арк. 3]. За розпорядженням МВС УРСР учений залишає Київ. Він зупиняється у рідному Ніжині в сестри Л. Новицької і звертається по дозвіл на проживання, але його прохання не було виконано. Про це є довідка начальника паспортного столу м. Чернігова:

«Гр[ажданин] Новицкий М. М. был в паспортн[ом] отделе УМ УМВД (Управління міліції Управління Міністерства внутрішніх справ. — Г. К.) по вопросу обмена паспорта, но такового ему в Чернигове не обменяли за отсутствием справки о судимости.

Нач[альник] паспортн[ого] отд[еления] майор мил[иции] Бакулин
12. IV. 53 г.» [309, арк. 1 зв.].

Відірваний від звичного середовища, М. Новицький продовжує працювати над ПЗТ — готує VII том, про що свідчить його лист до директора Інституту мистецтвознавства, фольклору і етнографії АН УРСР М. Рильського, який відповідав за підготовку цього видання: «Він (VII том. — Г. К.) зо мною в Ніжині. Працюю коло нього, ходжу до інститутської бібліотеки. На кінець цього місяця роботу закінчу», — читаємо запис М. Новицького від 19 листопада 1952 р. [143, арк. 1 зв.]. Згодом через брак прописки вчений їде до Одеси й тимчасово живе у старшої сестри А. Потапової.

У цей час почали з'являтися окремі шевченкознавчі дослідження, переважно джерелознавчі та біографічні. Про зв'язок творчості Шевченка зі змістом програми братчиків виступив І. Пільгук у статті «Кирило-Мефодіївське братство і літературний процес 40—60-х років» [260, с. 189—200]. Статтю «Шевченко в житті» зі спогадами сучасників до 1841 р. та з коротким аналізом автобіографічних повістей надрукував Г. Лазаревський [130, с. 119—159]. Реабілітований О. Дорошкевич підготував дослідження про участь Шевченка в Аральській описовій експедиції «Деякі нові факти про перебування Т. Шевченка на Аральському морі» [60, с. 166—173]. У 1946 р. з'явилася оновлена праця популярної в радянський час М. Шагінян «Тарас Шевченко» [349] (попереднє її видання — 1941 р.).

Незважаючи на окремі труднощі в шевченкознавстві, зумовлені політичною атмосферою в країні, на думку П. Одарченка, «шевченкознавство в умовах воєнного часу та першого року після закінчення війни мало ліпші умови, ніж за мирних часів. Українські літературознавці, що перебували поза межами України, коли вона була окупована німецькими фашистами, мали дещо

більші можливості для наукової праці, ніж мали їх на Україні за мирного часу» [249, с. 372].

Але державні урядовці швидко відреагували на діяльність наукових, освітніх та культурних установ. Уже 1946 р. у постанові ЦК КП(б)У «Про перекручення і помилки у висвітленні історії української літератури в “Нарисі історії української літератури”» (24 серпня), «Про журнал “Вітчизна”» (4 жовтня) та ін., нищівної критики зазнали Інститут історії АН УРСР, Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка, Спілка радянських письменників України, редакція журналу «Вітчизна» [128, с. 253—256, 266—269]. Упродовж наступних кількох років літературознавство, і шевченкознавство зокрема, повністю підпорядковано радянській ідеології.

Очевидно, що 1940-ві роки не були сприятливими і для українців, що працювали за кордоном, зокрема й для шевченкознавців. Рятуючись від війни, вони вимушено емігрували, залишаючи окуповані німецькими військами території. Ще 1940 р. в Кракові завдяки наполегливій праці Є.-Ю. Пеленського було надруковано «Кобзар». Того ж року однойменна збірка побачила світ і в Празі. Текст до цієї книжки звірив С. Сірополко, який разом із Д. Дорошенком був і автором приміток до видання.

Уже в другій половині 1940-х років найпомітнішим центром українських учених-емігрантів стає Німеччина, а саме південно-східна її частина — Баварія. Сюди 1945 р. було переведено із Праги Український вільний університет (УВУ, Мюнхен), де з-поміж вісімдесяти викладачів працюють і шевченкознавці П. Зайцев, Ю. Бойко-Блохін. Тоді ж таки, за зразком ВУАН 1920—1930-х років, в Аугсбурзі відкрито Українську Вільну Академію Наук. Тим часом один із її засновників — В. Міяковський — дбає про створення Музею-архіву.

Упродовж 1952—1964 рр. в УВАН (США) завдяки зусиллям В. Міяковського виходив щорічник «Шевченко», де друкувалися праці В. Дорошенка («Польський переклад Шевченкового “Щоденника”», «Рукописний ілюстрований “Кобзар” 1844 року»); П. Одарченка («Поетична майстерність Т. Шевченка (у світлі нових дослідів 1941—1946)», «Советське шевченкознавство 1954—1955»); Л. Білецького («Кілька основних моментів у редагуванні “Кобзаря” 1952 року»). В. Міяковський надрукував тут праці «Портрет Шевченка з альбому Лазаревських», «Шевченко і Костомаров», «Унікальний “Кобзар” 1860 р. з власноручними поправками Шевченка» та ін. В УВАН також було надруковано «Автограф Шевченка 1860 року» та англomовний збірник «Taras Šev-

chenko. 1814—1861: A Symposium» (1962). Упродовж 1952—1954 рр. Л. Білецький підготував і надрукував у Канаді чотиритомне видання «Кобзаря» із власними коментарями.

У 1950 — на початку 1960-х років значно зростає кількість шевченкознавчих досліджень у радянській Україні, але всі вони здебільшого написані згідно з канонами радянської ідеології, за критеріями соціалістичного реалізму. У цей час у шевченкознавстві популярними стають теми про взаємозв'язки Шевченка із М. Чернишевським, В. Белінським, М. Добролюбовим, петрашевцями. З'являються праці «Общественно-политические и философские взгляды Т. Г. Шевченко» (1951) Я. Дмитерка, «Світогляд Т. Г. Шевченка» (1957) І. Назаренка, «Шевченко и русская литература XIX века» Ф. Прийми (1961).

Із-поміж фахових праць у цей час надруковано окремі статті: «Русские повести Т. Г. Шевченко» О. Білецького [9, с. 5—23], «Перше видання “Кобзаря”» М. Возняка [36, с. 93—97] та ін.

Здобутком 1950-х років стало зростання кількості видавництва і покращання їхньої поліграфічної спроможності. Зокрема, діяли видавництва «Дніпро», «Молодь», «Кримвидав», «Закарпатське видавництво» та ін., кожне з яких прагнуло підготувати і видати твори Шевченка.

Найчастіше друкувалися твори, написані російською мовою, — повісті та щоденник. Упродовж 1949, 1950, 1952, 1954, 1956 рр. повісті побачили світ у Києві, Москві й Пермі. 1954 року надруковано «Журнал». У серії «Бібліотека поета» випущено двотомну збірку під назвою «Поезії» (1955). З'явилися й видання окремих творів: «Катерина» (1951, 1957), «Наймичка» (1951), «Марія» (1957), «Гайдамаки» (1958, 1964), «Сон» (1958), «Єретик» (1957, 1960). Проте більшість таких видань друкувалося зі скороченнями та коментарями, написаними на догоду панівному режимові. Наприклад, у збірках «Кобзаря» найчастіше не друкували такі твори, як «Великий льох», «І мертвим, і живим...», «Заступила чорна хмара...», «До Основ'яненка», «Іван Підкова», «Іржавець», «Тарасова ніч» [50, с. 60].

У 1956 р., після викриття культу особи Сталіна на XX з'їзді КПРС (14—25 лютого), розпочався новий період у розвитку української науки загалом і шевченкознавства зокрема. Про те, що варто переглянути акценти шевченкознавства, писали Є. Кирилюк («Стан і завдання радянського шевченкознавства») [110, с. 8—26], І. Айзеншток («Із розшуків про Шевченка») [3, с. 122—123]. У цей час з'являються й нові імена в шевченкознавстві — Ю. Івакін, Г. Паламарчук, Ф. Сарана.

Бажання М. Рильського мати в Києві шевченкознавця такого рівня, як М. Новицький, спонукало його виступити з проханням повернути вченого до Києва. У характеристиці на нього М. Рильський писав: «Это — трудолюбивый и скромный человек, лучший на Украине знаток биографии и творчества Т. Г. Шевченко. Его советы относительно редактирования VII, VIII и IX томов акад[емического] изд[ания] соч[инений], над которым работает руководимый мной Институт искусствоведения, фольклора и этнографии Академии Наук УССР совместно с Музеем Шевченко, чрезвычайно ценны. Кроме того, тов. Новицкий работает над большим комментарием к поэтическим произведениям Шевченко. Ввиду сказанного М. М. Новицкому, безусловно, нужно жить в Киеве...» [340, арк. 1]. Відгук М. Рильського підтримала і директор музею К. Дорошенко (лист від 4 лютого 1953 р.), яка, добре знаючи професіоналізм та працелюбність М. Новицького, мала сміливість стати на захист колишнього політв'язня [339, арк. 2]. Листи на захист вченого були надіслані до Особливої наради МДБ СРСР, голові Ради Міністрів СРСР Г. Маленкову.

Наступного року М. Новицького прописують у столиці, 1960 р. надають квартиру (вул. Капітанська, 4, кв. 5; нині — Академіка Доброхотова) [153, арк. 4]. Упродовж восьми років учений працював у Державному музеї Т. Г. Шевченка (1954 — початок 1962 р.).

У цей час М. Новицький звертається до Вищої атестаційної комісії з проханням дозволити захист дисертації. «В настоящее время я имею согласие Институ[та] литературы Укр[аинской] Академии Наук принять к защите мою диссертацию на тему “Дело о худож[нике] Шевченко 1847 г.”» [83, арк. 3 зв.]. Звернення так і не було задовільнено.

Державний музей Т. Г. Шевченка та Інститут мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН УРСР, який відповідав за підготовку томів мистецької спадщини Тараса Шевченка, час від часу відряджали М. Новицького до архівів Москви і Ленінграда. За ці роки йому вдалося значно поповнити список персоналій оточення Шевченка, знайти документи до його біографії: про викуп із кріпацтва, навчання в Академії мистецтв, участь в Аральській експедиції, в геологічній експедиції на півострові Мангішлак (нині — Мангістау, Казахстан).

Працюючи над мистецькою спадщиною Шевченка, М. Новицький атрибував 28 творів художника. Серед них — акварельний «Портрет Миколи Луніна» (1838) та олійний «Портрет

Йосипа Рудзинського» (1845). Він також уточнив датування деяких малюнків періоду заслання. Атрибуції творів 1838 і 1845 рр. використано і в сьомому томі Повного зібрання творів Шевченка у 12 томах (2005).

У ЦДАМЛМ України зберігаються листи-прохання Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН УРСР до М. Новицького підготувати рецензії на VII—IX томи з ПЗТ [151, арк. 1—3]. У ІЛ (бібліотека Юрія Меженка) виявлено машинопис М. Новицького із суттєвими рекомендаціями та зауваженнями щодо видання [181, арк. 1—83].

Томи мистецької спадщини (VII—X томи) вийшли в 1961—1964 рр. до 150-річчя від дня народження Тараса Шевченка.

«Великим досягненням шевченкознавства було розкішне видання мистецької спадщини Шевченка у чотирьох томах (п'яти книгах), здійснене 1961—1964 рр. Це перше повне видання всіх відомих мистецьких творів Шевченка. В ньому описано та репродуковано 835 мистецьких творів поета-мистця за оригіналами, а також описано 278 не знайдених його творів», — відзначив згодом П. Одарченко [250, с. 420]. І в тому, що це зібрання на решті було завершено, велика заслуга і М. Новицького.

Позитивні оцінки були й у інших рецензіях: «Потрібні були не роки, а десятиліття, щоб перш за все зібрати малярську спадщину, розібратись у ній, відсіяти те, що великому художникові не належить, а відтак уже видати. І в тому, що ми маємо тепер академічне видання малярської спадщини, велика заслуга колективу наших мистецтвознавців — академіка, народного художника СРСР В. І. Касіяна, Б. С. Бутника-Сіверського, Я. П. Затенацького, М. І. Мацапури, М. М. Новицького й багатьох інших товаришів» [109, с. 25].

За макетом ПЗТ у 10 томах було надруковано видання «Тарас Шевченко. Мистецька спадщина» у чотирьох томах (5 книг; 1961—1964; відповідальний редактор В. Касіян).

У 1963—1964 рр. розпочали підготовку видання літературної спадщини Шевченка у шести томах, участь у якій брав і М. Новицький (працював над томами 1 і 3). У ЦДАМЛМ України зберігається інструкція до цього видання із його правками [103, арк. 152—158].

Пізніше шевченкознавчі матеріали М. Новицького використано в останньому академічному виданні ПЗТ у 12 томах (2001—2014), де в першому, другому та в шостому томах узято до уваги його коментарі до «Мар'яни-черниці», «Відьми» і до окремих листів Шевченка.

Здобутком шевченкознавства того часу стали також дослідження мистецької спадщини Шевченка: альбом вибраних творів «Шевченко-художник» (1954), монографія П. Говді «Т. Г. Шевченко-художник» (1955), альбом «Т. Г. Шевченко» з передмовою Я. Затенацького (1961), монографія С. Таранушенка «Шевченко-художник» (1961), книжки В. Касіяна «Офорти Тараса Шевченка» (1964), О. Вандровської «Т. Г. Шевченко-художник» (1964), «Акварелі Т. Г. Шевченка» з передмовою Г. Паламарчук (1963). З'явилися тоді й наукові збірники: «Мистецька спадщина Т. Г. Шевченка» (1959), «Тарас Шевченко-художник» (1963) та ін.

1958 року нарешті вдалося здійснити намір ученого видати окремою книгою «Спогади про Тараса Шевченка» [307]. Над матеріалами до видання, крім М. Новицького, працювали Л. Вікторов, В. Косян, Н. Полонська, Р. Самойленко, Л. Потьомкіна, Л. Хоменко. Передмову та коментарі до видання підготував А. Костенко.

Загалом до книжки ввійшло 72 спогади, чотири промови, шість рецензій (В. Шевченка, П. Куліша, Є. Літвінової, Д. Мордовцева, Г. Честахівського, К. Широцького, Ф. Хартахая, В. Бернатовича та ін.). Тут також розміщено окремі листи В. Білозерського до М. Гулака від 1 травня 1846 р., С. Левицького до Шевченка від 3 червня 1850 р., В. Маслова до Шевченка від 10 вересня 1859 р.

1958 року з'явилося видання «Біографія Т. Г. Шевченка за спогадами сучасників» [17]. Разом із М. Новицьким упорядниками книжки були В. Косян, Л. Вікторов, А. Костенко, Н. Полонська, Л. Потьомкіна, Р. Самойленко. Очевидно, що видання спогадів було використано під час підготовки окремих літописів життя і творчості Шевченка: «Життя і діяльність Т. Шевченка» (1955) Д. Косарика, «Літопис життя і творчості Т. Г. Шевченка» В. Анісова, Є. Середи (1959), «Т. Г. Шевченко. Життя і творчість» Є. Кирилюка (1959), «Літопис життя і творчості Т. Г. Шевченка» М. Ткаченка (1961) та ін.

Науковий доробок М. Новицького не втратив актуальності й сьогодні. Підготовлений із залученням великої кількості фактичного матеріалу, він помітно вирізняється серед інших шевченкознавчих праць того часу.

Окремого дослідження й аналізу потребують знайдені М. Новицьким інші документальні матеріали до біографії Шевченка, що зберігаються в ЦДАМЛМ України: періоду дитинства (од. зб. 45), його перебування в Петербурзі (од. зб. 47), в Україні

(од. зб. 53, 54), періоду заслання (од. зб. 58—62) та останніх років життя (од. зб. 63).

На жаль, у той час М. Новицький, як і інші репресовані, не мав змоги друкувати свої наукові праці. Інколи вони з'являлися за підписами інших шевченкознавців. У ЦДАМЛМ України зберігаються матеріали про використання праць ученого тодішнім директором Державного музею Т. Г. Шевченка К. Дорошенко: листування дружини Р. Товстухи-Новицької з редакціями часописів «Радянське літературознавство» (од. зб. 439), «Советская Украина» (од. зб. 440), «Литературная газета» (од. зб. 442) та зі Спілкою письменників України (од. зб. 440) із проханням указати справжнього автора надрукованих статей. На той час М. Новицький підготував публікацію невідомих листів різних осіб до Шевченка з архіву М. Чалого. Разом із К. Дорошенко вони мали опублікувати їх у журналі «Советская Украина».

Стаття з назвою «Неизвестные письма к Шевченко» з'явилася тільки за підписом К. Дорошенко [182, с. 155—168; 183, с. 198—202]. На захист ученого виступили М. Рильський, Є. Шабліовський, Ф. Ястребов, М. Коцюбинська, Ф. Сарана, Ю. Івакін, А. Костенко в газеті «Літературна Україна» (усі названі прізвища добре знані в шевченкознавстві, окрім Федора Ястребова — автора «Історії Української РСР» 1953 р., яку було піддано критиці й заборонено) [133, с. 2; 289, с. 4]. Тільки після їхнього відкритого листа справжнє ім'я автора вдалося відновити.

У ті роки М. Новицький повернувся до роботи над темою «Лектура Т. Шевченка», в архіві збереглися картки до теми (од. зб. 20—24). Відомо, що до участі над цією працею Новицький запросив Ю. Меженка та Ф. Сарану.

Із архівних матеріалів відомо, що разом із К. Дорошенко Новицький упорядкував та підготував до друку «Збірник праць з шевченкознавства» [88, арк. 83]. Насправді йдеться про збірник «Питання шевченкознавства» 1958 р. Прізвища М. Новицького тут також не зазначено.

М. Новицький постійно надавав консультації багатьом шевченкознавцям. Його ім'я згадано в передмові до видання «Дневные записки плавания А. И. Бутакова на шхуне “Константин” для исследования Аральского моря в 1848—1849 гг.» (1953). Автор передмови до цього збірника Є. Бетгер дякує М. Новицькому за допомогу в упорядкуванні видання. Тут учений допоміг «сличить обе наши копии» та взяв участь «в сверке их с оригиналом и в установлении таким образом окончательного текста

записок 1848 г.» [30, с. 8]. Участь у підготовці видання відзначив у рецензії К. Журбицький [78, с. 8]. За допомогою до М. Новицького зверталися й упорядники покажчика «Т. Г. Шевченко. Бібліографія літератури про життя і творчість» (1963; т. 1. 1839—1916; т. 2. 1917—1959). М. Новицький рецензував рукопис і допомагав у виявленні та описі матеріалів. За свідченням Ф. Сарани, учений був також автором бібліографічних додатків до листування Шевченка [291, с. 48]. Незважаючи на це, упорядники в описі вміщених джерел не скрізь вказали прізвище М. Новицького. Як зауважив Б. Кравців, не згадується редакторська робота вченого в збірнику «Шевченко та його доба» (т. 1, 2; 1925—1926) [121, с. 72].

Без М. Новицького, як висококваліфікованого бібліографа в галузі шевченкознавства, не могли обійтися і під час упорядкування збірника «Т. Г. Шевченко в епістолярії відділу рукописів [ЦНБ АН УРСР]» (1966), до якого ввійшло 946 листів 1842—1917 рр. з відомостями про життя і творчість Шевченка, його оточення, історію побутування художніх творів, рукописів і видань поета. Тут М. Новицький здійснив первісний відбір текстів, брав активну участь в їх коментуванні. Очевидно, щоб віддячити ученому і посприяти його роботі, 16 серпня 1963 р. М. Новицького призначено на посаду виконуючого обов'язки головного бібліотекаря відділу рукописів Державної публічної бібліотеки АН УРСР (нині — Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського), яку він обіймав до 14 жовтня того ж року [177, арк. 67; 178, арк. 67].

«Я був тоді відповідальним редактором цього видання і мав нагоду спостерігати, з яким горінням учений, вже тяжко хворий (М. Новицький мав виразку шлунка. — Г. К.), допомагав упорядникам у роботі над цим виданням», — згадує Ф. Сарана [291, с. 48]. Роботу шевченкознавця упорядники збірника відзначили у вступному слові [325, с. 13].

Відомо, що М. Новицький був ще й науковим консультантом знаменитого фільму «Тарас Шевченко» (1951).

Невід'ємною частиною діяльності Новицького-шевченкознавця було вивчення історичних матеріалів, що стосуються обставин суспільно-політичного та культурного життя ХІХ ст. — того періоду, коли жив і творив Шевченко. Про це свідчать численні виписки на такі теми: «План окрестностей города Киева» (од. зб. 147), «Правила, за якими судять малоросійський народ» (од. зб. 149), «Великий театр. Музика. 1840—1860-ті рр.» (од. зб. 165),

«Козацькі війська, військові нагороди XVIII—XIX ст. Термінологія» (од. зб. 205), «Обучение рекрутов. О производстве в унтер-офицеры» (од. зб. 207), «Нижній Новгород. Київ. Новопетровськ» (од. зб. 211), «Почтовые станции и тракты 1825—1840 годов» (од. зб. 213) та ін.

У ЦДАМЛМ України зберігаються нотатки М. Новицького із поетичних творів Шевченка [220, арк. 145—149]. На той час окремі збірки афоризмів Шевченка («Шевченко про мистецтво» Б. Лепкого, 1920; «Шевченкова криниця» В. Дорошенка, 1922) вже були бібліографічною рідкістю, і, очевидно, М. Новицький заново дібрав та виписав близькі поетові слова.

Серед архівних матеріалів зберігаються і нотатки до словника церковнослов'янських слів у творчості Шевченка [238, арк. 109—117]. Тут зібрано і систематизовано окремі слова з поетичних творів до літер «А»—«Ж». (Окремим виданням «Словник мови Шевченка» був надрукований 1964 р. за редакцією В. Ващенко, К. Дорошенко, В. Мариниченко, Т. Черторизької.)

У квітні 1952 р. відбулася перша шевченківська конференція, яка згодом стала щорічною. М. Новицький на ній не доповідав, але був присутній як слухач. Із цього приводу він записав критичні роздуми щодо тематики заходу і почутих наукових доповідей і повідомлень. Водночас Новицький відзначив новаторські виступи про життя і творчість Шевченка. Зокрема, він позитивно оцінив доповідь російського історика М. Моренця, який 1939 р. знайшов у Центральному історичному архіві СРСР (нині — Російський державний історичний архів) відпускну Тараса Шевченка: «...были сообщения, стоящие на высоте научного уровня. Я имею в виду доклад ленинградского архивиста тов. Моренца: “Деякі адреси і пам'ятні місця Т. Г. Шевченка в Петербурзі”. Для меня этот доклад интересен тем, что в нем частично затронут был спорный вопрос о выкупе Шевченко из крепостничества. Найденные т. Моренцем матерьялы имеют право на самое пристальное внимание шевченковедов и требуют теперь нового пересмотра данной темы» [186, арк. 1].

Протягом життя М. Новицький підтримував дружні стосунки із багатьма літературознавцями, письменниками, митцями. В його епістолярній спадщині близько ста адресатів, зосібна: І. Айзеншток, Б. Антоненко-Давидович, П. Білецький, В. Бородін, В. Ганцов, П. Жур, І. Зільберштейн, Ю. Івакін, М. Рильський, Ф. Сарана, Л. Чуковська, Є. Шабліовський та ін. Кожен співрозмовник звертався до М. Новицького як до вченого великої нау-

кової ваги, їхнє спілкування позначене ширістю, делікатністю та підтримкою.

Після XX з'їзду КПРС (14—25 лютого 1956 р.) М. Новицький звертається до органів прокуратури з проханням про реабілітацію. В архіві зберігаються звернення до першого секретаря ЦК КП України М. Підгорного [86, арк. 35], прокурора Української РСР, державного радника юстиції, прокурора УРСР Д. Панасюка [74, арк. 34; 84, арк. 36—36 зв.], а також до першого секретаря КПРС М. Хрушова, до голови Президії Верховної Ради СРСР К. Ворошилова [84, арк. 36—36 зв.].

В одному з таких звернень до військової прокуратури Київського військового округу від 8 січня 1957 р. М. Новицький писав:

«...поскольку я против Советской власти и своей Родины никаких преступлений не совершил — прошу пересмотреть мое дело и отменить решение ОС (Особое совещание. — Г. К.) при НКВД СССР» [82, арк. 64 зв.].

На його запити про реабілітацію було зібрано свідчення окремих знайомих, позитивну оцінку наукової діяльності М. Новицькому дали Є. Кирилук і Л. Смілянський. Останній, зокрема, писав:

«Новицкий М. М. являлся и является крупнейшим знатоком — исследователем жизни и деятельности Шевченко, глубоко разбирается в эпохе, в которую жил Шевченко. В этом отношении Новицкий внес значительный вклад в украинскую литературу. Его работы, относящиеся к двадцатым и тридцатым годам по биографии Шевченко, представляют и в настоящее время известную ценность» [284, арк. 258—259].

Але питання про реабілітацію М. Новицького за його життя так і не було розв'язано. лейтенант Жиромський, який допитував ученого, у матеріалах справи підтвердив «справедливість» звинувачення, 6 травня 1957 р. справу М. Новицького передано в архів [248, арк. 180].

Помер шевченкознавець 29 березня 1964 р. — в ювілейний Шевченків рік. «Всі, хто знав М. М. Новицького, назавжди збережуть у своїх серцях світлу пам'ять про нього — скромну людину, чуйного товариша, талановитого вченого», — писала «Літературна Україна» [168, с. 4].

Після смерті М. Новицького клопотання щодо його реабілітації продовжила дружина Р. Товстуха-Новицька. В результаті її наполегливих зусиль справу про звинувачення вченого було переглянуто 14 листопада 1964 р. і закрито за браком складу злочину рішенням Київського обласного суду [278, арк. 338—340].

26 листопада того ж року Р. Товстусі-Новицькій було видано документ, де стверджувалося:

«Таким образом установлено, что ни до ареста Новицкого М. М. в 1937 г., ни после его освобождения из мест заключения, после того как он отбыл 5 лет лишения свободы, вплоть до дня смерти, не имеется доказательств, подтверждающих его антисоветскую деятельность, в связи с чем Новицкий М. М. подлежит реабилитации» [312, арк. 341].

Після одержання копії документа про реабілітацію Р. Товстуха почала боротися за відновлення імені М. Новицького як шевченкознавця. В архіві є її лист до редактора московської «Літературної газети» (9 жовтня 1965 р.), де вона пише про несправедливу і применшену оцінку заслуг М. Новицького в шевченкознавстві саме через те, що він був репресований і багато шевченкознавців, користуючись цим, замовчували його ім'я та присвоювали собі його праці: «...многих статей ни работники Музеев, ни шевченковеды не знают. Ими пользуются немногие, но посылки в своих трудах не делают, что много раз Новицким с горечью подчеркивалось при жизни» [273, арк. 1].

З-поміж подібних документів із конкретними фактами плагіату в архіві зберігається кілька листів від редакції «Літературної України» (16 вересня — 1 жовтня 1965 р.) [152, арк. 1—3]. З останнього ми дізнаємося, що матеріали Р. Товстухи-Новицької про вченого-шевченкознавця передали і до Співки письменників України на ім'я О. Гончара.

Р. Товстуха-Новицька також потурбувалася про долю архіву Новицького. У 1967—1968 рр. вона передала до ЦДАМЛМ України архівні матеріали вченого, де, крім шевченкознавчих праць, багато загальних нотаток із літературознавства, мовознавства, живопису, музики. Надзвичайно цінною є бібліотека науковця (1181 книжка), у якій, зокрема, є примірник видання з особистої бібліотеки Шевченка «Poezye Antoniego Sowy» (1859) із дарчим написом автора поету: «Bratu Tarasu od Edwarda».

4. М. НОВИЦЬКИЙ — РЕЦЕНЗЕНТ ШЕВЧЕНКІВСЬКИХ ВИДАНЬ

Ще за життя М. Новицький був відомий як кращий рецензент видань творів Шевченка та досліджень про нього. Відомі шість друкованих рецензій вченого, що з'явилися протягом 1923—1966 рр.

Перша така праця була підготовлена на дослідження В. Щурата «Шевченко і поляки» (1917). Її М. Новицький опублікував у збірнику «Записки історично-філологічного відділу» 1923 р. (№ 2/3). Добре знаючи весь науковий доробок В. Щурата, М. Новицький зауважує, що його статті «завжди дають щось нове, свіже, роз'яснюючи темні, неясні куточки в біографії поета, чи окремі його вірші» [200, с. 220]. Щодо монографії «Шевченко і поляки», то в ній, за спостереженнями вченого, не вистачає об'єктивності й перебільшено вплив польської культури на становлення Шевченка-поета і художника.

У праці М. Новицького «До тексту Шевченкового “Кобзаря”» («Україна», 1924, кн. 4), присвяченій текстології творів Шевченка, значну частину становить докладний аналіз фундаментального на той час видання — «Кобзар» за редакцією В. Доманицького, який після 1907 р. найчастіше перевидавався (1908, 1910, 1918).

На думку Новицького, основною проблемою В. Доманицького було те, що «в один і той же твір... вносив варіанти з ріжних автографів цього твору», «часто нехтував власними автографами поета» [203, с. 75]. Водночас дослідник зауважує, що упорядник не завжди й мав можливість звірити всі твори з автографами, а тому змушений був користуватися їхніми копіями чи неточними першодруками. Варто зазначити, що до Новицького і після нього ніхто так докладно не проаналізував тексти творів «Кобзаря» за редакцією В. Доманицького.

Дослідник уперше зіставив надруковані тексти з автографами Шевченка і встановив, що найбільше помилок упорядник допустив, публікуючи твори 1843—1845 рр. Це можна пояснити тим, що джерелом цих текстів була збірка «Новые стихотворения Пушкина и Шавченки» (1859) з багатьма помилками і рукописні копії творів Шевченка. Серед неточностей М. Новицький зауважив:

- пропуск окремих слів і рядків: у В. Доманицького «Де ти стояв...», треба «Де ты стоявъ? Чого стоявъ?» (поезія «Чигрине, Чигрине...», р. 15)*; «...немає!», потрібно «И знову смеркає» (поема «Сова», р. 175); «...на небі! Ви ще темні, // Святим хрестом не просвіщенні», треба «Сыдять на небі! Вы ще темни // Святимъ хрестомъ не просвищенни» (поема «Кавказ», р. 101—102);

- псування окремих слів і рядків: у В. Доманицького в поемі «Сон» р. 527—528 надруковано як «В німецьких петлицях // За-

* Рядки із поетичних творів подано за виданням: Кобзарь / ред., передм. та приміт. В. М. Доманицького. 2-ге вид. СПб.: Книгопечатня Шмидт, 1908. 636 с.

мучені...», потрібно «Въ немецкихъ теплищяхъ // Заглушены...»; «Хату руйнувати» замість «Пустку руйнувати» («Заворожи мені, волхве...», р. 6); «І в мене те лихо» замість «И в мене не тыхо» (поезія «Холодний Яр», р. 2); «І не кличте преподобним», а потрібно «Не зовите преподобнимъ» («Холодний Яр», р. 43);

- перестановка рядків: послуговуючись списком Івана Лазаревського, В. Доманицький у виданнях 1908, 1910 рр. помилково переставив рядки з твору «Холодний Яр» — замість «В яру колись гайдамаки // Табором стояли // Лагодили самопали, // Ратища стругали» спочатку (р. 17—20) йшли рядки «У яр тоді сходилися, // Мов із хреста зняті, / Батько з сином, // І брат з братом, // Одностайне стати // На ворога лукавого // на лютого ляха» (р. 21—26).

Чи не найбільше помилок допустив В. Доманицький під час друкування поеми «Кавказ», джерелом якої було лейпцизьке видання «Новые стихотворения Пушкина и Шавченки» (1859). Серед неточностей М. Новицький виявив такі: «хмарами» замість «хмарою» (р. 1), «довбе ребра» замість «добрі ребра» (р. 5), «поля» замість «поле» (р. 14), «коли ж...» замість «коли...» (р. 26), «І слову живому» замість «И духу живому» («Кавказ», р. 31), «поклоняться...» замість «помоляться...» (р. 34), «милостиві» замість «милостивії» (р. 40), «подружились» замість «подружили» (р. 87); у рядку 101 пропущено слово «сидять»; «і прямо...» замість «і просто...» (р. 105), «та простих» замість «но простих», «роспинався» замість «розіп'явся» (р. 128), «І могили, степи, гори, // І мене згадаєш», треба «И могилы, степы, море, // И мене згадаешь» («Кавказ», р. 177—178).

Окрему увагу Новицький звернув на помилкові вказівки місця створення деяких творів, що названі в «Кобзарі» за редакцією В. Доманицького. Зокрема, у поезії «Заворожи мені, волхве...» замість Петербурга вказано Київ, у поезії «Чигрине, Чигрине...» замість Москви — Петербург.

У перевиданні «Кобзаря» 1910 р. Новицький знайшов неточності в назвах творів, епіграфах до них та посвятах. На думку вченого, у заголовку поеми «Відьма» варто зберігати первісну назву «Осика»; у поемі «Невольник» — назву «Сліпий». У статті він указує також на неточність у неповному тексті посвяти поеми «Кавказ» — «Якову де-Бальмену» замість «Искреннему моему Якову де-Бальмену». Знайшов він помилку і в епіграфі до цього твору (слово «очам» замість «очесемъ»).

Машинописний текст цієї статті зберігається в ІР НБУВ (ф. Х, од. зб. 17855). Оскільки друкований та машинописний тек-

сти збігаються, за винятком незначних орфографічних правок, то можна припустити, що саме за ним і було надруковано статтю в часописі «Україна» 1924 р.

Як бачимо, М. Новицький, як ніхто інший, скрупульозно здійснив встановлення точних текстів творів Шевченка, звіривши з автографами кожний поетичний рядок.

1925 року в журналі «Життя й Революція» (№ 6/7) Новицький надрукував рецензію на перший із двох томів видання «Твори Тараса Шевченка. Повний збірник», редакторами якого були В. Гадзінський та К. Буревій («Сім», 1925) [241, с. 124—126]. До книжки ввійшли поетичні та окремі прозові твори Шевченка в перекладі українською мовою («Назар Стодоля», «Микита Гайдай», «Художник»). Художнє оформлення видання розробив А. Петрицький. Ознайомившись із першим томом, Новицький виявив у ньому низку недоглядів. Найбільшою проблемою В. Гадзінського та К. Буревія стало беззастережне використання «Кобзаря» 1907 р. за редакцією В. Доманицького. Допущені упорядником помилки були механічно повторені редакторами видання 1925 р. і це тоді, зауважує Новицький, коли В. Доманицький виправив їх у виданні «Кобзаря» 1910 р. Вказав рецензент і на конкретні помилки в датуванні, прочитанні окремих слів і рядків із Шевченкових творів.

М. Новицький виявив недоліки і у виданні «Поезії. Кобзар», що з'явилося того ж 1925 р. за редакцією та з примітками І. Айзенштока й М. Плевака. Зауваження шевченкознавець надіслав Ієремії Яковичу у листі від 26 липня 1925 р. Проблемою упорядників стали неправильно прочитані окремі рядки творів Шевченка, чимало з яких трапилося через використання поетичних текстів за упорядкуванням В. Доманицького: «моїх діток» замість «малих діток» («Розрита могила»), «верби при долині» — потрібно «верба при долині» (поема «Сова») [267, арк. 1 зв.].

Наступного 1926 р. у журналі «Життя й Революція» з'явилася ще одна рецензія М. Новицького [240, с. 129—131]. Цього разу шевченкознавець розглянув видання «Кобзаря» за редакцією Ю. Меженка, що побачило світ у видавництві «Час» (серія «Бібліотека малописьменного»). Тут подано лише 39 творів Шевченка. Оскільки книжка друкувалася в радянській Україні, то до неї не ввійшли твори поета, у яких прославляється Гетьманщина, воля, козацьке минуле. На жаль, і це видання не було позбавлене хиб. Крім неправильно прочитаних рядків із творів Шевченка та помилок в атрибуції, упорядник допустив чимало неточностей у передмові, що містила життєпис поета. Серед них М. Новицький відзначив такі:

- переплутування фактів («5-го квітня 1847 року заарештували Шевченка разом з Кулішем на весіллі Кулішевому, де Шевченко був за боярина», с. 15);

- безпідставні свідчення до біографії Шевченка (наприклад, про те, що поет любив співати, «підиграючи собі на бандурі», с. 11);

- неправильне потрактування окремих подій із життя Шевченка.

М. Новицький застерігає: «...не дивуйтеся, коли з нарису довідаєтесь, що до Кирило-Методіївського товариства Шевченко вступив через три роки після своєї смерти (с. 14—15), а поему “Сон” (“У всякого своя доля...”) написав року 1864! (с. 14)» [240, с. 131]. На рецензію шевченкознавця Ю. Меженко підготував відгук, у якому пояснив, що більшість «фактичних lapsus’ів... звичайнісінькі коректорські помилки» [164, арк. 2]. На це М. Новицький жартівливо відповів, що в такому разі варто було б зазначити у виданні: «До друку упорядкувала та передмову написала моя машиністка...» [206, арк. 4]. Очевидно, ці помилки потрапили до книжки все-таки через прикрий недогляд, адже відомо, що Ю. Меженко — директор Книжкової палати (1919), Українського наукового інституту книгознавства (1922—1931), Бібліотеки Академії наук УРСР (1945—1947; нині — НБУВ) — був палким шанувальником творчості поета; як висококваліфікований бібліограф, з увагою ставився до книжки та зібрав одну із кращих колекцій шевченкіани. Саме він у 1961 р. у відділі рідкісних книг наукової бібліотеки Ленінградського університету виявив позацензурний примірник «Кобзаря» 1840 р., зібрана ним упродовж життя бібліотека шевченкіани нараховує 4393 одиниці (нині зберігається в Інституті літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України).

Багато нових видань із шевченкознавства М. Новицький рецензував у 1950 — на початку 1960-х років. Тільки дві рецензії були надруковані. Це відгуки на видання «Тарас Шевченко — основоположник нової української літератури» І. Пільгука (1954) [217, с. 130—134], «Листи до Т. Г. Шевченка» Л. Кодацької (1962) [228, с. 63—66].

Зокрема, рецензуючи книжку І. Пільгука «Т. Г. Шевченко — основоположник нової української літератури», Новицький радив авторові звертатися до першоджерел і принагідно вказав на численні фактичні помилки, що потрапили до видання.

Рецензія на видання «Листи до Т. Г. Шевченка» з’явилася вже після смерті Новицького — її опублікував Ф. Сарана у журналі «Радянське літературознавство» (1966, № 2). У докладному аналізі цього видання Новицький указує на значні його недоліки — від підрахунку листів, опублікованих уперше, до поми-

лок і пропусків у текстах. Редактор, зауважує він, сам не бачив деяких автографів, використовував «непевні» джерела і допустив помилки в коментарях.

Ще дві «внутрішні» рецензії були підготовлені на збірник «Т. Г. Шевченко в документах та матеріалах» (1950) [315, арк. 1—52] і томи малярської спадщини з ПЗТ у 10 томах (т. 7—10, 1961—1964) — їх аналіз подано в наступних розділах монографії [181, арк. 1—83].

В архіві зберігаються рукописи рецензій на такі книжки: «Тарас Григорович Шевченко. Бібліографічний покажчик», т. 1. 1840—1916 [229, арк. 2—5]; т. 2. 1917—1953 (1963) [230, арк. 6—18], «Т. Г. Шевченко в Києві» П. Білецького (1961) [232, арк. 15—22], статтю «Творчість Т. Шевченка-художника періоду “Три літа”» Є. Кирилюка (1958) [234, арк. 1—2 зв.] та ін.

Так, у рецензії на статтю Є. Кирилюка «Творчість Шевченка-художника періоду “Три літа”» Новицький радив авторові звернути увагу на висвітлення стосунків Шевченка з Академією мистецтв, обставин знайомства поета з Репніними. Виявив шевченкознавець і окремі неточності в географічних назвах (замість «урочище Білин», потрібно «урочище Білик»; замість «Обурівка», потрібно «Обухівка») [234, арк. 1] та ін.

Позитивний відгук залишив М. Новицький про статтю В. Косяна «У Форті Шевченка» [235, арк. 4], відзначивши її стилістичну жвавість та фактографічну докладність. Хоч і тут шевченкознавець звернув увагу автора на хибне висвітлення історії появи саду та городу в Новопетровському укріпленні.

П. Приходьку Новицький радив змінити заголовок до праці «Поетична творчість Т. Г. Шевченка періоду “Трьох літ” (1843—1845 років) у висвітленні революційно-демократичної і ліберально-буржуазної критики в дожовтневий період» на хронологічно ширший, що стосувався б усієї творчості поета і відповідно влучніше відповідав би змісту книжки [237, арк. 13—14].

Усі зауваження автори врахували, а статті ввійшли до першого випуску збірника «Питання шевченкознавства» (1958), над упорядкуванням якого працював М. Новицький.

Ще 1950 р. М. Новицькому доручили прорецензувати «Путівник Державного музею Т. Г. Шевченка» (1951). Зауваження вчений подав у трьох частинах — у першій звернув увагу на методи та методологію, які застосовували упорядники видання (зокрема, вказав на те, що в путівнику не були пояснені принципи побудови музейної експозиції), у другій — подав зауваження щодо фактичних помилок (замість *жандарма Гессе* потрібно *гражданського*

губернатора Гессе, замість польських посланців потрібно польських засланців), у третій — указав на стилістичні недоліки (надмірно розтягнуті пояснення до експозиції кожного залу, відсутність структурованості у викладенні матеріалу) [189, арк. 8—17 зв.].

У ЦДАМЛМ України зберігається і «Рецензія на довідник “Могилу Т. Г. Шевченка” П. Шестопада» (1954). Цю роботу М. Новицький розкритикував — брошурі не вистачало ні джерельного підґрунтя, ні чіткості у викладі матеріалу, ні належного бібліографічного рівня, у виданні були «пропуски окремих слів і фраз в цитатах, помилки в хронології, в канцелярській термінології, в посиланнях на архівні джерела» [231, арк. 21 зв.].

На початку 1960-х років М. Новицький звернувся до Вищої атестаційної комісії, а саме до В. Єлютіна, з проханням переглянути працю Л. Хінкулова «Тарас Шевченко. Биография» (1960), подану на здобуття наукового ступеня доктора філологічних наук. До заяви було додано розлогу рецензію, де зазначалися всі недоліки цієї та попередньої книжки автора «Тарас Григорович Шевченко. 1814—1861» (1957) [233, арк. 3—61]. До речі, саме Л. Хінкулов, відповідаючи за випуск журналу «Советская Украина», зняв прізвище М. Новицького зі статті «Неизвестные письма к Шевченко», над якою колишній політв'язень працював разом із К. Дорошенко.

Найбільший інтерес у шевченкознавця викликала праця П. Білецького «Шевченко в Києві: Біографічний нарис», яка вирізнялася серед інших публікацій тим, що була написана «переважно на документальному матеріалі, з глибоким знанням літератури питання» [232, арк. 16]. Автор дослідження, зауважує Новицький, фахово розкрив період перебування Шевченка в Києві, пов'язавши його з найважливішими подіями з історії міста, відомостями про тогочасне населення, суспільно-політичне й культурне життя Києва в першій половині XIX ст.

1961—1962 роками датуються рецензії М. Новицького на видання «Тарас Григорович Шевченко. Бібліографічний покажчик» 1963 р. (т. 1. 1840—1916; т. 2. 1917—1953). Крім фактичних помилок, М. Новицький відзначив у збірнику пропуски джерел до раннього періоду життя і творчості Шевченка, що добре були відомі вченому. Із рецензії відомо: Новицький підготував додатки, які заповнювали виявлені прогалини. Рецензент виявив і численні неточності в бібліографії діаспорної шевченкіани. Загалом «співробітники Публічної державної бібліотеки уклали велику анотовану бібліографію про Шевченка, яка проведена на рівні

сучасної радянської бібліографічної науки і правильно оформлена з технічної сторони» [230, арк. 17].

М. Новицькому, як висококваліфікованому музейнику, що найактивніше розробляв експозицію Літературно-меморіального будинку-музею Т. Г. Шевченка, Державного музею Т. Г. Шевченка, доручили прорецензувати тематико-експозиційний план музею с. Шевченкове (колишня Кирилівка, нині — Літературно-меморіальний музей Т. Г. Шевченка). Ознайомившись із цим матеріалом, Новицький виявив хронологічну невідповідність у представленні біографії поета, неналежний опис експонатів, зокрема твори, помилково приписані Шевченкові. Учений особисто виправив фактичні помилки, і тематико-експозиційний план музею було схвалено після врахування всіх його зауважень [190, арк. 117].

Розкритикував М. Новицький і рукопис статті «До питання про історію Київського Державного музею Т. Г. Шевченка». Очевидно, йдеться про працю Г. Паламарчук «Історія Державного музею Т. Г. Шевченка» [256, с. 329—337], про що свідчать зауваження вченого [236, арк. 1—4], які за змістом відповідають цій статті. Приміром, Новицький звернув увагу авторки на помилкові твердження про те, що літературна і малярська творчість Шевченка розпочалися «одночасно» і «в дитячих роках», про нищення його автографів друзями поета, закриті від пересічного відвідувача виставки пам'яті Шевченка та ін. Безпідставним, наголошує вчений, є звинувачення авторкою знайомих поета в тому, що після продажу його творчої спадщини вони не слідкували за її подальшою долею. «Дивна претензія до друзів поета! Де це видано, щоб продавши якусь картину Шевченка чи іншого художника — приятелі стежили за власником придбаної речі, що він надалі з нею зробить...» [236, арк. 1 зв.]. Не звернула дослідниця уваги і на історію самого музею, а лише подала огляд його діяльності. Ці та інші зауваження М. Новицького були враховані лише частково.

Загалом відомо дев'ятнадцять рецензій вченого — шість з яких були опубліковані в журналах «Записки історично-філологічного відділу», «Життя й Революція», «Радянське літературознавство», десять рецензій збереглося у рукописах, ще дві — це так звані внутрішні рецензії, підготовлені на збірник «Т. Г. Шевченко в документах та матеріалах» (1950) і томи малярської спадщини з ПЗТ у 10 томах (т. 7—10, 1961—1964). Усі рецензії написані на знакові шевченкознавчі праці, що з'явилися впродовж 1920 — на початку 1960-х років і містять конкретні зауваження та побажання щодо покращення їхнього наукового рівня, водночас позначені делікатністю та повагою до чужої праці.

РОЛЬ М. НОВИЦЬКОГО У СТАНОВЛЕННІ ТА РОЗВИТКУ НАУКОВОЇ БІОГРАФІСТИКИ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

1. М. НОВИЦЬКИЙ — ДОСЛІДНИК-ПОШУКОВЕЦЬ ДОКУМЕНТІВ ДО БІОГРАФІЇ ШЕВЧЕНКА

Документальні матеріали, поряд з епістолярієм, спогадами, щоденниковими записами, є вагомими писемними джерелами, що відтворюють історію життя і творчості Шевченка, рік за роком фіксують, зберігають та передають достовірну інформацію про нього. Водночас кожний документ є свідченням епохи та умов, за яких жив і творив поет і художник.

Перші публікації документів з'явилися ще за життя поета. Серед них були: повідомлення про видання Шевченком «Кобзаря» («Северная пчела» від 4 травня 1840 р.), «Живописной Украины» («Северная пчела» від 25 серпня 1844 р.), лист Шевченка до редактора «Народного чтения» (публікація від 18 лютого 1860 р., кн. 2).

Одразу ж після смерті Шевченка було надруковано спогади О. Лазаревського про останній день життя поета («Северная пчела» від 28 лютого 1861 р.).

М. Стороженко в часописі «Киевская старина» надрукував частину матеріалів до історії Кирило-Мефодіївського братства — «Новые материалы для биографии Шевченка» (1898, кн. 3); Н. Молчановський — працю «Арест Т. Г. Шевченко в 1859 г. (Материалы для биографии)» (1899, т. 64, № 2, отд. 1). Тут також було оприлюднено лист членів Товариства для допомоги бідним літераторам і вченим за підписами М. Чернишевського, І. Тургенева та ін. до поміщика В. Фліорковського з приводу викупу рідних Шевченка з кріпацтва (1890, кн. 2). Упродовж 1860—1880-х років деякі документи були надруковані в часописах «Былое», «Русская старина», «Русский архив».

Наприкінці XIX ст. О. Кониському вдалось отримати дозвіл на опрацювання документів, що зберігалися в Архіві київського військового подільського і волинського генерал-губернатора. Зібрані ним документи стали вагомим джерелом для написання

біографії «Тарас Шевченко-Грушівський: Хроніка його життя» (т. I—II), опублікованої впродовж 1898—1901 рр.

На початку ХХ ст., після скасування цензури і відкриття архівів III відділу, додалися матеріали: відношення міністра народної освіти від 21 лютого 1847 р. до попечителя Київського навчального округу про призначення Шевченка вчителем малювання Імператорського університету святого Володимира з іспитовим терміном на один рік (уперше опубліковано в альманасі «Україна» у 1907 р. (т. 1, № 2)); відпуск, виданий комендантом Новопетровського укріплення І. Усковим про звільнення Шевченка від військової служби від 1 серпня 1857 р., який розшукав та оприлюднив Д. Яворницький у праці «Матеріали до біографії Т. Г. Шевченка» (1909). П. Зайцев за автографами надрукував листи Шевченка до М. В. і М. О. Максимовичів від 22 і 26 липня 1859 р., до В. Лазаревського від 11 листопада 1859 р., до М. Лазаревського від 20 червня 1859 р. і 28 липня 1860 р., подавши їх у статті «Новое о Шевченке» («Русский библиофил», 1914, № 1).

Продовжували вивчати й доповнювати документальні матеріали до біографії Шевченка і радянські шевченкознавці. Особливо вирізняється серед них М. Новицький, який розпочав цю роботу наприкінці 1920-х років. Завдяки його зусиллям розшукано і оприлюднено 68 документів. Здебільшого, це були документи III відділу (Власної Його Імператорської Величності канцелярії), що зберігалися в Департаменті поліції при Міністерстві внутрішніх справ. (1933 року ці матеріали були передані до Київського центрального архіву давніх актів; нині — Центральний державний історичний архів України.)

Віднайдені документальні матеріали, М. Новицький оприлюднив у статтях «Арешт Шевченка в 1859 році» (1924), «Шевченко в процесі 1847 року і його папери» (1925), «“Третье отделение” про Шевченка» (1926), «До історії арешту Шевченка 1850 р.» (1925), «З історії оренбурзького арешту» (1929), у яких є важливі висновки. За спостереженнями М. Могілянського, цими дослідженнями М. Новицький підготував підґрунтя для наукової біографії Шевченка, якої на той час не було: «Цінність праць М. Новицького полягає в тому, що до своїх наукових розвідок він додає всі архівні матеріали, що їх покладено в основу тих розвідок» [170, с. 32].

Найперші розшукані М. Новицьким матеріали стосувалися арешту Шевченка в Україні влітку 1859 р. [196, с. 130—138]. Вони стали вагомим доповненням до відомої інформації цього періоду: спогадів Я. Бойко, В. Шевченка, М. Максимовича, С. Кра-

півіної (псевдонім С. Лободи), М. Чалого та праць М. Чалого «Жизнь и произведения Тараса Шевченка (Свод материалов для его биографии)» (1882), О. Кониського «Тарас Шевченко-Грушівський: Хроніка його життя» у двох томах (1898—1901), М. Драгоманова у співавторстві з І. Франком «Листочки до вінка на могилу Шевченка в ХХІХ роковини його смерті» (1890). Наприкінці ХІХ ст. про арешт Шевченка 1859 р. найгрунтовнішою була стаття Н. Молчановського, який, послуговуючись фондами Архіву київського військового подільського і волинського генерал-губернатора, надрукував окремі документи до цієї справи у праці «Арест Т. Г. Шевченка в 1859 г. (Материалы для биографии)» [171, с. 143—150].

В архіві Департаменту поліції М. Новицький розшукав: накази, рапорти, листи про нагляд за поетом під час його подорожі в Україну 1859 р. Серед них: наказ шефа жандармів і головного начальника ІІІ відділу В. Долгорукова від 23 травня 1859 р. про стеження за Шевченком відділам жандармерії Київської губернії (київському губернському жандармському штаб-офіцеру, підполковнику Л. Грибовському), Чернігівської губернії (полковнику корпусу жандармів Шульговському), Полтавської губернії (полковнику корпусу жандармів Я. Лаптеву); рапорт Л. Грибовського від 5 серпня 1859 р. до ІІІ відділу про «богохульство» Шевченка; наказ ІІІ відділу від 7 серпня 1859 р. Л. Грибовському з проханням повідомити свідчення Шевченка після арешту; рапорт І. Васильчикова від 23 серпня 1859 р. В. Долгорукому про інцидент із Шевченком.

Окрім цього, дванадцять невідомих до того документів про арешт Шевченка в Україні 1859 р. М. Новицький знайшов в Архіві київського військового подільського і волинського генерал-губернатора (повідомлення київського цивільного губернатора П. Гессе від 9 липня 1859 р. київському, волинському і подільському генерал-губернатору І. Васильчикову про прибуття Шевченка в Корсунь і встановлення за ним нагляду; рапорт черкаського земського справника В. Табачникова від 15 липня 1859 р. І. Васильчикову про так зване богохульство Шевченка; рапорт М. Андрієвського від 8 серпня 1859 р. до київського, волинського і подільського генерал-губернатора І. Васильчикова про свідчення Шевченка; розпорядження в. о. київського цивільного губернатора П. Селецького від 11 серпня 1859 р. про дозвіл Шевченку повернутися в Петербург) та ін.*

* Див. додаток.

Також М. Новицький ще раз звірив і надрукував опубліковані раніше свідчення Шевченка, дані М. Андрієвському, що зберігались у Чернігівському історичному музеї ім. В. В. Тарновського.

Загалом сімнадцять документів, що висвітлювали період життя Шевченка з 23 травня до 23 серпня 1859 р., знайдені М. Новицьким в архіві Департаменту поліції і Архіві київського військового подільського і волинського генерал-губернатора, він уперше опублікував 1924 р. як доповнення до статті «Арешт Шевченка в 1859 р.» («Шевченківський збірник», т. 1), що з'явилася на основі цих архівних матеріалів.

У статті М. Новицький уточнив час, коли Шевченко виїхав із Петербурга в Україну — кінець травня 1859 р., тоді як О. Кониський вважав, що поет виїхав 3 червня 1859 р. [115, с. 491], а, на думку Б. Лепкого, поїздка відбулася наприкінці червня [131, с. 117]. Міркування М. Новицького згодом підтримав і М. Ткаченко [330, с. 246]. Д. Косарик [117, с. 203] і П. Жур [76, с. 362] дату виїзду визначають 26 травня.

Водночас М. Новицький, на відміну від М. Чалого і О. Кониського, більш докладно розкрив наміри митця побудувати хату та знайти подружню пару, пов'язавши їх із його поетичною творчістю: «А я так мало, небагато // Благов у Бога: тільки хату, // Одну хатиночку в гаю, // Та дві тополі коло неї, // Та безталанну мою, // Мою Оксаночку — щоб з нею // Удвох дивитися з гори // На Дніпр широкий, на яри, // Та на лани золотополі...» («Не молилася за мене...») [398, с. 212], а також процитувавши уривки на цю тему з його листів до П. Куліша, М. Максимовича, Ф. Ткаченка [196, с. 130].

М. Новицький встановив логічну і хронологічну послідовність ще частини документів, що стосувалися Шевченкової подорожі в Україну: лист віце-президента Академії мистецтв графа Ф. Толстого до міністра імператорського двору В. Адлерберга з проханням дати дозвіл на подорож [початок травня] 1859 р.; звернення Ф. Толстого від 20 травня 1859 р. до віце-секретаря Є. Мюссара з проханням повідомити про рішення Президента Академії мистецтв Великої княгині Марії Миколаївни; відповідь секретаря Марії Миколаївни Є. Мюссара про її згоду [друга половина травня] 1859 р.; звернення В. Адлерберга від 20 травня 1859 р. до начальника III відділу В. Долгорукова про подорож Шевченка; дозвіл В. Долгорукова від 23 травня 1859 р. на поїздку Шевченка і його відповідь В. Адлербергу, датовану тим же числом, про позитивне розв'язання цього питання. Ці документи М. Новицький укавав наприкінці статті під назвою «Хроноло-

гічна канва до історії Шевченкового арешту». Тут також уперше було надруковано маршрут Шевченкової подорожі Україною 1859 р., який М. Новицький з'ясував на підставі знайдених ним документів (Лихвин — хутір Хрушова — Пирятин — Михайлова гора — Городище — Корсунь — Кирилівка — Моринці — Корсунь — Пекарі — Межиріччя — Городище — Корсунь — Кирилівка — Межиріччя — Мошни). Він уточнив час перебування поета в Городищі Черкаського повіту (Шевченко перебував у містечку наприкінці червня не одну добу, як вважав О. Кониський, а три дні), гостював у П. Самиренка, К. Яхненка і Ю. Хропаля.

Перебуваючи в Україні, Шевченко подарував багатьом своїм знайомим автографи окремих поезій та власні офорти. М. Новицькому вдалося встановити, що серед обдарованих були Н. Хрушова, дружина поміщика Д. Хрушова, з яким Шевченко їхав разом із Москви в Україну (автограф поезії «Садок вишневий коло хати»; с. Лихвин), а також О. Залеський (офорт «Приятелі»; хутір Хрушова).

М. Новицький опрацював і проаналізував усі відомі на той час матеріали щодо арешту Шевченка. Учений заперечив інформацію І. Тургенева про причину арешту Шевченка, подану в журналі «Колокол» (1861), — через відмову художника змалювати портрет В. Табачникова. Дослідник відкинув і версію, зазначену в спогадах В. Шевченка, де причиною арешту поета названо донос поляків на Шевченка про богохульство, і пристає до думки М. Драгоманова, О. Кониського, П. Зайцева, які, використовуючи свідчення М. Максимовича, вважали, що причиною арешту поета були богохульні думки, висловлені необережно. М. Новицький поділяв міркування М. Драгоманова про те, що поет міг цитувати присутнім (землеміру Н. Парчевського І. Хілінському, землеміру А. Козловському, службовцю економії Н. Парчевського Молендському) окремі рядки поеми «Марія».

Серед документів, знайдених М. Новицьким, один заслуговує на особливу увагу, оскільки він пояснює причини арешту Шевченка і його вигнання з України. Це рапорт київського, подільського і волинського генерал-губернатора І. Васильчикова начальнику III відділу В. Долгорукову від 15 серпня 1859 р.: «...он известен здесь как человек, скомпрометировавший себя в политическом отношении, поступки его и слова некоторые лица могут истолковывать в ином смысле, придавать им особенное значение и возбуждать на него подозрения и обвинения...» [317, с. 339]. Тому бажання Шевченка оселитися в Україні було відхилено.

М. Новицький також опублікував написи, які були на цьому документі: «Несмотря на все здесь изложенное, призвать Шевченку и, сделав ему строгое внушение, присовокупить, чтобы он был весьма осторожен; в противном случае, чтобы он не пенял на нас за те последствия, которым он может подвергнуться» (рукою В. Долгорукова); «Справиться, возвратился ли Шевченко, и если возвратился, то пригласить в четверг» [317, с. 339]. А також напис «Возвратится в ноябре или декабре» (відсутній у виданні документів 1982 р.) [196, с. 148]. Вони доповнюють інформацію про інтерес III відділу до особи Шевченка.

М. Новицький доповнив біографію Шевченка ще й багатьма фактами з його особистого життя. Зокрема, він уперше подав докладну історію про намір і дії Шевченка придбати землю поміщика Н. Парчевського. Зіставлення документальних і мемуарних джерел свідчило, що Шевченко нічого не знав про заборону проживання в Україні і продовжував клопотатися про купівлю землі для будівництва хати.

До речі, рукопис статті М. Новицького «Арешт Шевченка в 1859 р.» вдалося виявити в ІЛ у фондї № 1 (од. зб. 575). Текст автографа збігається із публікацією у «Шевченківському збірнику» за 1924 р., т. 1 і надійшов на зберігання уже у 1950-х роках, після повернення М. Новицького із заслання [197, арк. 38—57].

Тривалий час у дослідженні біографії Шевченка бракувало матеріалів про його перебування в Кирило-Мефодіївському братстві.

Перші матеріали до цієї теми з'явилися наприкінці XIX — на початку XX ст. 1884 року М. Петров у праці «Очерки истории украинской литературы XIX столетия» в розділі «Украинское славянофильство и его представители» подав інформацію про братство на основі спогадів М. Костомарова («П. А. Кулиш и его последняя литературная деятельность» («Киевская старина», 1883, кн. 3). 1892 року у журналі «Русский архив» (1892, кн. 7) надруковано окремі документи допиту Шевченка. 1902 року в часописі «Киевская старина» М. Рігельман надрукував «Допрос Т. Г. Шевченка в 1847 г.» (т. 76, № 2, отд. 1). 1906 року М. Стороженко у цьому ж часописі опублікував статтю «Кирилло-Мефодиевские заговорщики. Николай Иванович Гулак» («Киевская старина», 1906, № 2). І. Павловський подав коротку характеристику братства та окремих його учасників (В. Білозерського, О. Навроцького, О. Марковича) у статті «К истории Кирилло-Мефодиевского общества в Киеве» («Русская старина», 1911, № 12). 1912 року з'явилася праця А. Стороженка «Происхождение

ние и сущность украинофильства», де основою формування ідей товариства зазначалися польські джерела.

У Києві 1911 р. В. Семевський видав найповнішу за документами і описом на той час працю «Кирилло-Мефодиевское общество 1846—47 гг.» (перевидана зі значними доповненнями 1918 р.) [293]. Йому пощастило надрукувати «Статут Слов'янського товариства св. Кирила і Мефодія», «Книги буття українського народу», відозву «До братів українців». Ще частину документів було оприлюднено у виданні В. Яковенка «Твори» в двох томах [410, с. 97—143].

На націєтворчій ролі братства наголошували М. Грушевський у книжці «История украинского народа» (1914) та шевченкознавець і старший товариш М. Новицького С. Єфремов у статті «Біля початків українства. Генезис ідей Кирило-Методіївського братства» («Україна», 1924, № 1/2).

Усі ці матеріали були відомі М. Новицькому, але він вирішив ще раз переглянути архів, аби виявити все, що стосувалося Шевченка. Під час одного з відряджень до Ленінграда йому пощастило розшукати в архіві Департаменту поліції документи слідчої справи III відділу «Об Украйно-славянском обществе». За його свідченням, загальний обсяг цих матеріалів становив 2739 аркушів.

1925 року знайдені матеріали М. Новицький увів у обіг шевченкознавства, надрукувавши працю «Шевченко в процесі 1847 р. і його папери» в журналі «Україна» [244, с. 51—99]. (У 1937 р. цю статтю було передруковано в 12-му томі Повного видання творів за редакцією П. Зайцева.)

Матеріал подано у двох розділах. У першому «Шевченко в процесі 1847 р.» М. Новицький дослідив історію арешту кирило-мефодіївців Шевченка, Г. Андрузького, В. Білозерського, М. Гулака, М. Костомарова, П. Куліша, О. Марковича.

Для цього він представив відомі матеріали: донос О. Петрова кураторові Київського навчального округу генерал-майору О. Траскіну (3 березня 1847 р.); повідомлення київського військового губернатора Д. Бібікова про існування Слов'янського товариства до головного начальника III відділу О. Орлова (17 березня 1847 р.); наказ О. Орлова про арешт Шевченка та В. Білозерського (23 березня 1847 р.).

Основну увагу було звернено на розкриття слідчої справи з назвою «Об художнике Шевченке», датованої 17 квітня — 30 травня 1847 р. Їз неї було надруковано: свідчення Г. Андрузького про

Шевченка; уривки з листів В. Білозерського до М. Гулака від 1 жовтня 1846 р., П. Чуйкевича до П. Куліша від 1 березня 1847 р., де йшла мова про національне значення поезії Шевченка. Як відомо, саме ці матеріали використали начальник III відділу О. Орлов та начальник штабу корпусу жандармів Л. Дубельт у звинуваченні Шевченка.

М. Новицький опублікував характеристику Шевченка, подану на запит III відділу президентом Петербурзької Академії мистецтв герцогом М. Лейхтенберзьким 14 квітня 1847 р., у якій зять царя дав позитивну характеристику на Шевченка-художника і поета. На жаль, цей документ не було взято до уваги під час слідства.

Крім цього, М. Новицький звів з оригіналами та подав у статті такі документи: лист цивільного губернатора І. Фундуклея від 6 квітня 1847 р. до начальника III відділу О. Орлова; квитанцію від 17 квітня 1847 р. наглядачу київської поліції Гришкову про те, що Шевченко прибув до Петербурга з речами та ін.

Шість документів було оприлюднено вперше: огляд Шевченкової поезії за 1838—1842 рр., зроблений генерал-лейтенантом, начальником штабу корпусу жандармів і керівником III відділу Л. Дубельтом від 16 квітня 1847 р.; лист головного начальника III відділу О. Орлова до військового міністра О. Чернишова з проханням повідомити, куди буде відправлений Шевченко на службу від 30 травня 1847 р.; повідомлення керуючого військовим міністерством В. Адлерберга начальникові III відділу О. Орлову про відправку Шевченка в Оренбург для зарахування в один з Оренбурзьких лінійних батальйонів від 30 травня 1847 р.; довідка про витрати, пов'язані з утриманням заарештованих [травень 1847 р.]; реєстр речей та грошей, доданий до секретного пакета при відправці Шевченка з III відділу в розпорядження військового міністерства [30 травня 1847 р.], довідка III відділу про папери і речі Шевченка, відібрані під час арешту і надіслані київським військовим, подільським і волинським генерал-губернатором Д. Бібіковим [21 серпня 1847 р.].

Зокрема, в огляді поезії Шевченка за 1838—1842 рр., зробленому на запит керівника III відділу Л. Дубельта, що містився в «Журнали» слідчої справи Кирило-Мефодіївського братства, були переказані російською мовою поетичні твори «Чигрине, Чигрине...», «Сон (Комедія)», «Катерина», «Перебендя», «Тополя», «Думка» («Нащо мені чорні брови...»), «До Основ'яненка», «Іван Підкова», «Тарасова ніч», «Гайдамаки», «Гамалія», зміст яких ви-

користано у справі обвинувачення поета в антиросійських настроях: «Автор постоянно следует принятому направлению: безпрерывно жалуется на страдания Украины в настоящем ее положении; желает возбудить ненависть к владычеству русских и, вспоминая о прежней свободе, подвигах и славе козаков, упрекает нынешнее поколение в равнодушии» [107, с. 360].

У цій праці М. Новицький, перелічуючи вилучені в братчиків маніфест «Закон Божий» і статут Слов'янського братства святих Кирила і Мефодія, акцентує увагу і на рукописних списках поетичних творів Шевченка. Зокрема, у М. Костомарова було вилучено поеми «Сон», «Кавказ», послання «І мертвим, і живим, і ненарожден[н]им...», уривки містерії «Великий льох». Окремі тексти забрали і у В. Білозерського.

М. Новицький також виправив деякі неточності в надрукованому раніше документі «Вопросы, предложенные художнику Шевченко и ответы его» від 21 квітня 1847 р., що містив запитання III відділу до Шевченка та його відповіді.

М. Новицький, як і його попередники, дослідники цієї теми (М. Драгоманов, М. Чалий, О. Кониський), вважав Шевченка ідеологом Кирило-Мефодіївського братства і відводив йому основну роль. Цікаво, що він звертає увагу на систему правосуддя в Росії 40-х років XIX ст. Шевченкознавець зауважує, що в матеріалах слідчої справи жодного разу не згадується поняття закону. І хоча в Російській імперії діяла ціла інституція жандармів, однак Шевченка покарали за наказом Миколи I. Крім того, за зневагу царської родини вирок міг бути набагато суворішим — «заслання на каторжні роботи, а то й смерть...» — зазначає дослідник [244, с. 62].

Автограф цієї частини праці «Шевченко в процесі 1847 р. і його папери» зберігається в ІЛ. У ньому М. Новицький подав значно ширшу інформацію про систему судочинства за правління Миколи I, докладніше проаналізував характер Шевченка, відзначивши його молодечий запал та енергійність, а також навіть вірш «Скажи мені, батьку...» Г. Андрузького, у якому в поетичній формі передано настрої Шевченка та описано сподівання, які на поета покладали кирило-мефодіївці [246, арк. 44—4].

Друга частина статті «Шевченко в процесі 1847 р. і його папери» має назву «Шевченкові папери».

Важливим етапом у біографії Шевченка є його участь у роботі Київської археографічної комісії, де він працював із 1845 — до початку 1847 р.

В архіві серед матеріалів слідства М. Новицький знайшов «Археологічні нотатки» Шевченка, виконані під час його роботи в цій комісії. Тут поет зібрав і записав інформацію про історичні пам'ятки, пам'ятні місця, фольклорні записи. «Це зовсім новий матеріал; він не тільки поширює наші відомості про характер діяльності Шевченка в археографічній комісії, але й дає часом цінний коментар до російських повістей (“Наймичка”, “Близнець”, “Музыкант”) і деяких віршів поета», — зауважує шевченкознавець [244, с. 66]. На його думку, Шевченко використовував ці матеріали у своїй поезії. Зокрема, уривок із поеми «Сон» («Гори мої високі...», 1847): «Вечерне сонечко гай золотило, // Дніпро і поле золотом крило, // Собор Мазепин сяє, біліє, // Батька Богдана могила мріє, // Київським шляхом верби похилі // Трибратні давні могили вкрили» [398, с. 41] інтерпретує запис нотаток, зроблених у Переяславі 1845 р.: «По Киевской дороге в пяти верстах от Переяслова над самой дорогой три высокие кургана, называемые Трибратни могилы. По Золотоношской дороге в семи верстах от города высокий курган, называемый Богданова могила. И тут же недалеко впадает в древнее русло Днепра бесконечный вал, неизвестно когда и для чего построенный» [399, с. 215].

Значна частина праці М. Новицького — знайдені та опубліковані ним уперше листи Шевченка до Р. Штрандмана (14 грудня 1843 р.), І. Гудовського (22 вересня 1845 р.), М. Карпа (22 вересня 1845 р.). На цій підставі було додано нові факти і значно розширено коло оточення Шевченка під час його перебування в Україні до арешту 1847 р. Стало відомо про дружбу Шевченка з художником М. Карпом (1827—?), учителем дітей В. Репніна в Яготині Р. Штрандманом (1822—1869), чернігівським поміщиком В. Єзучевським (1805—?) та чиновником міністерства державних маєтків В. Галузевським.

У листі художника І. Гудовського мовиться про передплату й розповсюдження «Живописной Украины» та його участь у цій справі; про картину роботи Шевченка, яку купив В. Єзучевський. Р. Штрандман запрошував Шевченка відвідати Яготин.

Ці публікації листів до Шевченка згодом були введені до видань: «ПЗТ. Листування» (т. III, 1929), ПЗТ у 10 томах, т. VI (1939—1964), ПЗТ у 6 томах, т. VI (1963—1964), «Листи до Т. Г. Шевченка» (1962), «Листи до Тараса Шевченка» (1993). Але, де були оригінали епістолярію, понад 80 років було невідомо. Тільки влітку 2015 р. упорядники видання «Тарас Шевченко. Слідчо-наглядкові справи (1847—1859): у 2 т. Т. 1. Корпус метаграфованих текстів. Коментарі» (готується до друку) Г. Боряк,

Л. Демченко, В. Шандра та ін. виявили їх серед документів Кирило-Мефодіївського братства, що зберігаються у ЦДІА України (ф. 2221, оп. 1, спр. 273, 301).

У статті «Шевченко в процесі 1847 р. і його папери» М. Новицький уперше повністю надрукував лист В. Репніної до Шевченка від 9 грудня 1845 р. (на звороті цього листа рукою Шевченка записаний псалом 81 «Межъ царями судіями») та невідомий на той час лист Я. Кухаренка від 25 травня 1845 р. із автографом псалма 149 «Псаломъ новій господеві» на його звороті. До сьогодні ці псалми датуються так, як визначив їх створення М. Новицький на основі датування надісланих Шевченкові листів, які «дають дослідникові можливість слідкувати за процесом творчої роботи поета і допомагають установити точнішу хронологію “псалмів” у “Кобзарі”» [244, с. 67]. (Їх оригінали зберігаються в ІЛ, ф. 1, № 7, 35.)

Ще один лист до Шевченка, уперше поданий М. Новицьким, — від правління Харківського університету, датований 13 листопада 1844 р., про передплату «Живописной Украины».

Усі згадані вище листи до Шевченка разом з іншими матеріалами відібрали під час його арешту. Автографи переспівів псалмів, звертає увагу М. Новицький, використані для звинувачення поета, про що свідчать підкреслені слідчим такі рядки: «І кров невинну розливать // Людей убогих? а багатим // Судом лукавим помагать?» (81-й псалом «Меж царями-судіями...», р. 6—8); «Окують царей неситих // в залізніе пута // І їх славних оковами // ручними окрутять, // І осудять губителей // Судом своїм правим» (149-й «Псалом новий Господеві...», р. 17—22) [397, с. 361, 365].

Так само, як і в роботі над пошуком та опрацюванням документів, М. Новицький звиряв уже відомий та опублікований до нього епістолярій Шевченка з першоджерелами, і в подальших публікаціях ці тексти друкувалися за його звіркою. Це листи П. Куліша від 20 жовтня 1843 р., 5 червня 1844 р., 31 грудня 1844 р., 25 липня 1846 р. та Г. Квітки (Основ'яненка) від 22 листопада 1841 р., 29 квітня 1842 р.

У статті «Шевченко в процесі 1847 р. і його папери» М. Новицький також подав знамениту передмову Шевченка 1847 р. до нездійсненого видання «Кобзаря». До того її вже кілька разів друкували. Зокрема, М. Стороженко опублікував текст передмови в перекладі російською мовою в журналі «Русская мысль» (1898, № 6), мовою оригіналу цей документ подали

О. Кониський у виданні «Тарас Шевченко-Грушівський: хроніка його життя» (1901, т. 2), [П.] Щоголев у журналі «Былое» (1906, кн. 8) та видавець В. Яковенко в книжці «Твори» у двох томах (1911, т. 2). Така популярність передмови серед прихильників творчості Шевченка була зумовлена її змістом — адже в ній поет відверто закликав українську інтелігенцію стати на захист українського Слова. А книжка, для якої готувалася передмова, уперше побачила світ завдяки С. Гальченку 2010 р. («Другий Кобзар. Поезії 1843—1847 рр.», Дніпродзержинськ, 272 с.).

Уривки рукопису праці М. Новицького вдалося виявити в особовому фонді Миколи Плевака (ІР НБУВ) у папці під назвою «Спогади про арешт Шевченка Тараса Григоровича». Рукопис містить незначні правки редактора журналу «Україна» М. Грушевського («ухилитися» виправлено на «спекатися», «єдинодушие» замінено словом «одностайність») [245, арк. 6, 7], а у двох місцях російськомовний текст перекладено українською [245, арк. 8, 14]. Очевидно, саме за цим автографом і друкувалася стаття М. Новицького в журналі «Україна» за 1925 р., № 1/2.

М. Новицький надрукував тільки частину знайденого ним матеріалу. Як з'ясував С. Захаркін, усі матеріали слідчої справи «Дело об Украйно-Славянском обществе» мав намір надрукувати І. Айзеншток у 1930-х роках, про що він згадує в «Автобіографії»: «Під час роботи в Партвидавці ЦК КП(б)У — між 1931 і 1934 з-поміж інших матеріалів для партвидаву підготував до друку... трьохтомову збірку матеріалів Кирило-Мефодіївського товариства, переважно архівних матеріалів Києва, Москви та Ленінграда» [1, с. 17]. На жаль, зібрані матеріали окремою книжкою не з'явилися. Їх учений «широко використав у підготовленому ним перевиданні “Автобіографії” Миколи Костомарова» [1, с. 98].

Продовжувачем цієї теми в шевченкознавстві був В. Бородін, який підготував статтю «Твори Т. Шевченка в архіві кирило-мефодіївців» [25, с. 114—126], окремим виданням матеріали слідства були опубліковані в тритомнику «Кирило-Мефодіївське товариство» (1990, т. 1—3), де справа «О художнике Шевченко» [106, с. 195—378] ввійшла до другого тому, а «Журнал слідства» [107, с. 327—384] — до третього тому.

Сам М. Новицький у вступному слові до праці, де він уперше надрукував значну частину матеріалів до біографії Шевченка, вважав, що публікація «дає загальне уявлення про літературні й громадські інтереси не тільки самого поета, але й почасті української інтелігенції 40-х років минулого століття» [244, с. 68].

Заслуги М. Новицького в розшуку й оприлюдненні важливих матеріалів до біографії Шевченка відзначили шевченкознавці О. Дорошкевич [61, с. 11], В. Смілянська [298, с. 129].

У виданні «Тарас Шевченко: Документи та матеріали до біографії. 1814—1861» (1982) дві третини — це матеріали десятирічного періоду заслання Шевченка (1847—1857). У 1920-х роках у шевченкознавстві майже всі ці документи були ще невідомі. М. Новицький як дослідник життя і творчості Шевченка також долучився до їхнього пошуку. Під час одного з відряджень до Ленінграда йому пощастило виявити в архіві департаменту поліції матеріали III відділу з назвою «Дело о рядовомъ Шевченко, коллежскомъ секретаре Левицкомъ и магистре Головки», що стосувалися арешту поета 1850 р.

Цій справі передував арешт Шевченка в Оренбурзі 22 квітня 1850 р., де він перебував після участі в Аральській експедиції. Використавши спогади Ф. Лазаревського, М. Новицький установив, що причиною арешту поета був донос прапорщика 3-го лінійного батальйону Окремого оренбурзького корпусу М. Ісаєва. У ньому зазначалося, що Шевченко носить цивільний одяг, малює картини та пише поетичні твори.

У статті «До історії арешту Шевченка 1850 р.» [202, с. 141—193] подано опис матеріалів, вилучених у Шевченка з наказу коменданта Окремого оренбурзького корпусу В. Обручова під час його обшуку. Зокрема, це листи до Шевченка чиновника Оренбурзької прикордонної комісії, приятеля поета С. Левицького від 6 березня 1850 р., службовця Оренбурзької прикордонної комісії Ф. Лазаревського від лютого і від березня, 20 і 27 квітня 1848 р., художника О. Чернишова від 2 грудня 1847 р., 29 березня 1850 р., лікаря, чиновника Орської дистанції Оренбурзької прикордонної комісії М. Александрійського від 16 серпня 1848 р., княжни В. Рєпніної від 13 січня, 19 березня 1848 р., поміщика А. Лизогуба від 21 жовтня, 31 грудня 1847 р., 7 січня, 23 лютого, 7 квітня, 15 липня 1848 р. (загалом — 23 одиниці). Їх оригінали, як і згаданих вище листів, виявила Л. Демченко серед матеріалів Кирило-Мефодіївського братства влітку 2015 р. (ЦДІА України, ф. 2221, оп. 1, од. зб. 273, 280—300), усі попередні публікації епістолярію здійснювалися за третім томом «Повного зібрання творів. Листування» (1929).

Крім згаданих вище листів, у Шевченка були поезії «Свячена вода» О. Псьол, два альбоми малюнків, значну частину яких виконано під час роботи в Археографічній комісії 1846 р., а кіль-

ка — під час Аральської експедиції, складених для опису Аральського моря. Тут є свідчення командувача 5-м Оренбурзьким лінійним корпусом Д. Мешкова про те, що він нічого про малюнки та поезії, знайдені в Шевченка, не знав.

Усі ці матеріали, як установив М. Новицький, передав разом із поясненнями командир Окремого оренбурзького корпусу В. Обручов разом з листом від 23 травня 1850 р. до військового міністра О. Чернишова, який доповів про справу Шевченка Миколі I. У статті «До історії арешту Шевченка 1850 р.» М. Новицький надрукував наказ Миколи I розпочати розслідування цієї справи III відділу. 8 червня 1850 р. О. Чернишов передав на розгляд О. Орлова матеріали Шевченка.

Як відомо, III відділ звернув особливу увагу на перший лист, зазначений в описі. Це був лист С. Левицького від 6 березня 1850 р., де, зокрема, той писав: «Багацько єсть тут наших, да, кажеться, люде такі, що проміняв би їх на німця, не тільки що на хрещеного, а єсть між їми поки, конешне знаю, один се Николай Алексеевич Головка, магистр математических наук из Харькова, от де правдива душа, і як зійдемоь, то перве слова його об Вас, він сотрудником у некоторых журналах і хлопець дуже розумний, жаль тільки, що своєю правдивостю чи не наробить того, щоб не запроторили і його куди, бо вже і тепер под надзором полиции, часто він буває у Остроградского, і я помандрую колинебудь з їм до його; багацько єсть тут таких, що згадують Вас, а Головка каже, що Вас не стало, а на місто того стало більш людей — аж до 1000, готових стоять за все, що Ви казали...» [150, с. 63].

Саме це твердження С. Левицького стало головним у звинуваченні Шевченка і водночас М. Головка, про що свідчить нова справа «Дело о рядовом Шевченко, коллежском секретаре Левицком и магистре Головке».

Із офіційних документів цієї справи М. Новицький описав і опублікував: лист начальника III відділу О. Орлова Миколі I від 8 червня 1850 р. про розголошення таємниці арешту поета; лист чергового генерала головного штабу військового міністерства П. Ігнат'єва Л. Дубельту від 10 червня 1850 р. про арешт Шевченка; лист О. Орлова В. Обручову від 10 червня 1850 р. з приводу розголошення таємниці арешту Шевченка міністром закордонних справ К. Нессельроде; лист О. Орлова Миколі I від 13 червня 1850 р. про справу Шевченка із проханням дати дозвіл на арешт М. Головка і С. Левицького та ін.

М. Новицький виявив й інші матеріали: рапорт начальника Корпусу жандармів, полковника О. Левенталя О. Орлову від 16 червня 1850 р. про затримання М. Головка та його самогубство; запитання III відділу від 17 червня 1850 р., поставлені С. Левицькому (із відповідей дізнаємося про знайомство та спілкування С. Левицького з поетом); свідчення студента петербурзького університету Г. Данилевського про М. Головка (не датовані); рапорт III відділу Миколі I від 23 червня 1850 р. про результат розслідування справи Шевченка, М. Головка, С. Левицького з пропозицією встановити суворий нагляд за Шевченком і С. Левицьким; лист О. Орлова В. Репніній від 27 червня 1850 р. про заборону листування з поетом та будь-яке клопотання за нього; лист О. Орлова О. Чернишову від 27 червня 1850 р. про рішення Миколи I покарати винних службовців, що дозволили Шевченку носити цивільний одяг та малювати; лист В. Обручова О. Орлову від 25 червня 1850 р. про неможливість призначити на посаду радника Оренбурзької прикордонної комісії В. Лазаревського через виявлене листування із Шевченком (В. Лазаревський обіймав посаду чиновника з особливих доручень при голові Оренбурзької прикордонної комісії М. Ладиженському) та ін.*

Ще один важливий документ до біографії Шевченка було опубліковано М. Новицьким у статті «З історії оренбурзького арешту Шевченка» [208, с. 74—78]. Це доповідь II відділу від імені в. о. чергового штаб-офіцера Окремого оренбурзького корпусу П. Коріна від 22 січня 1850 р. командирів Окремого оренбурзького корпусу В. Обручову. З неї дізнаємося, що Шевченка вже тоді мали відправити на Мангишлак для пошуку вугілля: «...рядового Шевченко препроводить в г. Гурьев городок ко времени открытия навигации по Каспийскому морю, для отправления в Новопетровское укрепление, где Ваше Високопревосходительство предполагали придать его в помощь штейгеру при исследовании приисков каменного угля, открытого в 1847 году, на Мангишлакском полуострове, так как Шевченко участвовал в морских экспедициях по Аральскому морю и особенно при открытии при берегах онога каменного угля»** [208, с. 75].

* Повний перелік документів див. у додатку.

** Цитуємо цей документ за публікацією М. Новицького, оскільки в пізніших збірниках документів Шевченка вміщено (з метою уникнення повторів) остаточний документ-розпорядження командира Окремого оренбурзького корпусу В. Обручова командирів 23-ї піхотної дивізії П. Толмачову від 22 січня 1850 р. про відрядження в містечко Гур'їв Томаша Вернера і Шевченка з тим, щоб після відкриття навігації по Каспійському морю відправити їх у Новопетровське укріплення.

Уперше М. Новицький надрукував і відповідь III відділу, датовану 2 квітня 1851 р., на лист командира Окремого оренбурзького корпусу В. Перовського від 14 лютого 1850 р., у якому йшлося про полегшення становища поета. Із документа відомо, що прохання В. Перовського було відхилене через характер злочину Шевченка: «...в Малороссии, где многие восхищались его сочинениями, могла распространиться мысль о мнимом блаженстве прежних времен и о возможности Украине существовать в виде отдельного государства» [317, с. 249].

Загалом М. Новицький розшукав та оприлюднив 26 документів, що давали можливість з'ясувати обставини арешту, слідства та виголошення нового вироку поетові.

У 1920-х роках М. Новицький був чи не єдиним, хто доклав стільки зусиль для розшуку й опрацювання документів про життя і творчість Шевченка. Буваючи у відрядженні в Ленінграді, М. Новицький опрацьовував періодичні видання XIX ст. Тут він знайшов матеріали про художню виставку в Академії мистецтв, у якій брав участь Шевченко, про першу виставку предметів садівництва 1858 р., яку він відвідував («Северная пчела», 1858, ч. 81). У «Нижегородских губернских ведомостях» від 21 січня 1858 р. він розшукав Шевченкову статтю «Бенефис Госпожи Пиуновой, января 21, 1858 года».

Упродовж наступних двох десятиліть в умовах посилення політики радянського режиму і розгортання подій Другої світової війни вивчення документальної частини матеріалів майже припинилося. Ученого, як відомо, було репресовано, він відбував покарання на Соловках та у таборі м. Печора.

Коли на початку 1930-х років розпочали роботу над підготовкою ПЗТ, Комітет для редагування Шевченкових творів доручив М. Новицькому готувати окремий том, де мали бути надруковані документи до біографії письменника.

Про його участь у підготовці цих матеріалів свідчить виписка зі звіту заступника голови Комітету О. Дорошкевича за 1932 р.: «Готується до друку том архівних матеріалів про Шевченка. З цією метою систематично провадиться передрук на машинці, перевірка і підготовка до друку тексту архівних матеріалів про Шевченка. 5 справ, загальною кількістю 500 аркушів, вже скопійовано, перевірено й до друку виготовлено. Опрацьовує це завдання бригада: М. М. Новицький та С. К. Гречишко» [93, арк. 2].

Як відомо, після появи перших двох томів ПЗТ 1935—1937 рр., що містили поетичні твори Шевченка, роботу над виданням припинили і том із документами не надрукували.

Ці матеріали було використано вже наприкінці 1940-х років. Тоді розпочали роботу над їх упорядкуванням до видання «Т. Г. Шевченко в документах та матеріалах». Коли книжка з'явилася друком, то М. Новицького, попросили її прорецензувати, про що свідчить «Стенограма засідання кафедри історії СРСР в Київському державному університеті» [315, арк. 1—52] з виступом М. Новицького про цей збірник.

Це видання документів М. Новицький розкритикував. Він зазначив, що до книжки не ввійшли документи про дитячі роки поета («ревизские сказки», метричні книги); матеріали про підтримку Шевченка Товариством заохочення художників; численні документи до історії Кирило-Мефодіївського братства. На той час усі вони завдяки М. Новицькому були знайдені й відомі.

Учений-практик, який багато працював в архівах, досліджуючи документи, назвав одним із найбільших недоліків видання пропуски в текстах документів. М. Новицький виявив пропущені уривки і неправильно прочитані тексти, зауваживши, що канцелярську термінологію XIX ст. неприпустимо замінювати сучасною. Збірник не достатньо прокоментований, у ньому неправильно вказано місця зберігання окремих матеріалів.

У тексті рецензії М. Новицького відзначено й конкретні фактичні помилки, допущені під час підготовки видання. Їх надзвичайно багато. Наприклад, замість «по третьому экзамену» потрібно «по-третьому экзамену» (с. 67), замість «А. Оболенского», потрібно «О. Оболонського» (с. 473), замість «редактор», потрібно «ректор» (с. 495), замість «Береговую Судку» потрібно «Березовую Рудку» (с. 477). Неправильно розкриті окремі події, що стосуються оточення Шевченка. Зокрема, у примітці про В. Білозерського (№ 36) зазначається, що він «був арештований в справі Кирило-Мефодіївського братства разом з Кулішем у Варшаві» (с. 480), а насправді В. Білозерського заарештували на десять днів пізніше. На чолі III відділу стояв не Л. Дубельт (с. 481), як подають упорядники, а О. Орлов. Без підпису було опубліковано «Рапорт черкаського земського справника київському губернаторові про “богохульство” Т. Г. Шевченка під час його перебування в Черкаському повіті» (с. 220—222), коли відомо, що його автором був В. Табачников.

«Оскільки книжка ця дуже цінна і потрібна та буде перевида-на ще не один раз, зауваження, що будуть тут зроблені, безумов-

но, відіграють велику роль, допоможуть видавництву уникнути багатьох огріхів, якими рясніє це видання», — сказав тоді про важливість роботи, яку здійснив М. Новицький, Ф. Сарана [315, арк. 18].

Натомість у слідчій справі М. Новицького бажання подати безкупюрні тексти документів прокоментували як спробу «протащить свої націоналістические суждения» [248, арк. 178].

Книжку «Т. Г. Шевченко в документах та матеріалах» підготували працівники Архівного управління МВС УРСР О. Юрченко та А. Грінберг (редактор Д. Копиця). Уміщені матеріали охоплюють документи 1814—1950-х років, які систематизовано у виданні за такими розділами: «Життя і революційна діяльність Т. Г. Шевченка», «Заборона царизмом творів і всенародне вшанування пам'яті Т. Г. Шевченка за радянської влади», «Поширення творів і вшанування пам'яті Т. Г. Шевченка».

Тут серед документів уперше подано: відпускну поміщика П. Енгельгардта від 22 квітня 1838 р.; доручення київського генерал-губернатора Д. Бібікова співробітникові Тимчасової комісії для розгляду давніх актів у Києві Шевченкові від 21 вересня 1846 р. про його завдання в Археографічній комісії; лист С. Уварова від 15 березня 1847 р. про призначення Шевченка вчителем малювання; розпорядження Д. Бібікова від 22 березня 1847 р. про обшук, арешт і допит Шевченка й інших кирило-мефодіївців; лист київського генерал-губернатора І. Васильчикова до начальника III відділу О. Орлова від 15 серпня 1859 р. про затримання Шевченка і відмову в проханні проживати в Україні та ін.

Загалом до книжки увійшло 195 документів до біографії, 210 документів 1861—1914 рр. про заборону творів і переслідування за вшанування поета, 63 документи 1918—1949 рр. про вшанування пам'яті Шевченка в СРСР. Це лише незначна частина від усієї кількості матеріалів.

Упорядники видання не залучили документи, що стосувалися участі Шевченка в Кирило-Мефодіївському братстві, періоду заслання поета, останньої подорожі в Україну та його арешту 1859 р., які розшукав та надрукував М. Новицький. Не згадано тут й імені вченого, який віддав багато зусиль для їх вивчення та опрацювання.

Але матеріали, наявні в архіві, свідчать, що М. Новицький продовжував розшукувати нові матеріали і після виходу збірника документів. Для цього він кілька разів їздив у відрядження до

Ленінграда та до Москви. Наприклад, є його звіт про відрядження від 20 червня 1950 р.:

«За постановою дирекції Будинку-музею Т. Г. Шевченка я був командирований до Ленінграда для роботи в місцевих бібліотеках і архівах. Протягом часу з 22-го травня до 13-го червня я зібрав матеріали до листування Шевченка і відшукав ряд рецензій на художні і малярські його твори. Про результати своєї роботи в Ленінграді я звітувався на науковій нараді перед дирекцією. Збори, заслухавши мій звіт, схвалили його і винесли постанову про виконання дорученого мені завдання.

20/VI—50»* [89, арк. 42—42 зв.].

М. Новицький часто виконував доручення не тільки музею Шевченка, де він тоді працював, а й Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка. Зберігся лист в. о. директора Інституту Д. Чалого і заввідділу рукописів М. Грудницької до директора Музею К. Дорошенко від 15 листопада 1951 р.:

«У зв'язку з тим, що Ваш Музей командирує до м. Ленінград наукового співробітника М. М. Новицького в справі розшуку матеріалів Т. Г. Шевченка, дирекція Інституту літератури просить Вас доручити т. Новицькому розшукати в газетах “Северная пчела” и “Санкт-Петербургские ведомости” за 1858—1860 роки фейлетони про виставки Академії художеств та можливі надруковані спростування Шевченка на неточності фейлетоністів, що описували ці виставки.

На знайдені матеріали просимо замовити фотокопії, розрахунки за які бере на себе Інститут літератури» [147, арк. 35].

Очевидно, під час одного із таких відряджень співробітника Центрального історичного архіву Москви Л. Пустильник передала йому окремі матеріали справи «Дело канцелярии Московского военного генерал-губернатора по секретной части о рядовом Оренбургского батальона Шевченко (начато 25 сентября 1857 г.)», яка зберігалася серед паперів секретного відділу канцелярії московського военного генерал-губернатора (ф. 16, оп. 47, справа 130, коробка 124, листи 1—2, 4—5, 7, 8, 9, 11, 12, 14—15). М. Новицький опублікував їх у статті «Новые материалы о Т. Г. Шевченко» [185, с. 198—202].

Це були такі документи: лист оренбурзького і самарського генерал-губернатора та командира Окремого оренбурзького корпусу О. Катеніна до московського військового генерал-губернатора А. Закревського від 16 вересня 1857 р. про заборону проживати Шевченку в Петербурзі й Москві; лист петербурзького військового генерал-губернатора П. Ігнат'єва А. Закревському від 28 ве-

* Доданий фінансовий звіт.

ресня 1857 р. про встановлення нагляду за поетом; повідомлення П. Ігнат'єва А. Закревському від 25 лютого 1858 р. про дозвіл проживати Шевченку в Петербурзі, відвідувати Академію мистецтв зі встановленням суворого нагляду за ним та ін.*

На основі цих документів було встановлено нові факти до біографії Шевченка: перебування поета в домі Щепотьєвої (Москва), уточнено дати виїзду з Нижнього Новгорода (9 березня 1858 р.), з Москви (4 квітня 1858 р.). Загалом М. Новицький із цієї справи оприлюднив вісім документів, якими нині послуговуються у шевченкознавстві.

Виявлені М. Новицьким матеріали не ввійшли до видання «Тарас Шевченко. Документи і матеріали», що з'явилося 1963 р. за упорядкуванням І. Бутича, Я. Дашкевича, Ф. Сарани, С. Сизоненко, А. Сісецького, В. Скорини та за редакцією С. Пількевича (К., Держполітвидав УРСР). На жаль, тут імені М. Новицького також не згадано.

Загалом у виданні надруковано 122 документи до біографії Шевченка, а решта — 556 документів про вшанування пам'яті поета.

Новий збірник «Т. Г. Шевченко. Документи та матеріали до біографії (1814—1861)» вийшов 1975 р. До видання вперше залучено архівні матеріали, на яких наголошував раніше М. Новицький: записи з метричних книг с. Кирилівки, розпорядження царської родини про видатки на лотерейні квитки під час розігрування портрета В. Жуковського**, документи часу навчання Шевченка у В. Ширяєва та ін. Тут уперше подано документи періоду навчання Шевченка в Академії мистецтв (загалом 31 документ).

Серед нових матеріалів були і документи Товариства заохочування художників, про наявність яких знав М. Новицький і рекомендував додати їх до збірника: «Запис у журналі Комітету Товариства заохочування художників про призначення Т. Г. Шевченкові утримання при першій вакансії» від 16 грудня 1838 р., «Запис у журналі засідань Комітету Товариства заохочування художників про успіхи Т. Г. Шевченка в навчанні» від 11 жовтня 1840 р. та ін.

* Див. додаток.

** На жаль, залишається невідомою доля статті М. Новицького «Викуп Шевченка з кріпацтва», про яку автор згадує у листі до І. Айзенштока від [листопада] 1932 р. (ІЛ. — Ф. 182. Архів І. Я. Айзенштока. (В опрацюванні), арк. 3 зв.).

Уперше було подано документ про зарахування Шевченка на посаду вчителя малювання у Київському університеті — лист попечителя Київського навчального округу О. Траскіна до департаменту народної освіти з приводу призначення Шевченка на посаду вчителя малювання Київського університету, датований 24 січня 1847 р.

Наприкінці 1950-х років окремі матеріали цього періоду до біографії Шевченка підготував і видав викладач Київського університету М. Рудько. Документи під назвою «Тарас Шевченко і Київський університет» (1959) розкривають історію призначення Шевченка на посаду викладача Імператорського університету святого Володимира. Серед них: лист віце-директора департаменту народної освіти О. Берте попечителю Київського навчального округу О. Траскіну від 9 січня 1847 р. з приводу призначення Шевченка на посаду вчителя малювання в Київському університеті; відношення О. Траскіна до міністра народної освіти С. Уварова від 10 січня 1847 р. про кандидатури на посаду вчителя малювання в Київському університеті; лист О. Траскіна до київського, подільського і волинського генерал-губернатора Д. Бібікова від 7 березня 1847 р. про розкриття таємного політичного товариства в Києві.

Значно більше документів із цієї справи було відомо М. Новицькому, про що свідчать копії архівних матеріалів зі справи «Дело по просьбе дворянина художника Наполеона Буяльского об определении его учителем рисования в Университет св. Владимира» [47, арк. 6—15].

В архіві М. Новицького зберігаються його напрацювання — 19 копій неопублікованих документів, що можуть значно розширити інформацію про історію зарахування Шевченка на посаду вчителя малювання Київського університету: прохання кандидата на посаду художника Н. Буяльського київському, подільському і волинському генерал-губернатору Д. Бібікову від 18 лютого 1847 р.; прохання Д. Бібікова С. Уварову від 7 квітня 1847 р. про призначення викладачем малювання Н. Буяльського; відмова С. Уварова Д. Бібікову від 26 квітня 1847 р.; прохання О. Траскіна до Д. Бібікова від 7 травня 1847 р. про призначення на посаду викладача малювання П. Шлейфера.

Окрім них, в архіві є прохання Н. Буяльського до О. Траскіна від 22 травня 1847 р. про посаду викладача; лист О. Траскіна Д. Бібікову від 8 червня 1847 р. про кандидатуру Н. Буяльського; прохання Н. Буяльського до Д. Бібікова від 18 червня 1847 р. про заміщення вакантної посади; рапорт О. Траскіна Д. Бібікову

від 27 листопада 1847 р. про затвердження на посаді Г. Васька; рапорт О. Траскіна Д. Бібікову від 11 серпня 1847 р. про виключення Г. Васька із кріпосних і зарахування його вчителем; підтвердження С. Уварова О. Траскіну від 31 травня 1847 р. про призначення Г. Васька викладачем малювання [221, арк. 1—37].

До збірника документів 1975 р. було залучено значну кількість матеріалів, що розкривають роль Шевченка в Кирило-Мефодіївському братстві: зізнання О. Тулуба, І. Посяди, М. Гулака, Г. Андрузького, О. Марковича, О. Навроцького, М. Костомарова, В. Білозерського на допиті в III відділі у березні—квітні 1847 р.; рапорт начальника III відділу О. Орлова Миколі I про Кирило-Мефодіївське братство та пропозиції щодо покарання його учасників з резолюцією Миколи I (28 травня 1847 р.); розпорядження О. Орлова від 30 травня 1847 р. київському, подільському і волинському генерал-губернатору Д. Бібікову про заборону й вилучення творів Тараса Шевченка та ін.

Тут були надруковані й нові документи періоду заслання Шевченка: розпорядження київського цивільного губернатора І. Фундуклея земським справникам і городничим від 7 липня 1847 р. про вилучення «Кобзаря» Шевченка та творів інших учасників Кирило-Мефодіївського братства; лист В. Репніної до начальника III відділу О. Орлова від 18 лютого 1848 р. з проханням дозволити Шевченкові малювати; повідомлення в. о. чергового штаб-офіцера Окремого оренбурзького корпусу майора Ф. Енгмана від 9 листопада 1849 р. про відрядження унтер-офіцера Т. Вернера і рядових Шевченка та Бр. Залеського в розпорядження капітан-лейтенанта О. Бутакова; розпорядження військового міністра О. Чернишова інспекторському департаменту військового міністерства від 7 червня 1850 р. про негайний арешт Шевченка; довідка канцелярії III відділу В. Долгорукову від 24 січня 1857 р. з приводу полегшення становища політичних засланих по Оренбурзькому корпусу, в тому числі й Шевченка.

Загалом до книжки ввійшло 590 біографічних документів Шевченка 1814—1861 рр., що зберігалися в архівах Духовної консисторії, Товариства заохочування художників, Сенату, Міністерства імператорського двору, Академії мистецтв, київського, подільського, волинського та харківського, чернігівського та полтавського генерал-губернаторів, попечителя Київського навчального округу, Київської археографічної комісії, Київського університету, III відділу, Окремого оренбурзького корпусу, Цензурного комітету та ін. Датування вміщених матеріалів подано за старим стилем.

Усі ці матеріали були відомі М. Новицькому ще в 1950-х роках, про що свідчать архівні справи його особового фонду в ЦДАМЛМ України (ф. 1, оп. 1). Але, як політично репресований, він не входив до груп науковців, які готували видання, і залишався поза межами шевченкознавства.

Наприклад, в архіві М. Новицького зберігаються копії документів: «Про предків та родичів Т. Г. Шевченка з метричних книг Звенигородського повіту» (од. зб. 43); «Дело Министерства двора 1836 г. № 7321. О перестройке Большого театра», «Дело Министерства двора 1836 г. № 7361. Отчет по постройке Большого театра», «Дело Министерства двора 1836 г. № 7363. Выписка из отчета по постройке Большого театра в 1836 году», «Дело Министерства двора № 7365. Отчет о приходе и расходе суммы по перестройке Большого театра» (од. зб. 6) та ін.

М. Новицький започаткував у шевченкознавстві тему «Шевченко і царська цензура». Її продовжив В. Бородін, який у книжці «Т. Г. Шевченко і царська цензура» (1969) подав документи петербурзького цензурного комітету 1840—1862 рр., прижиттєві рецензії до видань «Кобзарь» (1840), «Гайдамаки» (1841), «Гамалія» (1844), «Тризна» (1844), «Катерина», «Гамалія», «Наймичка», «Тополя», «Кобзарь» (усі — 1860), «Гайдамаки» (1861), а також «Букварь южнорусский» (1861). Ще в 1930-х роках російський літературознавець І. Ковальов, використавши матеріали нинішнього РДІА, підготував окремих збірник із документами про цензурування творів Т. Шевченка в Російській імперії, проте лише 2015 р. неопубліковані документи із машинописного збірника, що зберігається в Інституті літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України, видали співробітники цієї установи І. Брижіцька та О. Федорук [318].

2. СПОГАДИ СУЧАСНИКІВ ЯК ДЖЕРЕЛО В ПІДГОТОВЦІ ВЧЕНИМ НАУКОВОЇ БІОГРАФІЇ ПОЕТА І ХУДОЖНИКА

Частина матеріалів архіву М. Новицького — його записи (конспекти, нотатки) щодо мемуарної літератури про Шевченка. М. Новицький звернувся до цих джерел наприкінці 1920-х років уже як авторитетний шевченкознавець.

Як відомо, перші спогади про Шевченка надрукував журнал «Основа». Упродовж 1861—1862 рр. тут було подано спогади Л. Жемчужникова (1861, кн. 3), О. Лазаревського «Последний день жизни Шевченко» (1862, кн. 3), М. Чалого (1862, кн. 5, 6)

та ін. Публікації передувало звернення Л. Жемчужникова до сучасників Шевченка: «Мы дорожили каждым словом поэта при жизни; теперь — это святой долг каждого. Пусть каждый припомнит что-нибудь, — все теперь дорого» [75, с. 21].

Слово на пошанування пам'яті поета сказали також І. Тургенев, Я. Полонський, М. Костомаров, М. Микешин. Їхні спогади з'явилися на сторінках празького видання «Кобзаря» за упорядкуванням Ф. Вовка і О. Русова (1876).

Спогади В. Шевченка було надруковано у львівській газеті «Правда» (1876, № 1, 2), А. Козачковського — у газеті «Киевский телеграф» (1875, № 25).

Очевидно, що найбільше мемуарів зібрали редактори «Киевской старины». Для видання подали спогади П. Лебединцев (1882, кн. 9), П. Селецький (1884, кн. 8), М. Стороженко (1885, кн. 12), Б. Суханов-Подколзін (1885, кн. 2), Ф. Лебединцев (1887, кн. 11), Г. Честахівський (1895, кн. 2), В. Тарновський (1897, кн. 2).

Значна частина мемуарів з'явилася і на сторінках російських часописів: тут спогади про поета залишив О. Чужбинський («Русское слово», 1861, № 5), Ф. Пономарьов («Русская старина», 1880, кн. 3), К. Юнге («Вестник Европы», 1883, кн. 8), І. Зайцев («Русская старина», 1887, кн. 6), М. Лазаревський («Русский архив», 1899, № 4).

На початку ХХ ст. з'явилися лише окремі спогади. Зокрема, Д. Мордовцева у «Літературно-науковому вістнику» (1902, № 6); Р. Земкевича у газеті «Наша ніва» (1911, № 8), А. Церетелі («Закавказье», 1911, № 25).

На той час уже минуло понад 40 років із часу смерті Шевченка, і згадки про нього могли подати тільки спадкоємці сучасників поета. Кілька спогадів про нього надруковано ще у 20-х роках минулого століття: спогади А. Ускової від Н. Ускової (Смоляк) «В гостях у друга Т. Г. Шевченка» («Життя й Революція», 1928, № 3); М. Возняк подав лист К. Юнге до О. Кониського («Культура», 1925, № 3).

Крім публікацій у періодичних виданнях, спогади про поета залишили сучасники і в щоденниках. Зокрема, нотатки за життя вели О. Чужбинський, В. Аскоченський, Ю. Кенджицький, В. Репніна, К. Юнге, О. Штакеншнейдер, А. Мокрицький, М. Савичев, Л. Пантелеев та ін.

Загалом упродовж 1860—1920-х років було зібрано понад 80 спогадів сучасників поета та їхніх нащадків. Майже всі з них

опрацював М. Новицький, про що свідчать різні його записи про ці джерела.

М. Новицького зацікавила тема «Шевченко і “мочиморди”», яку оминало радянське шевченкознавство і яка стала назвою його дисертації як аспіранта Інституту Тараса Шевченка (1927—1929). Дослідження, обсягом щонайменше п'ять друкованих аркушів [139, арк. 1], планувалося завершити вже наприкінці літа 1928 р.: «“Мочиморди” закінчу до вересня. Вони мені осточортіли. Праці я поклав багато, але передбачаю, що окрім осуду й лайки з боку Десняка* і К^о нічого прихильного, мабуть, не почуву» [140, арк. 1].

Однак виявити текст дисертації не вдалося, лишилися тільки окремі матеріали, надруковані в періодиці. Це статті «“Мочиморди” перед судом сучасників і досліду» [216, с. 123—144] і «Новий документ до історії товариства “мочимордія”» [219, с. 69—77].

На відміну від загально утвердженого сприйняття товариства «мочимордів», дослідник дійшов висновку, що воно об'єднувало переважно високоосвічених поміщиків, які насамперед цікавилися питаннями літератури, мистецтва, політики. М. Новицький зауважує, що подібні вечірки «мочимордів» Шевченко відвідував і раніше — ще в університеті, коли бував у К. Брюллова, Н. Кукольника, М. Глинки.

Вивчаючи надруковані матеріали, він звернув увагу на те, що В. Рєпніна не сприймала дружбу Шевченка із «мочимордами», а згодом цю думку поділяв М. Чалий у праці «Жизнь и произведения Тараса Шевченка (Свод материалов для его биографии)» (1882) [347, с. 33]. Зі спогадів О. Чужбинського він узяв тільки те, що не суперечило поглядам В. Рєпніної, яка намагалася вберегти Шевченка від спілкування з «мочимордами».

М. Новицький, високо цінуючи працю О. Кониського «Тарас Шевченко-Грушівський: Хроніка його життя» (т. I—II, 1898—1901), не погоджується із думкою дослідника, що дружба Шевченка з «мочимордами» — протест проти самодержавства Росії, спосіб забути прикрі враження від подорожі Україною [216, с. 143].

У дослідженні «“Мочиморди” перед судом сучасників і досліду» М. Новицький також звернув увагу на невелику статтю «Гост за українську республіку» В. Щурата, уміщену в книжці «З життя і творчості Шевченка» (1914) [420, с. 41—50]. Він зазначає в ній

* Йдеться про критика, публіциста Василя Десняка (псевдонім В. Василенка; 1897—1938).

самостійність у пошуках матеріалу та бачення суті товариства В. Щуратом. Досліднику вдалося виявити мемуари М. Залеського, які ширше розповідали про події в Мойсівці. Ї, що важливо, вони подавали невідомі факти: точно зазначали імена присутніх на бенкеті поляків-офіцерів, їхню бесіду. М. Новицький погоджується із думками В. Щурата, що поета об'єднували з товариством не тільки розгульний спосіб життя, а й теми спілкування.

М. Новицький ще раз докладно пояснює історію подій у Мойсівці у квітні 1848 р., коли було виголошено тост під час прощального бенкету на честь гусарів у Т. Волховської. Тоді М. Закревський виголосив тост: «Да здравствует французская республика», а його брат В. Закревський викрикнув: «Ура!»

19 травня О. Орлов отримав дозвіл від Миколи I допитати братів Закревських і С. Бальмена. Л. Дубельт склав інструкцію арешту, а полковник Левенталь заарештував полтавських поміщиків. 7 червня відбувся їх допит. М. Новицький опублікував матеріали допиту затриманих: свідчення Віктора і Михайла Закревських, С. Бальмена із матеріалів «О помещиках Закревских и графе де-Бальмене». Як відомо, розмову В. і М. Закревських та С. Бальмена у поміщиці Т. Волховської було визнано такою, що не мала ніякого протизаконного змісту, тож Микола I дозволив повернутися їм додому.

Звертається дослідник і до праць М. Драгоманова про Шевченка: «Шевченко, українофіли й соціалізм» [65, с. 34–36], «Листи на Наддніпрянську Україну», де є згадки про товариство [66, с. 24–25].

М. Драгоманов, вивчивши відомі йому джерела, прихильно поставився до «мочимордів». М. Новицький підтримує міркування М. Драгоманова про те, що Шевченко наслухався вільних, смілих європейських думок од «мочимордів» більш, ніж од своїх університетських київських приятелів. Дослідник нагадав думку М. Драгоманова: «Історія вияснила, що генії завше родяться й творять на певному підготовленому ґрунті і в границях певних обставин» [216, с. 132].

Із новіших досліджень 1920-х років М. Новицький проаналізував нариси М. Слабченка «Політика двох душ і мочиморди» у книжці «Матеріали до економічно-соціальної історії України ХІХ ст.» (т. 1, 1925) та М. Яворського «Кирило-Методіївці» у книжці «Нариси з історії революційної боротьби на Україні» (т. 1, 1927). Учений зауважив, що авторам поглибити питання про товариство «мочимордів» не пощастило.

У статті «Новий документ до історії товариства “мочимордія”» дослідник дав визначення товариству «мочимордів», зауваживши, що їхні зустрічі — це «один із виразних фрагментів побуту тодішнього ліберального українського панства» [219, с. 69], яке, поміж чаркою, цікавилось питаннями політики, літератури і мистецтва.

Про цей період Шевченкового життя М. Новицький віднайшов гумористичний лист-запрошення «мочимордів» до М. Маркевича від 22 січня 1844 р., віршовану відповідь М. Маркевича до Шевченка (близько 22 січня 1844 р.), які згодом були передруковані у «ПЗТ. Листування» (т. III, 1929) та в збірнику «Листи до Шевченка» (1993). Ці матеріали він уперше опублікував у статті «Новий документ до історії товариства “мочимордія”» (1928).

Учений прокоментував спогади О. Чужбинського, у яких мовиться про спілкування Шевченка з «мочимордами», про членів цього товариства та їхні титули: І. Корбе (полковник компанійський Корбе), В. Закревський (генеральний старшина), Я. де Бальмен (військовий есаул Яків Дибайло), М. Маркевич (генеральний обозний).

Згодом цю тему продовжили О. Пріцак [282, с. 266], В. Окаринський [251, с. 268—274] та ін.

Спогади О. Чужбинського, написані на основі особистих вражень, не завжди містять достовірну інформацію про поета: не всі його наміри та вчинки передано правдиво, не завжди точно відтворено обставини, у яких жив і творив Шевченко, неповно висвітлено участь у його житті знайомих, а час та оцінка описаних подій не завжди збігаються. Наприклад, по-різному розкрито в мемуарах час знайомства Шевченка та І. Сошенка, історія викупу з кріпацтва, обставини появи першого «Кобзаря». Проте саме спогади стали одним із найвагоміших джерел для вивчення біографії й творчості поета. «Нерідко ми знаходимо в мемуарах такі деталі, без яких неможливо було б повністю зрозуміти певні вчинки письменника і окремі його твори», — зауважив про значення мемуарів А. Костенко [118, с. 6].

На специфіці мемуарної літератури наголошує і В. Смілянська: «Спогади сучасників Шевченка становлять дуже розмаїтий матеріал. Кожен поданий у них факт несе відбиток суб'єктивності (соціальної, психологічної, кон'юнктурної) й обов'язково потребує перевірки за іншими джерелами. Усе ж спогади містять такі подробиці подій, стосунків між людьми, характерів і, зага-

лом, дають таке виразне уявлення про “дух часу”, як ніяке інше джерело» [298, с. 31].

Під час роботи в Комісії Шевченкової доби й оточення (ЦДАМЛМ України, ф. 1, оп. 1, од. зб. 367) М. Новицький продовжував працювати над спогадами про Шевченка. Під його керівництвом група науковців у 1931 р. підготувала до друку незвичайне видання про Шевченка — мала вийти серія спогадів сучасників Шевченка окремими книжками із передмовами та примітками. Новицький, який відповідав за видання, з огляду на загострення ідеологічної боротьби (уже почалися репресії) змушений був вимагати від підлеглих підпорядкування змісту передмов марксистсько-ленінській ідеології, про що свідчить його звіт за 1931 р.: «Вступні статті до спогадів Костомарова, Аскоченського та Козачковського через невірне, антимарксистське спрямування повернуті авторам для радикальної, істотної переробки» [91, арк. 1—1 зв.].

Спрямованість праці та її невідповідність суспільно-політичному періоду були очевидні, тож такі видання спогадів не могли випустити у світ. Тільки 1989 р. з'явилася друком праця М. Зерова про В. Аскоченського [97, с. 35—42], яку вчений готував як передмову до видання мемуарів цього російського історика та журналіста (машинопис статті зберігається у ЦДАМЛМ України, ф. 28, оп. 1, од. зб. 43) [98, арк. 167—216]. На думку першопублікатора статті В. Брюховецького, стосунки Шевченка і В. Аскоченського М. Зеров проаналізував «тонко, навіть, можна сказати, граційно» [29, с. 45]. М. Зеров не тільки розкрив біографічне тло стосунків поета й історика, а й показав психологію сприйняття Шевченка В. Аскоченським. «Детермінований соціальною суттю свого автора, образ Шевченка у Аскоченського показує нам, яким хотів бачити поета консервативний ідеологією, різночинний походженням інтелігент 50—60-х років, і саме соціальною своєю показовістю... “І мої спогади про Т. Г. Шевченка” повинні нашого читача зацікавити», — писав учений [29, с. 42].

Водночас шість окремих видань спогадів під редакцією М. Новицького та керівництвом О. Дорошкевича з'явилися ще впродовж 1930—1931 рр. Тут очевидна заслуга тодішнього заступника директора Інституту С. Пилипенка.

Першими із цієї серії вийшли «Спогади про Тараса Шевченка П. Куліша» [126] з передмовою та примітками Є. Кирилюка (1930). У книжці було використано праці П. Куліша: «Історичне оповідання», «Поет Шевченко в повному розквіті», автобіографію «Жизнь Куліша». У передмові Є. Кирилюк розкрив обставини знайомства Шевченка і П. Куліша, яке відбулося під час по-

дорожі поета в Україну (червень 1843 р.). Тут висвітлено історію створення Кирило-Мефодієвського братства.

У наступному році за редакцією М. Новицького вийшли спогади «Т. Шевченко в Нижньому Новгороді» (1931), що вже були надруковані Г. Дем'яновим у журналі «Исторический вестник» (1893, № 5). Автор передмови до видання, перекладу і приміток Л. Рублевська зазначає, що «Інтерес їх (спогадів. — Г. К.) в відтворенні рис поета суто індивідуальних» [48, с. 10].

Як відомо, Г. Дем'янов (публіцист, редактор неофіційного відділу «Нижегородских губернских ведомостей», автор «Путеводителя по Волге», 1889) не був знайомий із Шевченком, а спогади записав від К. Шрейдерса. Зі спогадів дізнаємося про наказ поетові щодо звільнення, від'їзд із Новопетровського укріплення, знайомство з П. Мельниковим-Печерським (1818—1883), автором книжок «В лісах» і «На горах», урядовцем особливих доручень при Нижньоновгородському губернаторі.

Згодом цей матеріал увійшов до збірника «Спогади про Т. Г. Шевченка» (1958), який разом із групою науковців готував М. Новицький.

Під назвою «Епізоди з життя Шевченкового» вийшли спогади П. Мартоса (передмова та примітки Ф. Самоненка), що були передруковані з четвертого номера журналу «Вестник Юго-Западной России» за 1863 р. [163]. У коментарях до цих матеріалів указано на їхню неточність та перебільшення ролі автора у звільненні Шевченка із кріпацтва.

Упродовж 1931 р. було надруковано ще збірки «Спогади про Т. Г. Шевченка» В. Шевченка (з передмовою та примітками Г. Ткаченка) [359], «На Сир-Дар'ї у ротного командира» М. Д. Н. [Микола Дементійович Новицький] (у перекладі українською мовою, з передмовою та примітками Л. Кошової) [193], «Кілька слів про Т. Шевченка» С. Крапивіної (їх до друку підготував та прокоментував М. Тарасенко) [124], які стали джерелом для доповнення біографії Шевченка.

Коли видання з'явилися друком, то Н. Складаров розкритикував упорядників і насамперед редактора М. Новицького та керівника серії О. Дорошкевича: «Шевченко в цих 6-х книжечках виглядає таким, як його уявляли собі мемуаристи-буржуа (виділено автором рецензії. — Г. К.) із всіма їхніми клясовими прагненнями» [297, с. 159]. Однак «редактор і загальний керівник серії мемуарів про Тараса Шевченка, — наголошує рецензент, — спрямували роботу невірно, поставились до своїх завдань аж надто “академічно”, не зважали на соціальні завдання, що стояли пе-

ред ними. Вони передусім дбали про фактичний стан справи, дбали за голі факти, фетишизували надмірно “наукову точність” і на цьому прогавили основне — читача» [297, с. 159]. Рецензент вважав, що «редактори мали *своє завдання*, свої непролетарські завдання, спрямували мемуарну серію на потреби буржуазного читача, формування буржуазних поглядів на Шевченка» [297, с. 159]. Такий розгромний документ накликав додаткові підозри на М. Новицького, який відкидав марксистську ідеологію та твердо відстоював наукові принципи.

Збірник спогадів, який вийшов у 1958 р., М. Новицький планував ще у 1930-х роках до 120-річчя від дня народження Шевченка [17]. Про це він пише у листі до видавництва «Academia»:

«Предлагаю издательству Academia, в ознаменование 120-летней годовщины рождения Т. Г. Шевченко, напечатать в 1934 году работу “Шевченко в воспоминаниях современников”.

15/XII. 1933 г.

Мих. Новицкий.

Р. С. План издания данной работы — прилагаю» [269, арк. 1].

Цю роботу над спогадами М. Новицький продовжив після повернення із заслання. У 1950-х роках підготовку видання «Спогади про Тараса Шевченка» розпочав А. Костенко, молодший колега та друг М. Новицького. Про непростий шлях упорядкування книжки відомо із листа А. Костенка до М. Новицького від 23 лютого 1957 р. Зокрема, тут ідеться про «заочне» звинувачення М. Новицького з боку видавничої комісії в тому, що той без дозволу надав упорядникові спогади В. Аскоченського, за якими їздив у Ленінград за кошт держави [135, арк. 2]. А. Костенко за свідченням наукової ради Державного музею Т. Г. Шевченка послуговувався матеріалами спогадів про поета, які зберігалися у фондovій колекції музею та були виявлені й зібрані його співробітниками. Річ у тім, що одночасно тривала робота над двома виданнями спогадів про Шевченка, які відрізнялися принципами упорядкування. Обидві праці побачили світ 1958 р. Книжка «Спогади про Тараса Шевченка» з передмовою, коментарями та упорядкуванням А. Костенка прикметна художньо-документальним викладом матеріалу. За аналогією до цього видання побудовано збірник «Т. Г. Шевченко в воспоминаниях современников» (1962, упоряд. М. Бельчиков, Л. Хінкулов). А видання колективу Державного музею Т. Г. Шевченка «Біографія Т. Г. Шевченка за спогадами сучасників» вирізняється тим, що матеріали спогадів, зібрані із першоджерел, поділено на чотирнадцять розділів — за періодами життя Шевченка. Наприкінці книжки подано коментарі, бібліо-

графію, ілюстрації та іменний покажчик. Крім М. Новицького, над збірником працювали Л. Вікторов, В. Косян, Н. Полонська, Р. Самойленко, Л. Потьомкіна, Л. Хоменко.

Ці видання спогадів були взяті до уваги під час написання повістей «Тарасові шляхи» О. Іваненко (1961), «Син-кокос» Д. Косарика (1962), «Дитинство Тараса» Д. Красицького (1959), роману «Вітрила» В. Шевчука (1964) та ін.

У «Спогадах про Тараса Шевченка» 1982 р. (упоряд. В. Бородін, М. Павлюк, автор передмови В. Шубравський) так само вміщено матеріали за першоджерелами та автографами, але тут значно більше спогадів (80 авторів) і повніші коментарі. Згодом ці шевченкознавці підготували російськомовне видання «Воспоминания о Тарасе Шевченко» (1988).

Отже, напрацювання М. Новицького були використані у всіх наступних виданнях мемуарної літератури про Шевченка, зокрема і в останньому — «Спогади про Тараса Шевченка» (2010; перевид. 2011), яке вийшло з передмовою В. Смілянської (примітки В. Бородіна, М. Павлюка, за участі О. Бороня). Тексти в книжці подано мовою оригіналу (перекладено польські тексти), звірено за першодруками або автографами. Спогади вміщено в хронологічному порядку.

За основу взято видання 1988 р. Однак тут уперше надруковано нові матеріали спогадів: Л. Полусмакової у записі К. Широцького, листи Г. Честахівського до Ф. Черненка та петербурзької української громади, присвячені історії похорону Шевченка в Україні та впорядкування його могили; відновлено ряд купюр, зумовлених втручанням радянської цензури тощо.

Заслуги М. Новицького, зокрема у вивченні спогадів про Шевченка, відзначив Б. Кравців, назвавши ученого у шевченкознавстві «найкращим знавцем мемуарної літератури» [383, с. 10]. Загалом за участі М. Новицького з'явилося вісім окремих книжок спогадів про Шевченка, більшість із яких він підготував у 1921—1937 рр. Як бачимо, видання шевченкознавчої мемуарної літератури, значення якої для наукової біографії Шевченка М. Новицький розкрив ще в 1930-х роках, він уперше здійснив 1958 р. разом з А. Костенком, Ф. Сараною, Л. Вікторовим, Н. Полонською, Л. Потьомкіною, Р. Самійленко. І на основі цього видання маємо на сьогодні в шевченкознавстві ще кілька видань, укладених за різними принципами. Однак актуальною проблемою залишається підготовка збірки повних (без купюр) спогадів про Тараса Шевченка мовою оригіналу.

3. ОТОЧЕННЯ ШЕВЧЕНКА ЯК ПРЕДМЕТ ДОСЛІДЖЕННЯ ЙОГО ЖИТТЯ І ТВОРЧОСТІ

Ідея укласти «Словник Шевченкових знайомих» з'явилася у 1920-х роках, коли особливого розвитку набуло видання словників різного типу (готувався словник Шевченкової мови, редактор якого О. Синявський зібрав понад 60 000 карток; словник Шевченкової мови, його редактор Б. Навроцький підготував понад 9000 карток; словник «Найвідоміші українці», бібліографічні картки до якого зберігаються в Національній бібліотеці України імені В. І. Вернадського).

Перші матеріали про Шевченкове оточення з'явилися у згаданому вище збірнику «Шевченко та його доба» (1925—1926), одним з редакторів якого був і М. Новицький.

С. Єфремов у передмові до цього видання наголосив: «Давно відчувається потреба у виданні, що охопило б на всю широчінь проблеми шевченкознавства, студіювало б і самого письменника, і його найближче оточення, і ту історичну добу — 30—60 роки XIX віку, — що виразно відбилася на Шевченкові» [361, с. 5]. Погляди С. Єфремова, безперечно, поділяв М. Новицький, найкращий фахівець у цій темі. Сучасники жартували, що Новицький знав Шевченкових знайомих краще, ніж власних [335, с. 150].

Робота над словником розпочалася під керівництвом М. Новицького на початку 1930-х років в Інституті Тараса Шевченка, саме в його київській філії. До словника мали ввійти матеріали про оточення Шевченка: його друзів та знайомих. У радянському літературознавстві подібних видань не було. Друкувати словник планували окремими випусками. Але знову ж таки, в умовах репресій, коли багатьох науковців заарештували і не було підтримки харківської комісії шевченкознавства, ця робота призупинилася. Про те, що вона здійснювалася, дізнаємося зі звіту М. Новицького за 1931 р.: «Для “Словника Шевченкових знайомих” складено попереднього списку друзів, приятелів і знайомих поета. Картки виписувано з “Листування”, з “Щоденника”, “Кобзаря” та російських повістей Шевченка — всього 900 карток» [91, арк. 2]. Було обрано і редколегію видання, до якої, крім М. Новицького, увійшли І. Айзеншток, О. Дорошкевич, Є. Кирилюк.

Для співробітників — укладачів «Словника Шевченкових знайомих» було підготовлено спеціальну інструкцію. Усі біографії для першого випуску книжки на тему «Соціальне оточення Шевченка за академічних часів» розподілено поміж співробітниками київської філії та Інституту в Харкові.

Збір матеріалів до словника розпочато на початку 1930-х років, про що свідчить лист харківського шевченкознавця І. Ізотова до М. Новицького від 15 лютого 1930 р.: «За дорученням Агапія Пилиповича Шамрая й за Вашою згодою (про це мені сказав А. П. [Шамрай]) я написав біографію [П. П.] Гулака Артемівського для Словника, що Ви його редагуєте. Хотілось би висвітлити деякі нерозв'язані питання Гулакової біографії, але на це потрібен довший час, тому лишаю їх в тому стані, в якому вони подані в останній біографічній праці [І. Я.] Айзенштока» [134, арк. 1].

Із архівних матеріалів дізнаємося, що Комісія доби й оточення Шевченка на 1 жовтня 1931 р. повинна була підготувати I випуск «Словника» до друку, але через малу кількість залучених до цієї роботи шевченкознавців та їхню постійну завантаженість іншими справами роботу було призупинено. «Треба сказати, що видання “Словника Шевченкових знайомих” на сьогоднішній день не актуальне, і підняти його силами небагатьох співробітників Інституту було майже неможливо (і про це керівник Комісії не раз говорив на Президії!). І коли Президія Комісії шевченкознавства в Харкові, навесні цього року, винесла постанову про припинення роботи над “Словником”, то цією постановою вона позбавила лише Київську філію від нового прориву на фронті шевченкознавства» [91, арк. 2]. (Напрацьовані М. Новицьким матеріали, очевидно, було втрачено, адже в архіві їх немає. — Г. К.)

Після повернення із заслання М. Новицький відновив роботу над вивченням оточення Шевченка. У його архіві зберігаються записи під заголовком «Нотатки про сучасників Т. Г. Шевченка» (од. зб. 107, 108) загальним обсягом 409 карток, що містять відомості про знайомих поета від літери «А» до «О». В архіві вченого зберігаються й інші матеріали із записами про оточення Шевченка (од. зб. 111, 115, 116).

Задум видати окрему працю, присвячену оточенню поета, значно пізніше втілив у життя Г. Марахов, який у 1976 р. видав словник «Т. Г. Шевченко в колі сучасників», де «на основі наукових досліджень подається характеристика суспільно-інтелектуального середовища Т. Г. Шевченка. Він складається зі стислих біографій однодумців, друзів, знайомих поета, а також тих, хто перебував під впливом його творчості чи використовував її у своїй діяльності» [161, с. 10]. Основним джерелом для укладання словника стала «Біографія Т. Г. Шевченка за спогадами сучасників» (1958).

У 1960-х роках група відомих шевченкознавців (В. Бородін, Б. Бутник-Сіверський, П. Жур, Є. Кирилюк, Ю. Івакін, Г. Паламарчук, Ф. Сарана, Є. Шабліовський, Н. Крутікова, М. Гордійчук та ін.) почала готувати Шевченківську енциклопедію. Але, оскільки потрібне було погодження з Москвою, а в Росії не було ні Пушкінської, ні Лермонтовської енциклопедій, було запропоновано назвати видання «Словником».

Незважаючи на те, що «Шевченківський словник» у двох томах (1976—1977) побудований «на ідейній основі марксистсько-ленінської методології» і через ідеологічні обмеження тут не було багатьох матеріалів, він став найвизначнішою подією шевченкознавства другої половини ХХ ст.: у ньому вперше зібрано й узагальнено інформацію про світогляд Шевченка, його оточення, поетичні, прозові, малярські твори, історію видань, становлення і розвиток шевченкознавства [357, с. 5].

Очевидно, до словника ввійшли матеріали, над якими працював колись М. Новицький (одним із упорядників видання був Ф. Сарана, товариш М. Новицького, який добре знав наукову спадщину вченого).

У роки незалежної України почали готувати і напередодні 200-річчя від дня народження Тараса Шевченка випустили у світ нове видання — «Шевченківську енциклопедію» у шести томах, підготовлену Інститутом літератури ім. Т. Г. Шевченка (редакційна колегія: М. Жулинський (голова), В. Смілянська (заступник голови), О. Боронь (відповідальний секретар), М. Бондар, С. Гальченко, П. Гриценко, І. Дзюба, Р. Пилипчук, Г. Скрипник, Д. Стус, Н. Чамата).

Отже, ідея М. Новицького упорядкувати працю під скромною назвою «Словник Шевченкових знайомих» втілилася і вилилася у фундаментальну шевченкознавчу працю.

4. ХРОНОЛОГІЯ ЖИТТЯ І ТВОРЧОСТІ ШЕВЧЕНКА, УКЛАДЕНА М. НОВИЦЬКИМ

Багато зусиль доклав М. Новицький для встановлення хронології життя і творчості Шевченка. Укладені ним матеріали під заголовком «Тарас Шевченко. Хронологическая канва жизни и творчества» ввійшли до видання творів поета «Кобзарь: избранные стихотворения» в перекладі Ф. Сологуба (1934) [370, с. 333—355].

Дослідження базувалося на відомих шевченкознавцю документальних матеріалах, більшість із яких він сам розшукав. Цю працю можна вважати передумовою до появи праць А. Анісова, Є. Середи «Літопис життя і творчості Т. Г. Шевченка» (1959), М. Ткаченка «Літопис життя і творчості Т. Г. Шевченка» (1961) тому, що в «Тарас Шевченко. Хронологическая канва жизни и творчества» подано матеріали про його народження в Моринцях, переїзд родини до Кирилівки, навчання майбутнього поета в дяків Совгиря і Богорського, у маляра в Лисянці, його наймитвання у священика Григорія Кошиця, навчання в хліпнівського маляра. Є тут також відомості про чумакування з батьком (1824), смерть матері (1823) та батька (1825).

У хронології М. Новицького розкрито період перебування Шевченка в П. Енгельгардта (весна 1829 р.), його приїзд у Вільно, а згодом у Петербург (весна 1831 р.). Не маючи ніякого документального підґрунтя, вчений нічого не пише про навчання Шевченка у художників Лампі та Я. Рустемаса, хоча вказує відомості про перебування Шевченка у Варшаві 1830 р. Як відомо, твердження про відвідування поетом Варшави спростував М. Ткаченко в праці «До перебування Т. Шевченка у Варшаві» [329, с. 113—121]. Версію про те, що Шевченко проживав у Варшаві, відкинули й інші шевченкознавці: Д. Косарик, Є. Серета, Є. Кирилюк, П. Жур, В. Смілянська, І. Дзюба. Водночас В. Абрамавічус, А. Непокупний, В. Бородін, М. Павлюк припускають, що під час перебування у Вільно Шевченко міг вчитися в когось із родини австрійських художників Лампі [352, с. 695—697].

Упорядковані М. Новицьким матеріали до життя і творчості Шевченка містять головні відомі дослідникові події: навчання у В. Ширяєва, знайомство з Є. Гребінкою, В. Жуковським, В. Григоровичем, К. Брюлловим, навчання в Академії мистецтв, знайомство з М. Марковичем, Г. Тарновським, В. Штернбергом, листування з Г. Квіткою (Основ'яненком), М. Шевченком. На відміну від попередників (М. Чалого, О. Кониського, Б. Лепкого), М. Новицький опускає історію знайомства Шевченка із І. Сошенком в Літньому саду і вказує лише рік події — 1836-й. Свідчення про зустріч двох митців у Літньому саду з'явилися в пізніших шевченкознавчих дослідженнях Д. Косарика, М. Ткаченка, Є. Кирилюка, П. Жура. Натомість В. Смілянська зауважує, що ця легендарна історія «ґрунтується на почутій Шевченком від В. Штернберга оповіді про його власне знайомство зі своїм учителем художником М. Лебедєвим» [115, с. 231].

М. Новицький відзначив також творчі успіхи Шевченка часу навчання: здобуття срібних медалей за роботи «Боєць» (1839), «Хлопчик, що дає хліб собаці» (27 вересня 1840 р.), «Циганка-ворожка» (26 вересня 1841 р.), видання «Кобзаря» (1840), друк поеми «Гайдамаки» (1841), роботу Шевченка-ілюстратора над виданнями «Наши, списанные с натуры русскими» (1841), «Сто русских литераторов» (т. 2, 1841).

На основі розшуканих документів, автографів Шевченка М. Новицький подав час першої подорожі поета в Україну, зазначивши, що поїздка відбулася навесні 1843 р. і тривала до лютого 1844 р. Як відомо, О. Кониський датував цю подорож липнем—листопадом 1844 р. «Таким чином, р. 1844 Шевченко рушив на Україну коли не раніш, так ні в якому разі не пізніш липня. Думаю, що перш за все він заїхав до Репніних, а потім до рідної Кирилівки... Далі відомо нам, що під кінець листопада р. 1844 Шевченко був вже в столиці», — пише дослідник [115, с. 152]. Зокрема, Д. Косарик [117, с. 46] вважав, що Шевченко виїхав із Петербурга 13 травня, а на думку М. Ткаченка [330, с. 54], поїздка відбулася у другій половині квітня. Точну дату подорожі вдалося встановити П. Журу [76, с. 14—17], який з'ясував, що 19 травня поет разом із Є. Гребінкою та його сестрою Людмилою вирушив білоруським трактом.

У хронології М. Новицький подав також і дату знайомства Шевченка із М. Щепкіним — лютий 1844, а не 1843 р., як відзначено у працях Г. Паламарчук [257, с. 170], І. Волошина [37, с. 6], академічній «Біографії» (К., 1984) [322, с. 81] та ін. Атрибуцію М. Новицького врахували в ПЗТ у 12 томах (т. 5) [399, с. 321], її підтримує і сучасний шевченкознавець В. Мельниченко [166, с. 120].

На думку вченого, знаменним для Шевченка був 1844 р., коли він підготував і видав альбом «Живописная Украина» та збірки поетичних творів «Чигиринский Кобзарь и Гайдамаки», «Гамалія», «Тризна». Тоді ж було написано поетичні твори «Чигрине, Чигрине...» (19 лютого 1844 р.), «Сова» (6 травня 1844 р.), «Сон» (8 червня 1844 р.), «Чого мені нудно?» (13 листопада 1844 р.), «Заворожи мені, волхве» (13 грудня 1844 р.), «Гоголю» (30 грудня 1844 р.), «Єретик» (10 жовтня 1845 р.), «Сліпий» (16 жовтня 1844 р.), «Великий льох» (21 жовтня 1844 р.), «Наймичка» (13 жовтня 1844 р.). М. Новицький спростував неправильне датування поеми «Сон», подане О. Кониським [115, с. 148] — потрібно не 8 червня, а 8 липня 1844 р. [370, с. 337].

У праці «Тарас Шевченко. Хронологія життя і творчості» М. Новицький вперше встановив маршрут другої подорожі Шевченка в Україну: Яготин — Ромни — Мар'їнське — Переяслав — В'юнище — Переяслав — Ісківці — Лубни — Ніжин — Чернігів — Седнів — Київ (знайомство з М. Костомаровим) — Фастів — Київ — Оленівка — Борзна — Седнів. Згодом його уточнив та доповнив П. Жур [76, с. 115—155].

На відміну від М. Чалого та О. Кониського, значно повніше М. Новицький подав у хронології інформацію про перебування Шевченка на засланні: його від'їзд під наглядом фельд'єгера Віддера в Оренбург (31 травня 1847 р.), прибуття поета в Оренбург (9 червня 1847 р.) та переїзд в Орську фортецю (23 червня 1847 р.). Повніші відомості і про перебування Шевченка в Оренбурзі — М. Новицький тут відзначив зустріч поета із Ф. Лазаревським та С. Левицьким, яка відбулася 12 червня 1847 р. на квартирі Ф. Лазаревського. Уточнив учений і відстань від Оренбурга до Орська — 702 верстви (749 кілометрів).

М. Новицький визначив маршрут Шевченка під час Аральської експедиції: направлення в 4-й батальйон (Раїм), перебування на шхуні «Константин», переїзд через Сирдар'ю на Косарал (прибуття 27 червня 1848 р.), завершення описування берегів Аральського моря (23 вересня 1849 р.), переїзд із Раїма в Оренбург (10 жовтня 1849 р.) для доопрацювання виконаних замальовок.

У хронології М. Новицького є також матеріали про спробу присвоєння Шевченкові звання унтер-офіцера (клопотання генерал-майора Г. Фреймана перед командиром Окремого оренбурзького корпусу В. Перовським від 28 жовтня 1854 р. та рапорт командира 1-го лінійного батальйону Г. Львова командиру 1-ї бригади Л. Федяєву від 7 липня 1855 р.). Історію цього питання розкриває збірник документів 1982 р. [317, с. 183, 184, 265, 266].

У період з 1 листопада 1849 р. до 27 квітня 1850 р. в Оренбурзі Шевченко написав такі поезії: «Лічу в неволі дні і ночі...», «Не молилася за мене...», «Мені здається — я не знаю...», «Буває, в неволі іноді згадаю...», «І станом гнучим, і красою...», «Петрусь», «Огні горять, музика грає...», виконав окремі портрети, про що зазначає у хронології М. Новицький.

Шевченкознавець вказав час знайомства поета із Бр. Залеським, Т. Вернером — листопад 1849 р.; подав час обшуку й арешту Шевченка (27 квітня 1850 р.).

Учений дослідив, що з-під варті Шевченка звільнили 12 травня 1850 р. і перевели в Орську фортецю, подав відомості про

його переведення в Новопетровське укріплення з наказу В. Обручова, зазначив час перебування Шевченка в Гур'єві (8 жовтня 1850 р.) та прибуття в Новопетровську фортецю (13 жовтня 1850 р.). Адже саме М. Новицькому належало відкриття справи «Дело о рядовом Шевченко, коллежском секретаре Левицком и магистре Головке», де містилися ці матеріали.

М. Новицький звернув увагу на наслідки арешту Шевченка 1850 р. для В. Обручова, якого за наказом Миколи I було розжалувано з посади командира Окремого оренбурзького корпусу, оренбурзького генерал-губернатора (на його місце з 1851 р. призначено В. Перовського).

У хронології 1934 р. М. Новицький нічого не пише про участь Шевченка у Каратауській експедиції (28 травня — 7 вересня 1851 р.), але саме він розшукав матеріали цієї справи, про що свідчить пізніший біограф поета Д. Косарик [117, с. 131].

Як з'ясував М. Новицький, Шевченко впродовж 1852 р. найчастіше з усіх солдатів Новопетровського укріплення був у каравані — 63 рази.

М. Новицький уперше подав докладні на той час відомості про творче життя Т. Шевченка в Новопетровському укріпленні: у цей час він працював над скульптурами, писав повісті «Княгиня», «Музыкант», «Близнецы», «Несчастный», клопотався про дозвіл малювати ікони (1854), а також вів щоденник (12 червня 1857 р. — 13 липня 1858 р.), листувався із С. Гулаком-Артемівським, А. Лизогубом, А. Козачковським та ін. Зокрема, у листі М. Лазаревського від 17 січня 1857 р. мовилося про звільнення Шевченка від служби. Офіційне звільнення поет отримав 21 липня 1857 р.

У «Тарас Шевченко. Хронология жизни и творчества» М. Новицький подав маршрут повернення Шевченка з Новопетровського укріплення до Петербурга: виїзд 2 серпня 1857 р., перебування в Астрахані, Саратові, Казані, Нижньому Новгороді з 20 вересня 1857 р. до 8 березня 1858 р. Тут він працював над поемою «Неофіти», портретами М. Брилкина, П. Овсянникова, І. Граса, К. Шрейдерса та ін.

У Москві Шевченко зупинився в домі Щепотьєвої до 4 квітня 1858 р., де переписував твори в «Більшу книжку». М. Новицький подав відомості про прибуття Шевченка в Петербург, його перебування в будинку Академії мистецтв, оточення та роботу над поетичними і художніми творами цього періоду. Тут він познайомився з родинами Толстих, Жемчужникових, Карташевських.

Висвітленню третьої подорожі Шевченка Україною та його арешту в 1859 р. передувала «Хронологічна канва до історії Шевченкового арешту», подана як додаток до статті «Арешт Шевченка в 1859» (1924). Використавши нові відомості, М. Новицький уточнив окремі дати. Учений з'ясував, що поета із Черкаського повіту до Києва відправили не 28—29 липня, а 26 липня. Це врахували пізніші дослідники життя і творчості поета М. Ткаченко, Д. Косарик, П. Жур. Також було уточнено дату виїзду із Києва: не 14, а 13 серпня 1859 р. Цю атрибуцію підтримали П. Жур [76, с. 378], І. Дзюба [51, с. 519].

У «Тарас Шевченко. Хронологія жизни и творчества» М. Новицький назвав твори, написані в останні роки життя поета: «Во Іудеї, во дні они...» (24 жовтня 1859 р.), «Марія» (11 листопада 1859 р.), «Ой діброво — темний гаю!..» (15 січня 1860 р.), «Умре муж велій в власяниці...» (17 червня 1860 р.), «Ликері» (5 серпня 1860 р.), «О люди! люди небораки!..» (3 листопада 1860 р.), «Бували війни й військові свари...» (26 листопада 1860 р.), «Чи не покинуть нам, небого...» (14—15 лютого 1861 р.), видано «Кобзар», «Букварь южнорусский». У 1860 р. за успіхи в граверстві художник здобув звання академіка гравірування.

Сьогодні, коли розшукано значно більше документів цього періоду життя Шевченка, видно деякі неточності й суперечності у цій хронології. Зокрема, у дослідженні М. Новицького вказано, що у 1822 р. Шевченко розпочав навчання у дядька Совгира, зазначивши, що йдеться про дядька Василя Губського. Цю інформацію М. Новицький міг запозичити із праці О. Кониського, який припускав, що Совгир — це Василь Губський. Згодом Д. Красицький на підставі архівних матеріалів уточнив, що йдеться про дядька П. Рубана [124, с. 43]. Цю атрибуцію врахували й інші шевченкознавці, звернувши увагу, що у Совгира Шевченко навчався не із 1822, а із 1823 р. [400, с. 230].

Було уточнено і час друкування «Кобзаря» — не травень, як вважав М. Новицький, а квітень 1840 р. [117, с. 36].

Початок другої подорожі Шевченка датується 23 березня 1859 р. Підставою такої атрибуції став лист Шевченка до Я. Кухаренка, де поет пише: «Отамане! Я сьогодні Петербург покидаю» [400, с. 32]. Як відомо, більшість дослідників датою початку подорожі називають 25 березня (В. Анісов, Є. Середа, П. Жур, І. Дзюба та ін.).

Неточно вказав М. Новицький і дату обшуку та другого арешту Шевченка — 27 квітня 1850 р. Д. Косарик [117, с. 127],

М. Ткаченко [330, с. 139], П. Жур [76, с. 221] дати обшуку та арешту атрибуують 22 та 23 квітня.

У пізніших біографіях, присвячених Шевченку, значно повніше подано відомості про першу та другу подорожі поета в Україну, ширше описано повернення Шевченка із заслання та його зупинку в Нижньому Новгороді 1858 р. Зокрема, уточнено час перебування в Саратові (31 серпня — 1 вересня, а не 30—31 серпня), Самарі (6 вересня; у М. Новицького ця інформація відсутня), Симбірську (9 вересня) та ін.

У хронології М. Новицький не подає інформацію про окремі художні й поетичні твори Шевченка та його незнайдені роботи, які, безперечно, були ученому відомі. Нічого не пише він і про труднощі І. Ускова, які виникли після того, як Шевченко залишив укріплення. У хронології немає інформації й про окремих друзів, знайомих Шевченка, що можна пояснити тим, що метою упорядника було подати основні відомості до біографії поета.

Архівні матеріали до ненадрукованої статті вченого «Біографі Т. Шевченка Чалий та Кониський» (од. зб. 1), що зберігається в ЦДАМЛМ України свідчать, що М. Новицький виокремив такі проблемні й маловивчені аспекти в біографії Шевченка: викуп з кріпацтва, його оточення в Академії мистецтв, історія видання альбому «Живописная Украина», взаємини Шевченка і В. Репніної, роль поета в Кирило-Мефодіївському братстві, його звільнення із заслання, взаємини Шевченка і Л. Полусмак, цензура Шевченкових творів.

1934 року матеріали статті під заголовком «Тарас Шевченко. Краткая хронологическая канва жизни и творчества» використано у виданні «Шевченко и Революция» О. Старчакова [192, с. 47—52]. На жаль, імені М. Новицького тут теж не зазначено.

У багатьох виданнях біографії Шевченка тривалий час подавалась інформація про його перебування після арешту 1847 р. в Петропавловській фортеці. Цю помилкову версію спростував М. Новицький у статті «Цитадельна легенда. До історії арешту Шевченка 1847 р.» [243, с. 165—171]. На його думку, підставою для чуток про перебування Шевченка в Петропавловській фортеці був цілковитий брак інформації: повідомлення про арешт і конфірмацію не було опубліковане. Братчики дуже мало й неохоче розповідали про себе. З них тільки двоє — П. Куліш та М. Костомаров згодом надрукували спогади про 1847 р.

Як з'ясував учений, твердження про перебування Шевченка в Петропавловській фортеці базувалися на спогадах петрашевців.

Так, М. Момбеллі в щоденнику писав, що Шевченка у фортецю Петербурга доставила австрійська поліція, яка арештувала поета на території Західної України. Він припустив, що оскільки учасники Кирило-Мефодіївського братства вважалися політичними злочинцями, то в Петербурзі їх могли відправити до Олексіївського рavelіну Петропавлівської фортеці, — бо на ті часи це була єдина тюрма в Петербурзі для поважних політичних злочинців. Так з'явилася легенда.

Ця думка побутувала і серед друзів поета після заслання. Зокрема, М. Некрасов згадує про тюрму у вірші «На смерть Шевченка»: «Все он изведал: тюрьму Петербургскую, // Справки, доносы, жандармов любезности, — // Все — и раздольную степь Оренбургскую // И ея крепость...» [243, с. 168].

Про Петропавлівську тюрму згадував і Шевченко. Так, у листі до Я. Кухаренка від 1 квітня 1854 р. він писав: «От я, упоравши в Москві, що мені там треба було, вернувся знову в Київ і тільки що ступив на дніпровський байдак... так зо мною таке трапилось, що против ночі не треба б було і розказувать, а то ще, прокляте, присниться. Мене, по правді сказать, риштовали, та посадивши з жандаром на візок, та прямо привезли аж у самий Петербург. Засадили мене в Петропавлівську хурдигу та й двері замкнули» [400, с. 75].

Уперше «цитадельна легенда» з'явилась у праці О. Огоновського 1893 р. [370, с. XLII]. Про ув'язнення в цій тюрмі згадує і Д. Мордовець у статті «З минулого та пережитого. Про батька Тараса та ще про дещо. Спомини Данила Мордовця» [173, с. 243—252].

М. Новицький з'ясував, що одним із перших серед біографів Шевченка, які не згадували про Петропавлівську тюрму, був О. Кониський (він писав, що Шевченка помістили в окрему келію при III відділі).

Легенда про перебування Шевченка в Петропавлівській фортеці відновилася із виходом у світ «Кобзаря» за редакцією В. Доманицького (1907), наклад якого був 10 000 примірників і який згодом перевидавали у 1908, 1910 (наклад конфісковано), 1918 рр. У передмові до видання В. Доманицький на підставі того, що 13 поезій Шевченка у «Малій» та «Більшій» книжках подано під спільним заголовком «В казематі», стверджував про перебування поета в цій в'язниці.

М. Новицький зазначав, що В. Доманицький міг отримати такі відомості з матеріалів справи Кирило-Мефодіївського брат-

ства. Відомо, що спочатку в Петропавловській фортеці сидів М. Костомаров, і прихильники вигаданої легенди пов'язують цей факт з поезією Шевченка «Н. Костомарову». Проте М. Костомарова, з'ясував шевченкознавець, до Петропавловської в'язниці перевели після оголошення конфірмації братчикам, тобто 30 травня 1847 р. Як підрахував М. Новицький, Шевченко провів у в'язниці-келії при III відділі сорок чотири дні (з 17 квітня по 30 травня).

Згодом хибну інформацію використали П. Шукін «Тарас Шевченко» (1918), І. Білоусов «Тарас Григорович Шевченко» [1920], В. Коряк «Тарас Шевченко» (1920), М. Плевако у передмові до видання Шевченка «Щоденник (уривки)» (1924) та ін.

М. Новицький вважав найбільшим здобутком у дорадянському шевченкознавстві працю М. Чалого «Жизнь и произведения Тараса Шевченка (Свод материалов для его биографии)» (1882) — «...першу докладну спробу зібрати докупи розкиданий матеріал, упорядкувати його, кинувши освітлення на купу сирих, неопрацьованих і різноманітних по якості документів» [191, арк. 3], а також біографію Шевченка, написану О. Кониським, — «Тарас Шевченко-Грушівський: Хроніка його життя» (т. I—II, 1898—1901). Серед періодичних видань М. Новицький відзначив журнал «Киевская старина», на сторінках якого друкувалися статті, спогади й архівні документи до біографії Шевченка.

Щодо праць радянських шевченкознавців А. Річицького «Тарас Шевченко» (1929) і В. Коряка «Життя Тараса Шевченка» (1930), то, на думку вченого, вони є тільки популярними нарисами і не відзначаються глибиною викладу матеріалу. «Пока не существует полной, обстоятельной, шаг за шагом прослеженной биографии Шевченко, всякое сообщение о нем имеет значение как подготовительный материал для будущего биографа, который пожелает заняться изучением жизни знаменитого украинского поэта с возможной тщательностью и всестаранностью», — такий висновок робить учений у 1930-х роках [191, арк. 1].

На сьогодні відомо понад 600 документів для вивчення життя і творчості Шевченка, 68 із яких упродовж 1920 — на початку 1960-х років розшукав та надрукував шевченкознавець, учений-текстолог М. Новицький. Важливість внеску Новицького до розробки біографії Шевченка зазначала В. Смілянська, наголосивши на тому, що дослідник уперше на основі знайдених ним документів розкрив історію трьох арештів Шевченка: 1847, 1850, 1859 рр. [299, с. 255—256].

Отже, М. Новицький був першим, хто після М. Чалого і О. Кониського зробив найвагомий внесок у становлення наукової концепції біографії Шевченка. Віднайдені ним матеріали згодом використано для написання академічної біографії Шевченка 1964 р., а згодом для написаного науковцями Інституту літератури дослідження «Т. Г. Шевченко. Біографія» (1984). Цей шлях у документальному шевченкознавстві продовжили М. Моренець, А. Костенко, П. Жур, Л. Большаков.

5. НАМІРИ ВЧЕНОГО ДОСЛІДИТИ ЛЕКТУРУ ШЕВЧЕНКА

Однією з проблем, яка постала перед шевченкознавцями 1920-х років, була потреба дослідити лектуру Шевченка. З постанови Президії II відділу ВУАН за 1933 р. відомо, що при Редакційному комітеті для видання творів Тараса Шевченка було створено групу науковців на чолі з М. Плеваком, яка працювала над вивченням лектури Шевченка; до її складу входив і М. Новицький. Йому було «доручено організацію картотеки Шевченкових знайомих, бібліотеки і Шевченкової лектури (на основі творів і листування)» [79, с. 15].

Про те, що М. Новицький працював над такою темою, свідчить звіт за 1932 р. «Оформити тему незакінчену року 1931, — «Лектура Т. Шевченка», на 2 аркуші. Опрацьовує М. Новицький. Термін виконання 15/XII—1932 року» [93, арк. 1].

Якою мала бути ця праця, відомо із публікації вченого «Організація підручних картотек про Шевченка» у «Бюлетні Комітету для видання творів Т. Г. Шевченка при II відділі Всеукраїнської Академії наук» ч. I від 15 лютого 1933 р.: «Поняття лектури треба брати в широкому розумінні цього слова: описувати не тільки його підручну бібліотеку, а до найменших дрібниць зафіксувати на картках всі згадки й натяки щодо літератури, театру, мистецтва, подій всесвітньої історії, головних фактів з історії революційних рухів на Заході, в Росії, на Україні і т. ін., які можна відшукати в творах Шевченка» [224, с. 15].

Упорядкування лектури поета М. Новицький називає невідкладним завданням шевченкознавства. Його успішне розв'язання, слушно зазначає вчений, допоможе коментувати творчість Шевченка і стане міцним ґрунтом для подальшої роботи в цій галузі.

Після повернення із заслання 1946 р., М. Новицький продовжив працювати над лектурою Шевченка. Зберігся його звіт за

1957 р. «Крім цього, в минулому півріччі я провадив і позапланову роботу — працював над лектурою Тараса Шевченка» [94, арк. 86].

До роботи над цією темою М. Новицький залучив відомих бібліографів Ю. Меженка і Ф. Сарану, про що свідчить їхнє листування упродовж 1957—1962 рр. Так, у листі до Ю. Меженка від 15 квітня 1957 р. М. Новицький повідомляє, що опрацював матеріали із російських повістей, п'єси «Назар Стодоля», альбомів Шевченка, частину «Кобзаря» та «Букварь», спогади М. Костомарова, В. Рєпніної, Ф. і М. Лазаревських, І. Тургенева, Л. Жемчужникова [142, арк. 9 зв.].

Разом із Ю. Меженком М. Новицький обдумував проекти майбутнього видання і у листі до нього від 15 квітня 1957 р. писав:

«Кажучи по-правді, я не уявляю собі — як-отсе треба подавати зібраний матеріал у книзі. Скажімо, про М. Гоголя ми маємо карток 50—60 (з листування, повістей, “Кобзаря”, щоденника, з документальної і мемуарної літератури), одна з них подає загальну оцінку Гоголя, — друга згадує про твір “Мертвые души”, третя надає цитату з цього твору, четверта називає прізвище героя і т. д.

Словом, я хочу, щоб Ви пояснили мені принципи і техніку подачі зібраного матеріалу в нашій майбутній книзі лектури Т. Г. Шевченка. Ні я, ні Хв[едір] Кузьмич такої інструкції не напишемо і не виробимо, це Ваша робота — Ви фахівець в цій справі, ми тільки можемо допомагати Вам.

Коли треба, я міг би зібрати всі картки про Гоголя і надіслати Вам для ілюстрації цього питання. Ви маєте картотеку лектури з щоденника у себе під руками. Думаю, що цього матеріалу вистачить, щоб скласти стислу, але вичерпну інструкцію для нашої спільної праці» [142, арк. 10—10 зв.].

Зважаючи на великий обсяг роботи, учені згодом запросили до співпраці колишню співробітницю Державної публічної бібліотеки АН УРСР (нині — Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського) бібліографа Т. Волобуєву.

Невідомо, чи матеріал було надіслано, але в ЦДАМЛМ України в папці «Гоголь Микола Васильович. Стаття та виписки до неї» [201, арк. 1—20] вдалося виявити зібрані матеріали до лектури Т. Шевченка із творів М. Гоголя. На десяти аркушах понад тридцять цитат зі щоденника, листів, повістей («Художник», «Близнецы», «Несчастный»). Тут перелічено видання творів М. Гоголя, які були у бібліотеці Тараса Шевченка.

Співпраця М. Новицького, Ф. Сарани і Ю. Меженка припинилася в 1958 р. «Щодо “Шевченкової лектури”, то для мене справа абсолютно ясна: не буде діла. І Ви не вважайте мене за

дезертира, я все що мав робити — робив. Очевидно, причина всіх причин полягає в тому, що Ви двоє живете у Києві, а я третій в Ленінграді», — писав Ю. Меженко в листі до М. Новицького від 18 квітня цього року [138, арк. 23].

Н. Стрішенець, яка досліджувала архів Ю. Меженка, не виявила там ніяких матеріалів М. Новицького.

Про роботу вченого над цією темою свідчить щоденниковий запис літературознавця, шістдесятника О. Ставицького. «Заходив до Михайла Михайловича Новицького з Я. Дзирою. Познайомився. Живемо ж в одному будинку, треба знати один одного. Хвалився, що пише, вірніше збирається писати велику роботу “Лектура Шевченка”. Має охопити по можливості все, що читав, дивився на сцені Шевченко. “Якби мені ще років два прожити, то закінчив би роботу”. Матеріал уже весь зібраний — величезна папка карток, а крім неї ще й менші є. В таких людей треба вчитися любові і відданості науці*», — так розпочинає автор свій щоденник (запис від 27 вересня 1961 р.) [314, арк. 1].

Згадка про ці матеріали є в архіві М. Новицького (запис рукою його дружини Раїси Павлівни Товстухи-Новицької): «...підготовлений більший матеріал к книге “Лектура Шевченко”, которую он мечтал писать, уйдя на пенсию, все это я передала Музею им. Шевченко как дар» [273, арк. 3]. Але в архіві Національного музею Тараса Шевченка (НМТШ) ці матеріали не зафіксовані. Натомість у ЦДАМЛМ України зберігається п'ять папок загальним обсягом 947 аркушів та карток. Дві з них під заголовком «Коментарі до власних імен з творів Шевченка Т. Г. (літери А—О)» (од. зб. 20) та «Коментарі до власних імен з творів Шевченка Т. Г. (літери П—Я)» (од. зб. 21) містять перелік прізвищ письменників, згаданих у творах Шевченка, а також список книжок із його бібліотеки. У папці під заголовком «Коментарі до творів Шевченка Т. Г., пов'язані з іменами художників та скульпторів» (од. зб. 23) подано 66 прізвищ європейських та слов'янських митців. Серед них — художники з оточення Шевченка: К. Брюллов, Ф. Толстой, І. Сошенко, В. Штернберг, а також Мікеланджело, Б. Растреллі, Рембрандт, Я. Рейнсдал та ін., творчість яких була добре відомою Шевченкові-художнику. Подібні нотатки подані в папці «Коментарі до творів Шевченка Т. Г., пов'язані з іменами артистів, композиторів, видатних осіб» (од. зб. 22). У «Коментарях до творів Шев-

* Авторка щиро дякує професору Сидору Степановичу Кіралю за люб'язно надані записи із щоденника Олекси Ставицького.

ченка Т. Г., пов'язаних з фольклорними висловами, міфологічними та релігійними назвами, друкованими виданнями» (од. зб. 24) зберігаються записи М. Новицького, які містять заголовки фольклорних та релігійних творів із текстів Шевченка, прислів'я та приказки, що тут трапляються, назви періодичних видань. Очевидно, ці нотатки є підготовчим матеріалом для написання задуманої теми про лектуру Шевченка. У праці, як бачимо, планувалося подати не тільки перелік книг із бібліотеки письменника та назви видань, згаданих у його творах, а й імена митців з оточення письменника та персоналії, зазначені у творчій спадщині Шевченка.

До «Шевченківського словника» (т. 1, 1976) статтю «Лектура Т. Г. Шевченка» [357, с. 347—349] написав Ф. Сарана. Докладну статтю на цю тему вміщено у «Шевченківській енциклопедії» [352, с. 722—729]. Її підготував С. Росовецький, проаналізувавши іноземні видання (англійських, італійських, шотландських, німецьких, французьких авторів), відомі Шевченкові в перекладах; також він подав польську і російську літературу; описав добре знані Шевченку книжки українською мовою.

Окремі згадки про лектуру Шевченка є в працях П. Филиповича «Європейські письменники в Шевченковій лектурі» («Пролетарська правда», 1926, № 56; передрук у ж. «Всесвіт», 1989, № 3), С. Савченка «Шевченко і світова література» («Радянське літературознавство», 1939, № 3), Є.-Ю. Пеленського «Шевченкові книжки про класичну старовину» («Українська книга», 1937, ч. 3), «Шевченко-клясик (1855—1861)» (1942), Ю. Бойка «Творчість Тараса Шевченка на тлі західноєвропейської літератури» (1956), О. Білецького «Шевченко і західноєвропейські літератури» (у виданні вибраного О. Білецького «Від давнини до сучасності: вибрані праці» (т. 2, 1960), С. Білоконя «Павло Потоцький як шевченкознавець» («Слово і Час», 2002, № 3), М. Майстренко «Шевченко і античність» (1992), Ю. Барабаша «Просторінь Шевченкового Слова: Текст — контекст — семантика — структура» (2011), Л. Генералюк «Універсалізм Шевченка: взаємодія літератури і мистецтва» (2008), В. Дудка «До вивчення Шевченкової лектури нижньоновгородського періоду» (2009) та ін.

До цієї теми звертається О. Боронь у монографії «Повісті Тараса Шевченка і західноєвропейські літератури: рецепція та інтертекстуальні зв'язки» [27]. Як з'ясував автор дослідження, різний рівень рецепції в повістях Шевченка мають романи Ч. Діккенса («Ніколас Ніклбі», «Девід Коперфілд», «Домбі і син»),

В. Скотта («Антиквар», «Вудсток», «Кенілворт», «Роб Рой», «Айвенго»), О. Голдсмита («Векфілдський священник»), Дж. Свіфта («Мандри Гуллівера»), Д. Дефо («Робінзон Крузо»), С. Річардсона («Кларисса»), О. де Бальзака («Тридцятирічна жінка», «Родинний мир», «П'єретта»).

Окремі аспекти інтертекстуальних зв'язків повістей Шевченка досліджено також у збірці статей О. Бороня «Поет і його проза: генеза, семантика і рецепція Шевченкової творчості» (К., 2015). Зокрема, у книжці розглянуто збіги повістей «Доктор», «Чайковский», «Сила Кондратьев» Є. Гребінки та «Близнецы», «Варнак» Т. Шевченка. Автор зауважує, що виявлені перегуки в цих творах свідчать не про запозичення, а «про врахування, почасти — про засвоєння літературного досвіду попередника...» [28, с. 125]. О. Боронь звернув увагу і на взаємозв'язки та джерела творів П. Куліша («Михайло Чарнышенко», «Чорна рада», оповідання «Огненный змей») й повістей Шевченка. А загалом у результаті аналізу було виявлено взаємодію текстів Шевченка із Святим Письмом (Псалтир, Біблія), творами Г. Квітки (Основ'яненка), М. Гоголя, Н. Кукольника, О. Бестужева (Марлінського), М. Загоскіна, В. Одоевського, В. Сологуба, О. Сомова, М. Павлова та ін.

Опрацювання всієї творчої спадщини Шевченка дасть можливість вибудувати цілісне розуміння лектури письменника.

ДОСЛІДЖЕННЯ М. НОВИЦЬКИМ ЛІТЕРАТУРНИХ І МИСТЕЦЬКИХ ТВОРІВ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

1. ТЕКСТОЛОГ ЛІТЕРАТУРНОЇ СПАДЩИНИ ШЕВЧЕНКА

Одна з проблем шевченкознавства, яка постала перед науковцями 1920-х років, — перевірка і встановлення точних і науково перевірених текстів творів Шевченка. Відомо, що над її вирішенням у кінці XIX — на початку XX ст. працювали В. Доманицький, І. Франко, П. Зайцев та ін.

У 1920-х роках автографи поетичних і прозових творів Шевченка, його листи і щоденник зберігалися в різних місцях: у Чернігівському історичному музеї ім. В. В. Тарновського, в Інституті Тараса Шевченка, у Будинку-музеї Т. Г. Шевченка в Києві, в архівах Петербурга та в приватних колекціях.

Як відомо, перші посмертні публікації творів Шевченка з'явилися в часописі «Основа», де в 1861—1862 рр. було опубліковано 70 поезій. Видавці послуговувалися автографами «Малої» та «Більшої» книжок і «Поезія Т. Шевченка. Том первый», за якими вони їх і публікували. До того, як «Основа» припинила вихід (жовтень 1862 р.), тут уміщено: «За сонцем хмаронька плыве...», «Сестрі», «Згадайте, братія моя...», «Ликері», «І небо невмите, і заспані хвилі...» та ін. Через цензуру окремі твори друкувалися з купюрами («Неофіти», друга редакція поеми «Сліпий» під назвою «Невольник», початок поеми «Єретик», «Не завидуй багатому», уривки послання «І мертвим, і живим...» та ін.).

На початку 1860-х років твори Шевченка з'являлися в багатьох інших періодичних виданнях. Зокрема, у львівському часописі «Вечерниці» тоді було вміщено десятки поетичних творів Шевченка, серед яких уперше — поему «Відьма» (1862, № 16—18), баладу «Русалка» (1862, № 22), поезію «Чигрине, Чигрине...» (1863, № 11). В іншому львівському часописі «Мета» (1863, чис. 4) уперше було оприлюднено два твори «казематної» поезії: «Н. Костомарову», «Мені однаково, чи буду...». Часопис «Правда» опублікував зі скороченням містерію «Великий льох»

(1869, № 2/3). А «Киевская старина» 1886 р. теж уперше надрукувала поему «Слепая» (кн. 6). Але навіть ті твори, які вперше виходили у світ, переважно подавалися не повністю.

Так само з купюрами друкували Шевченкові твори і в окремих виданнях. Так, у «Кобзарі» 1867 р. до поезії «На вічну пам'ять Котляревському» додано текст думки «Тече вода в синє море...», зі скороченнями надруковано поезії «Не завидуй багатому...», «Гоголю», «Над Дніпровою сагою...», «Якби з ким сісти хліба з'їсти...», «Сон» («Гори мої високії...»), «Мені однаково, чи буду...», поему «Відьма».

Д. Кожанчиков, упорядник петербурзького видання 1867 р., уперше надрукував поему «Варнак», поезії «Один у другого питаєм...», «Марку Вовчку», «Ой діброво — темний гаю!..» [413] та ін. Текст поеми «Мар'яна-черниця» він подав за автографом Шевченка, а не за редакцією П. Куліша, за якою твір було надруковано в «Основі». Це «перша значна праця в галузі спеціального вивчення творів Шевченка», — писав про це видання «Кобзаря» В. Бородин [26, с. 517].

Празьке видання «Кобзарь» у двох томах 1876 р. [368; 369], підготовлене О. Русовим, Ф. Вовком, О. Лотоцьким, уперше відкрило шанувальникам Шевченкового слова шістнадцять доти невідомих творів Шевченка, серед яких — поема «Марія», поезії «Умре муж велій в власяниці...», «Гімн черничий», «І Архімед, і Галлей!..», «[Царі]» та ін., надрукованих за рукописними копіями; решта творів — за попередніми виданнями. Як зазначено в передмові, їх звіряли за рукописними списками. Помилково до другого тому редактори внесли твори, що не належали Шевченкові: «В альбом...» («Ти яюсь так собі, що й вимовить не вмію...»), «Полуботко», «Гарно твоя кобза грає».

Тексти творів, уміщені в празькому виданні, згодом були пердруковані в женецьких виданнях творів Шевченка: 1878 р. — «Кобзар», 1881 р. — «Кобзар», у 1893—1898 рр. — «Поезії Т. Гр. Шевченка, заборонені в Росії». Коли у Львові О. Огоновський готував нове видання «Кобзаря» [373; 374], то використав і празьке видання 1876 р., і женецьке 1890 р. Тому в цій книжці були повторені помилки попередніх видавців, надруковані поезії, що не належали Шевченку, та зроблені правки самим О. Огоновським.

Уперше О. Огоновський подав твори за чотирма періодами Шевченкового життя, а в межах кожного періоду — за жанрами. Обраний спосіб представлення творів ще більше заплутав хронологію їхнього створення. Так, поезії «Чого мені тяжко, чого мені

нудно...» (1844), «У Вільні, городі преславнім...» (1848) увійшли до раннього періоду творчості поета 1838—1843 рр.; «Ой чого ти почорніло...» (1848) — до періоду 1843—1847 рр. [26, с. 530—531].

Наступне львівське видання «Поезії Тараса Шевченка» (1902) за редакцією Ю. Романчука також містило кон'єктури, втручання в авторський текст. Наприклад, у поезії «Думка» («Вітре буйний, вітре буйний!..») упорядник пропустив рядок «Втоплю свою недоленьку»; у містерії «Великий льох» — «Скажіте, сестриці!», а рядок «Черевиків немає» в поезії «Якби мені черевики...» переробив на «Черевиків я не маю...». І таких неточностей багато [26, с. 532].

На початку ХХ ст. найповнішим виданням творів українського поета став «Кобзар» за редакцією В. Доманицького (1907, 1908, 1910), який готував його за прижиттєвими друкованими виданнями творів Т. Шевченка та автографами «Більшої» і «Малої» книжок, збіркою «Чигиринский Кобзарь и Гайдамакы» (1844), окремими автографами. В. Доманицький уперше надрукував у виданні повний текст поем «Єретик», «Сова», поезії «Маленькій Мар'яні», «Дівичії ночі», «Три літа».

В. Доманицький не ввів до видання твори «До сестри», «Ой у саду, саду», «Не журюсь я, а не спиться», які раніше вважалися Шевченковими, а в поезіях «Розрита могила», «Марку Вовчку» прибрав редакторські правки. У поемі «Гайдамаки» він відновив частину тексту за виданням «Чигиринский Кобзарь и Гайдамакы» (1844).

Серед недоліків цього видання було те, що в книжці траплялися текстові розбіжності з автографами, зокрема, у поемах «Сон», «Кавказ», «Невольник», у поезіях «Розрита могила», «Гоголю», «Заворожи мені, волхве...» та ін. В. Доманицький допустив контамінації окремих текстів. Як дослідив В. Бородін, до поеми «Невольник», надрукованої з рукописної збірки «Поезія Т. Шевченка. Том первий», «видавці, не роздумуючи, механічно додали закінчення ранішої редакції, і так, із цим штучно створеним подвійним закінченням, поема передруковувалась аж до 1925 р.» [26, с. 508].

Видавець дав довільні назви окремим поезіям Шевченка: «Подражаніє 11 псалму» — «Прочитавши “Псалом 11”»; «Ісаія. Глава 35» — «Прочитавши главу 35-у Ісаї»; «Подражаніє Едуарду Сові» — «Подражаніє польському поетові Антонію Сові».

У першому виданні «Кобзаря» за редакцією В. Доманицького вміщено 216 творів Шевченка, а в третьому виданні (1910) до нього додано вперше надруковану поезію «Човен» («Вітер з гаєм розмовляє...»).

Майже одночасно з «Кобзарем» за редакцією В. Доманицького готував у Львові видання творів Шевченка І. Франко, який 1908 р. за представленими йому В. Доманицьким матеріалами видав поетичні твори, подані за хронологією, у двох томах під назвою «Кобзар» [414; 415]. Він уперше вмістив тут передмову до другого нездійсненого видання «Кобзаря», післямову з поеми «Гайдамаки», а також поеми «Слепая», «Тризна». Деякі твори І. Франко подав у двох редакціях (поеми «Варнак» і «Москалева криниця»). Як Шевченків твір у виданні помилково надруковано поезію «Та головонько моя бідна».

У 1911 р. твори Шевченка у двох томах надрукував В. Яковенко. До першого тому ввійшли поезії за редакцією В. Доманицького, до другого — частина епістолярію та щоденник. Згодом у видання В. Доманицького (1908, 1910) і В. Яковенка втрутилися Петербурзький комітет у справах друку та Петербурзька судова палата — з них було вилучено поеми «Юродивий», «Марія», поезії «Гімн черничий», «Світе ясний! Світе тихий!..», уривки із поем «Сон», «Кавказ», «Неофіти» та ін.

На початку ХХ ст. тексти творів Шевченка підготував П. Зайцев. Його видання, що містило ранні поетичні твори Шевченка, вийшло 1914 р. у філії німецького видавництва Отто Маєра «Деятель». Тут основним подано авторський текст, а в примітках наведено його варіанти. За основу П. Зайцев брав твори із прижиттєвого «Кобзаря» Шевченка 1860 р., решту творів друкував за першодруками, звіреними з автографами. Для свого видання він використав оригінальні авторські тексти рукописної збірки «Поезія Т. Шевченка. Том первый», надрукувавши за нею твори «Тарасова ніч», «Гамалія», уривки творів «Іван Підкова», «Перебендя», «До Основ'яненка».

У 1919—1920 рр. у Лейпцигу над підготовкою до друку видань творів Шевченка працювали В. Сімович та Б. Лепкий. «Солідні видання Василя Сімовича та Богдана Лепкого продовжують контамінацію окремих варіантів на підставі суто естетичних своїх смаків. Б. Лепкий цілком довільно бере текст Зайцева, Доманицького, Франка та інших видавців, користується не тільки з автографів поетових, але й з чужих копій (М. Лазаревського, М. Щербака), і зрештою ліпить якусь своєрідну стилістичну амальгаму, що її дуже важко назвати Шевченковою», — так критично відгукнувся про це видання О. Дорошкевич, звернувши увагу на те, що точний текст упорядники видання так і не підготували [61, с. 25].

Із появою багатьох видань творів Шевченка і різночитань уміщених у них текстів стала очевидною текстологічна проблема. На цьому вперше наголосив І. Айзеншток: «...єдиного поправного шевченківського тексту ми не маємо, ще немає остаточного (дефінітивного) тексту, відповідного до творчих намірів і задумів поета, нема шевченківського канону» [4, с. 247]. У статтях «*Nabent sua fata*» («Голос друку», 1921, № 1), «Шевченкознавство — сучасна проблема. I. До тексту Шевченкових творів» (Харків, 1922), «Кобзарєва повідь» («Червоний шлях», 1928, № 4) він означив цю проблему і подав власні принципи друкування поезій, згідно з якими твори Шевченка необхідно подавати відповідно до волі автора: в останній редакції або за автографами. Підготовлене ним разом із М. Плевако видання «Поезії. Кобзар» (1925) схвально сприйняли науковці (з'явилося кілька рецензій) і декілька разів використовували для інших поетичних збірників поезії Шевченка. На думку В. Бородіна, із цього видання розпочався науковий підхід до публікації творів Кобзаря. У ньому поезії надруковано в останній авторській редакції. А тому були випадки, коли за основу брали тексти-автографи, що їх поет дарував чи записував нашвидкуруч своїм знайомим. Кілька творів у цьому виданні подано за текстом «Кобзаря» 1911 р. («Чигрине, Чигрине...», «Сова»). Такий «еклектичний» підхід до впорядкування текстів творів Т. Шевченка вже в наш час розкритикував Г. Грабович: «Єдине, що може гарантувати пізніша версія, — це відмінність, а не безоглядне поліпшення» [44, с. 121].

Від принципу «останньої редакції» відійшов О. Дорошкевич, який наголошував: «Коли ми схочемо тепер обернутись до огляду оцінок Шевченкової творчості, то ми аніяк не зможемо обминути текстологічних проблем. Тепер не викликає заперечення той факт, що серйозно студіювати надбання поета, новеліста, публіциста чи історика можна тільки тоді, як встановлено певний текст його творів» [61, с. 23—24]. Сам учений, наприклад, пропонував друкувати ранні твори за виданням «Чигиринский Кобзарь и Гайдамакы» (1844).

М. Новицький належить до вчених-шевченкознавців, які доклали чимало зусиль для розробки основних принципів текстології творів Шевченка. Цю роботу вчений здійснював разом із С. Єфремовим, П. Филиповичем, П. Руліним, Д. Ревуцьким, В. Міяковським у Комісії для видавання пам'яток новітньої української літератури.

Очевидно, що вони зверталися до популярних на той час теоретичних праць: «История русской литературы. История изуче-

ния. Источники» В. Перетца (1914), «Новый путь литературной науки. Изучение творческой истории шедевра (Принципы и методы)» (1923) М. Піксанова та ін. Про це свідчать принципи, яких дотримувалися учені (необхідність атрибуції твору з урахуванням усіх аргументів, вивчення історії твору, його варіантів).

Першою працею М. Новицького, присвяченою текстології творів Шевченка, була стаття «До тексту Шевченкового “Кобзаря”» («Україна», 1924, кн. IV). Учений обґрунтував думку про те, що основою наукового видання поезії Шевченка мають бути: збірка «Три літа» з поетичними творами 1843—1845 рр., «Мала» та «Більша» книжки з творами 1847—1860 рр., де за «Малою» книжкою доцільно друкувати тільки ті твори, що не ввійшли до «Більшої», або поет закреслив їх у «Малій». Такі міркування зумовлені тим, що відомі автографи Шевченка 1843—1860 рр. були створені раніше від тексту, записаного в цих збірках, і відповідно не могли містити останньої творчої думки поета. Автографи, що їх Шевченко написав пізніше за збірку «Три літа», «Малу» та «Більшу» книжки, які поет дарував знайомим, не потребували від нього точності, бо не призначалися для друку.

М. Новицький не акцентує увагу на ранній поезії Шевченка, але в підготовлених та виданих за його участі книгах («Поезія» у двох томах, «Єретик», «Катерина», «Марія», «Наймичка», що з'явилися 1927 р., та ін.) було використано «Кобзар» 1860 р. із власноручними правками Шевченка. «Всі інші автографи поета, його друковані “Кобзарі”, виправлені власноручно, а також різні списки поезії Шевченка з його поправками і т. и. повинно однести до варіантів», — зазначає вчений [203, с. 76].

Він твердо обстоював думку про те, що твори Шевченка мають друкуватися максимально точно, зі збереженням і змісту, і орфографії поета.

За таким принципом він підготував і вперше оприлюднив невідомі на той час автографи Шевченкових творів «Мар'яна-черниця» та «Огні горять, музика грає...».

Автограф поеми «Мар'яна-черниця» виявив І. Айзеншток 1917 р. в Інституті російської літератури Російської академії наук (Пушкінський дім) у Петербурзі.

Статтю «Поема Т. Г. Шевченка “Мар'яна-черниця”» М. Новицький опублікував у «Записках історично-філологічного відділу» (ч. IV) за 1924 р. [226, с. 19—34]. У короткій передмові вчений подав розгорнуту історію побутування автографа цього твору, дослідивши, що він належав О. Корсуну — видавцю часопису

«Сніп», згодом — його синові, а 1917 р. був придбаний Російською академією наук для Пушкінського дому.

Як відомо, автограф поеми «Мар'яна-черниця» (чернетка), за яким твір уперше надруковано 1861 р. у журналі «Основа» (№ 3, 9), належав П. Кулішу. До початку ХХ ст. поема і передруковувалася за текстом із цього часопису. Вона містить зміни, внесені П. Кулішем (р. 65—76, 133, 175), власний текст Шевченка подано у примітках.

Автограф із Пушкінського дому виявився останньою редакцією поеми «Мар'яна-черниця» і був написаний Шевченком між 22 листопада 1841 р. і 18 січня 1842 р. Його М. Новицький надрукував за орфографією оригіналу. (До цього останню редакцію поеми, зроблену з копії О. Псьол, оприлюднив П. Зайцев у виданні «Кобзаря» 1914 р.)

М. Новицький відзначив, що автограф Шевченка, який був у О. Корсуна, — неповний, це лише частина твору. Підтверджуючи цю думку, він наводить лист Шевченка до О. Корсуна від 11—12 січня 1842 р.: «Отак зачинається моя “Черныця” — а що дальше буде, то я і сам не знаю. Здається, і люльки не курю, а шматочки паперу, що була написана “Черниця”, розгубилися — треба буде знову компонувать» [400, с. 17].

Друкуючи поему за автографом, що належав О. Корсуну, дослідник подав у примітках і перші варіанти поеми, зіставивши й порівнявши їх. Наприклад, у рядку 50 замість «по рваныхъ» — було «по струнахъ», у рядку 377 замість «помолюся» — було «одпочину» та ін. Оприлюднений М. Новицьким текст використано у всіх наступних виданнях цієї поеми. Він дає змогу з'ясувати запланований розвиток сюжету: Мар'яна піде в черницю, а Петрусь утратить зір на війні. Поему «Мар'яна-черниця» з архіву Корсуна М. Новицький відтворив «...майже з палеографічною точністю», — писав згодом В. Міяковський [31, с. 151].

Поза увагою М. Новицького не лишилися й зарисовки Шевченка, зроблені ним на сторінках рукопису (постаті військових, панночок, урядовців) — він їх докладно описав; пізніше зарисовки було репродуковано й прокоментовано в ПЗТ у 10 томах (т. VII, кн. 2, № 263—269).

Автограф поеми «Мар'яна-черниця», що належав О. Корсуну і вперше був оприлюднений М. Новицьким, використано 1997 р. для факсимільного видання «Тарас Шевченко. Мар'яна-черниця» (упорядкування С. Гальченка). Текст поеми подано за сучасним правописом зі збереженням графічного поділу, який «вносить в його твори безліч семантичних, композиційних, інтона-

ційних, ритмічних нюансів» [376, с. 39]. У післямові В. Дудко наголосив на ролі М. Новицького в науковому аналізі та популяризації поеми.

У 1929 р. М. Новицький надрукував у газеті «Життя й Революція» (кн. 3) автограф поезії «Огні горять, музика грає...» [218, с. 154–156], написаної Шевченком під час заслання в Оренбурзі 1850 р. У 1858 р. автограф цієї поезії Шевченко подарував К. Троцині — поміщику, одному з членів української громади в Петербурзі. Його син Володимир передав автограф на зберігання до київської філії Інституту Тараса Шевченка.

Автограф твору відомий ще за «Малою» та «Більшою» книжками, а також зберігся на окремому аркуші, датованому 10 травня 1858 р. Порівнюючи тексти цих чотирьох автографів, М. Новицький з'ясував, що виявлений варіант поезії близький до тексту, вміщеного в «Більшій» книжці. Зокрема, в ньому, як і в «Більшій», після рядка «Витає радість и надія» йде рядок «Въ очахъ вес[е]льхъ. Любо имъ» [218, с. 156; 363, с. 425], тоді як у «Малій» [375, с. 199] його немає. Водночас у автографі від 10 травня 1958 р. та в «Більшій» книжці також є відмінності: в автографі К. Троцини бракує рядка «Очам негрішним, молодим», наявного в «Більшій» книжці (р. 7), а рядок «Межь ными заклятый. Дивлюся» записано так: «Неначе заклятый. Дивлюся» (р. 9, 10).

На початку 1920-х років М. Новицький разом із С. Єфремовим розпочав підготовку видання поетичних творів Шевченка у двох томах. Про його необхідність він писав ще в статті «До тексту Шевченкового “Кобзаря”» 1924 р.: «Давно вже стоїть на черзі дня справа наукового видання Шевченківського “Кобзаря”. Ще за життя поета текст його творів завжди підлягав суворому розгляду цензури та самовільним редакторським правкам. Пізніше редактори ще більше покалічили Шевченкові вірші» [203, с. 75].

Про роботу над опрацюванням поезії Шевченка для нового видання мовиться в щорічних звітах М. Новицького, надрукованих у «Записках історично-філологічного відділу ВУАН». Зокрема, зі звіту за 1924 р. дізнаємося, що за три роки (1921–1923) М. Новицький дібрав основні тексти поезій Шевченка та опрацював близько половини їх варіантів, звіривши твори поета за автографами, прижиттєвими виданнями та головними виданнями «Кобзаря» після 1861 р. [207, с. 336].

Заплановане видання вийшло 1927 р. під назвою «Поезія» у двох томах, яку упорядники аргументували тим, що сам Шевченко хотів видати твори під такою назвою. У передмові до першо-

го тому наголошувалося: «Головна мета нашої праці — дати певну хронологію і точний, перевірений за автографами поета й тогочасними виданнями його віршів, текст поезій “Кобзаря”» [408, с. 6]. За основний текст поезії упорядники взяли не останню редакцію творів, як це робив І. Айзеншток, а всю рукописну спадщину поета, враховуючи його правки.

Твори у виданні подано за тогочасним правописом. У першому томі поетичні твори Шевченка подано за «Кобзарем» 1860 р. із власноручними правками поета; твори 1838—1842 рр. надруковано під назвою «Чигиринський Кобзар і Гайдамаки» (баладу «Причинна» датовано 1838 р.); твори 1843—1845 рр. — за рукописною збіркою «Три літа» під однойменним заголовком. Окремо подано твори, написані в казематі, які тут датуються 1846—1847 рр. і надруковані за автографами «Більшої» книжки (у виданні немає російськомовних поем «Слепая», «Тризна»). Незвичним було те, що передмова та післямова до поеми «Гайдамаки» друкувалися в коментарях до цього твору.

У другому томі поезію подано за розділами «Невольничча муза» (1847—1857) та «Після заслання» (1857—1861). Їхні тексти надруковано за «Більшою» книжкою та «Малою» книжкою.

І перший і другий томи цього видання відкриваються поезією «Думи мої, думи мої...» (1840) і «Думи мої, думи мої...» (1848), що, на думку упорядників, «немов заспів до поезії Шевченка, його поетична передмова» [408, с. 443]. Залишили упорядники і присвяти поета його друзям та знайомим (Є. Гребінці, П. Петровській, В. Штернбергу, П. Мартосу, В. Жуковському, В. Григоровичу, Я. де Бальмену, поему «Єретик» надруковано з присвятою словацькому й чеському вченому П.-Й. Шафарикові).

Особливістю цього видання є те, що вперше введено до збірки поезію «Кума моя і я...» (доти друкувалася тільки в збірнику «Записки Наукового товариства імені Шевченка», 1913, № 3, публікація О. Новицького). Поезію «Згадайте, братія моя...» тут надруковано наприкінці циклу «В казематі», хоч у коментарях і сказано, що це своєрідний «заспів» до цього періоду. У виданні поряд наведено дві редакції поеми «Осика» та «Відьма». Такий принцип, за спостереженням Ю. Івакіна, надасть змогу «читачеві наочно порівняти редакції цих творів і краще зрозуміти динаміку редакційної роботи поета» [100, с. 252]. (У двох редакціях поему було опубліковано і в ПЗТ у 10 томах, однак її першу редакцію упорядники подали в розділі «Інші редакції». В останньому академічному виданні творів Шевченка у 12 томах також

подано дві редакції цього твору, першу редакцію — у розділі «Редакції і варіанти».)

Серед основних текстів уміщено і дві редакції поеми «Москалева криниця»: перша — 1847 р. (друга половина), друга — 1857 р.; дві редакції поезії «Лічу в неволі дні і ночі», за основний узято текст «Більшої» книжки (1858), а першу редакцію із «Малої» книжки (1850) надруковано в примітках.

Поему «Сліпий» надруковано за першою редакцією (із рукописної збірки «Три літа»). Як відомо, другу редакцію поеми під назвою «Невольник» було записано у збірці «Поезія Т. Шевченка. Том первий». На думку М. Новицького, вона не могла відображати останньої волі поета, бо, як і всі інші твори, призначалася для розгляду цензури.

Назви кількох творів у цій збірці було запозичено з попередніх видань поезій Шевченка: «Гоголю», «Пустка», «Ляхам», «Марина», «Царі», «Човен», «Чигирин», «Хустина». А назву поезії «Полякам» М. Новицький узяв із листа Шевченка до М. Максимовича від 5 квітня 1858 р., у якому поет надіслав автограф цього твору. Замість заголовка поезії «Ой по горі роман цвіте...» наведено присвяту «Федорові Івановичу Черненку». Поезію «Суботів» надруковано окремо, хоч вона є частиною поеми «Великий льох».

Під однією назвою «Молитви», так само, як і в прайському виданні «Кобзаря» 1876 р., подано поезії «Царям, всесвітнім шинкарям...», «Царів, кровавих шинкарів...», «Злочинаюющих спину...», «Тим неситим очам...».

Хоч упорядники намагалися подати текст максимально точно, окремі твори все-таки було надруковано зі скороченнями. Так, у першому томі не надруковано окремі рядки поезії «Думка» («Вітре буйний, вітре буйний...»), а саме: «Русалкою стану, // Пошукаю в чорних [хвилях], // На дно моря кану», які відсутні в прижиттєвих публікаціях і були встановлені зі списку І. Лазаревського кінця 50-х років XIX ст. та за фрагментом тексту, вміщеного в рукописі альманаху «Ластівка». У тексті поеми «Тарасова ніч» рядки «Було колись — панували, // Та більше не будем... // Тії слави козацької // Повік не забудем!» значаться як рядки 17—20, тоді як в останньому ПЗТ це рядки 133—136, їх розташування відновлене за примірником «Кобзаря» 1840 р., що містить текст на 115 сторінках. Історію побутування цього твору дослідив В. Бородин у статті «Тарасова ніч» [24, с. 26—60].

Були допущені й деякі механічні помилки. Зокрема, у баладі «Причинна» замість «...Зрости сироту! // Кого-ж їй любити?»

[408, с. 63] потрібно «Прости сироту...» [397, с. 74]; у «Мар'яні-черниці» замість «Постували, жартували...» [408, с. 79] потрібно «Пустували, жартували...» [397, с. 199]. Деякі неточності трапляються і в текстах коментарів: «...один з козацьких ватаж у XVI в.»; «...звалося Наливайкове військо...» [408, с. 477]; потрібно «...один з козацьких ватажків у XVI в.»; «...звалося Наливайкове військо...».

Значна частина в першому і другому томах видання «Поезія» у двох томах — це коментарі, у яких подано історію побутування твору, вказано джерело, за яким друкується текст, уміщено інформацію про персоналії, історичні події, маловживані слова, наведено найважливіші варіанти поезії.

М. Новицький разом із С. Єфремовим намагалися відійти від еkleктизму та контамінацій текстів творів. Загалом у двох томах видання «Поезія» надруковано 234 твори в основному тексті, з них 71 — у першому томі і 164 — у другому. Дванадцять творів: «Дурні та горді ми люди...», «Кума моя і я...», «На незабудь Штернбергові», уривок поеми «Юродивий», NN («О думи мої! О славо злая!»), «Ну, що б, здавалося, слова...», «На ниву в жито уночі» (відома під назвою «Сичі»), «У Вільні, городі преславнім...», «Хіба самому написать...», «Чи то недоля та неволя...», «Мій Боже милий, знову лихо!», «Во Іудеї во дні они...» — надруковано в розділі «Додатки». Під єдиним заголовком «Давидові псалми» вміщено десять поезій псалмів; у двох редакціях подано твори «Лічу в неволі...» і «Москалева криниця». У цьому виданні немає поезії «Якби-то ти, Богдане п'яний...» (публікацію про чорновий автограф твору, що зберігається в Російському державному архіві літератури і мистецтва (РДАЛМ) зробили І. Трофімов [333, с. 8] та С. Гальченко [40, с. 5]).

Загалом, що стосується текстології, то це видання було науковим і найточнішим на той час. Навіть сьогодні, порівнюючи його тексти із дванадцятитомним ПЗТ (т. 1—2), бачимо тільки незначні розбіжності. Цікавим є спостереження за розбіжностями в пунктуації, які вносять різні відчуття і нюанси поетичного слова Шевченка. Наприклад, у поезії «Думка» («Вітре буйний, вітре буйний!..»), звертання «Спитай сине море!» (т. 1, р. 4, с. 60), у ПЗТ у 12 томах, т. 1 — «Спитай сине море...» (с. 81); у поемі «Мар'яна-черниця» в тексті «Нехай спочиває! // Тільки його й долі, що рано заснув!..» (т. 1, р. 13—14, с. 170), у ПЗТ у 12 томах, т. 1 — «Нехай спочиває! // Тільки його й долі, що рано заснув» (с. 192). На думку відомого мовознавця О. Синявського,

«...це питання дуже гостре, бо ніде видавці не поводяться так безцеремонно із Шевченком, як тут» [295, с. 12].

Порівнюючи «Поезії» у двох томах і ПЗТ у 12 томах (т. 1–2), бачимо незначні розбіжності і в датуванні окремих творів: «Тарасову ніч» у виданні 1927 р. датовано 1839 р. (ПЗТ — 1838 р.); «Гайдамаки» — 1841 р. (ПЗТ — 1839—1841 рр.), твори «Перебендя», «Тополя», «До Основ'яненка», «Іван Підкова» — 1840 р. (ПЗТ — 1839 р.).

Неточно було датовано такі поезії: «За сонцем хмаронька пливе...» [409, с. 220] замість 1849 р., потрібно кінець вересня—грудень 1848 р. (Косарал) [398, с. 618]; «У Бога за дверми лежала сокира...» [409, с. 86] замість 1848 р. (Орська кріпость), потрібно 19 червня — 25 липня 1848 р. (Раїм) [398, с. 599].

Щодо місць написання окремих творів упорядники допустили чимало неточностей — місцем створення поезій «Як маю я журитися...», «Заросли шляхи тернами...», «Зацвіла в долині...», «У нашій раї на землі...» (загалом 19 творів) періоду заслання названо Косарал, хоча насправді вони були написані в Орській фортеці, укріпленні Раїм або на шляху повернення з Косаралу в Раїм. Помилку спочатку було повторено і в незавершеному «Повному зібранні творів» під редакцією В. Затонського і А. Хвилі (1937, т. 2), а згодом — у багатьох наступних. На ці неточності вказували шевченкознавці Ю. Івакін, В. Шубравський, Є. Шаблійовський, Є. Кирилук та ін.

В історії видання творів Шевченка це було унікальне видання — перший і останній у шевченкознавстві спосіб подання поетичних творів за альбомним принципом. Її особлива заслуга в цьому була М. Новицького, який найретельніше і найскрупульозніше опрацьовував тексти. Таке новаторство тоді підтримав О. Дорошкевич: «Треба особливо підкреслити й привітати цикловий принцип розташування матеріялу, прийнятий тепер і для останніх видань російських клясиків, тут ми найпевніше відтворюємо композиційні задуми самого поета...» [61, с. 28].

На думку ще одного шевченкознавця-текстолога І. Айзенштока, «робота акад. С. Єфремова й М. Новицького переводить питання на новий ґрунт, дає причинки для майбутнього академічного видання» [4, с. 247].

Згодом протилежну думку з цього приводу висловив В. Бородин: «Побудова двотомника за так званою “альбомною” засадою при уважнішому розгляді виявилась цілком довільною і, всупереч думці редактора, не відповідала характеру й особливостям

рукописної спадщини поета... рукописи Шевченка “Три літа”, “Мала” й “Більша книжка” насправді циклами не були і в тому вигляді, як дійшли до нас, до друку не призначались» [26, с. 547]. На його ж думку, «науково виправданий принцип публікації творів з альбома “Три літа” полягає в розміщенні їх у виданні по-слідовно у хронологічному порядку, який дає картину творчого розвитку поета, допомагає бачити зв'язок творчості з явищами дійсності, з якими вона збігалась у часі» [23, с. 71]. А загалом В. Бородін зазначив, що видання 1927 р. було значним кроком уперед у звільненні творів Шевченка від спотворень, кон'єктур і помилок попередніх видань.

На основі упорядкованих М. Новицьким творів до видання «Поезія» у двох томах вийшли окремі видання: «Єретик» (1927, 1929, 1930), «Катерина» (1927, 1928, 1930), «Марія» (1927), «Наймичка» (1927, 1929, 1930, 1932), «Сон. Кавказ» (1927, 1928), «Гайдамаки» (1928, 1930), «Княжна» (1929), «Марина» (1929, 1930), «Москалева криниця» (1930), які друкувалися в окремих книжкових серіях — «Бібліотека “Час”», «Літературна бібліотека», «Український театр», «Дешева бібліотека красного письменства» тощо. Передмови і примітки до них готували Б. Навроцький і Д. Багалій. Цим виданням користувався і П. Зайцев під час роботи над повним виданням творів у 16 томах [384, с. 204, 163—176; 385, с. 266, 252—256].

На початку 1930-х років, у зв'язку з наближенням 120-річчя з дня народження поета, в Інституті Тараса Шевченка розпочали роботу над підготовкою нового ПЗТ Шевченка, з огляду на це 1929 р. було створено Комітет для видавання творів Т. Г. Шевченка при II відділі ВУАН, до складу якого увійшов і М. Новицький. Крім нього, тут працювали Д. Багалій (помер навесні 1932 р.), О. Дорошкевич, М. Плевако, П. Филипович, М. Христовий (співробітник Комісії театрознавства), Б. Навроцький, Ф. Ернст та ін.

Про хід роботи над виданням відомо зі звіту за 1932 р. заступника Комітету О. Дорошкевича. У цьому документі зазначено, що принципи, за якими мають подаватися Шевченкові тексти, розробив О. Дорошкевич, він готував 1-й том поезії Шевченка до друку. «Але, щоб запобігти будь-яким помилкам, Комітет ще раз хоче перевірити його» [93, арк. 1]. Остаточо звірити текст творів, уміщених у першому томі, тоді доручили М. Новицькому.

У звіті О. Дорошкевича названо кількість томів видання — чотирнадцять, хоча є відомості, що спочатку планувалося видати

п'ятнадцять: «Ми орієнтовно запроєтували 15 томів академічного Шевченка», — повідомляли упорядники про зібрання у «Бюлетні Шевченківського комітету» в лютому 1932 р. [59, с. 2—3]. У проспекті «Про академічне видання творів Т. Г. Шевченка в зв'язку з 120-річчям з дня народження» (1934) мовилося вже про десять томів Повного зібрання творів Шевченка.

У тому самому році заплановано підготувати перший том із ПЗТ (поезії 1838—1842 рр.), наступного року мав з'явитися восьмий (мистецька спадщина). Про роботу над новим виданням було багато публікацій в періодиці. Зокрема, це статті О. Дорошкевича «Принципи організації тексту Шевченкової поезії» («Життя й Революція», 1932, № 6/7), «Подбаймо за повне, науково перевірене видання творів Т. Шевченка» («За радянську Академію», 1932, № 14), у замітці «Організація тексту поезій» («Бюлетень Комітету для видання творів Т. Г. Шевченка при II відділі ВУАН», 1933, № 1). А в публікації «Академічне видання творів Т. Г. Шевченка» («Червоний шлях», 1933, № 7) зазначено, що видання має вийти в 15 томах (усі твори, архів, мемуари, бібліографія).

«Академічне видання Шевченкових творів мусить бути енциклопедією марксо-ленінського шевченкознавства...» — писав у 1932 р. Б. Навроцький у статті «Плян I тому» [175, с. 4]. До роботи над виданням планувалося залучити знаних на той час науковців: М. Бурачека, О. Ведмицького, З. Гуревич, К. Довганя, М. Доленго, Ф. Ернста, Є. Кирилюка, П. Колесника, В. Коряка, М. Сайка та ін. Серед упорядників видання є і М. Новицький. Керувати роботою групи призначили Є. Шаблювського, а загальне редагування здійснювали В. Затонський, А. Хвиля, І. Кулик.

Як уже згадувалося, в архіві Української вільної академії наук (УВАН, США) зберігається інший проект видання ПЗТ, датований 18 вересня 1933 р., автором якого є М. Новицький. Під назвою «Проспект академічного видання “Творів Тараса Шевченка”» вперше цей план надрукував В. Міяковський («Річник», 1953) [169, с. 64—65]. Із тексту видно, що М. Новицький пропонував видати спадщину Шевченка в десяти томах. Її розподіл мав бути таким: поезія Шевченка (т. I—II), російські поеми, драми і повісті (т. III—IV), щоденник, автобіографія (т. V), листування (т. VI), малярські твори (т. VII), корпус архівних документів про Шевченка (т. VIII), мемуари і спогади про Шевченка (т. IX), бібліографія (т. X). Цікаво, що десятий том цього видан-

ня мав містити світлини всіх відомих на той час автографів творів Шевченка.

В архіві УВАН (США) зберігається ще один документ — довідка, датована 15 квітня 1934 р. У ній вказано, що М. Новицький працював над виданням із жовтня 1933 р. до січня 1934 р. [54, арк. 1]. Зрештою саме видання ПЗТ у 10 томах є свідченням того, що воно готувалося за проектом М. Новицького (тільки згодом до першого і другого томів додалися твори Шевченка, написані російською мовою, які спочатку планували вмістити окремо в III томі).

У 1935—1937 рр. було підготовлено і видано два перші томи ПЗТ у 10 томах. До першого тому ввійшли поезії 1838—1847 рр., до другого — 1847—1861 рр.

Рання поезія Шевченка тут була надрукована за виданням «Чигиринский Кобзарь и Гайдамакы» (1844) та збіркою «Три літа»; поеми «Лілея», «Русалка» — за рукописами поета, вилученими під час арешту 1847 р., а поетичні твори періоду заслання та останніх років — за «Малою» та «Більшою» книжками. Такий принцип друкування Шевченкових творів розробляв О. Дорошківич, який спочатку і готував ці тексти до видання, але після нього над ними працював М. Новицький.

Про це свідчать окремі матеріали (п'ять записок-доручень тодішнього директора Інституту Тараса Шевченка Є. Шабліовського до вченого).

Зокрема, у першій із них сказано:

«М[ихайле] М[ихайловичу].

Надсилаю Вам на перегляд I том акад[емічного] видання. Прошу Вас протягом 2-х днів найпильніше переглянути особливо поезії Шевченка (основ[ний] текст і варіанти), а також текстологічні примітки. Кожне слово. Кожен значок перевір[и]ти.

Зауваження дасте в письмовій формі.

Повертаю Вам книжку «Шевченко і Міцкевич» (здається, Ваша).

Є. Шабліовський.

[Р. S.] Я ряд помилок уже помітив. Цікаво, чи Ви їх також знайдете» [169, с. 66].

Решта записок теж містять конкретні прохання щодо текстологічного упорядкування двох перших томів.

Про роботу М. Новицького над упорядкуванням поезій Шевченка до цього видання свідчить зошит, що його на початку 2015 р. у відділ рукописних фондів і текстології (фонд В. Бородіна) передала Ніна Чамата. На титулі зазначено «Студії над текстом Шевченкових поезій» і дата — «1.V.1932». Зошит обсягом

69 аркушів містить нотатки та рекомендації М. Новицького щодо особливостей друкування поезій Шевченка, викладено тут і неточності, які побачив вчений під час вчитування переданого йому тексту. Зокрема, він звернув увагу на неправильне прочитання окремих слів і рядків Шевченкових творів: «Усі злії посміються» [239, арк. 5], у Шевченка «Усі злії посміються» («Чи Ти мене, Боже милий...») [397, с. 359]; «А сонце праведне швиденько // Додому котиться» [239, арк. 5], потрібно «А сонце праведне швиденько // Додолу котиться» («Марія») [398, с. 319]. Тут є зауваження щодо розташування наголосів, повноти наведених варіантів, кількості відомих автографів Шевченка. Текстологічні зауваження М. Новицького у виданні були враховані.

За свідченнями В. Міяковського, крім текстів поезій до обох книжок, М. Новицький готував і примітки до першого тому (разом із ним над коментарями працювали К. Гуслистий, Ю. Йосипчук, М. Гайовий, П. Колесник, Є. Шабліовський) [169, с. 64]. «М. М. Новицькому належать також і редагування розділу варіантів у цьому томі, до якого увійшли тексти першодруків з Шевченковими поправками, автографів “Гайдамаків”, “Мар’яни-черниці”, “Невольника”, “Відьми”», — писав літературознавець Б. Кравців [120, с. 68].

Нове академічне видання творів Шевченка готувалося у 1930-ті роки, коли настав остаточний поворот до шевченкознавства партійного, побудованого на основі марксистсько-ленінської ідеології. Тому тут, як і в попередніх виданнях, у друкованих творах були заміни і вилучення. Так, у поемі «Варнак» замість слів: «Пішов собі тихо в Київ // Святим помолитись, // І суда, суда людського, // У людей просити» [398, с. 76] надруковано у ПЗТ 1935 р.: «Пішов собі тихо в Київ — // Не святим молитись, // А суда, суда людського, // У людей просити» [389, с. 77].

У поезії «Титарівна-Немирівна», замість рядків «Почесного роду...// Виглядає пройдисвіта // Москаля з походу» [398, с. 360], в ПЗТ 1935 р. надруковано: «Виглядає пройдисвіта // Юнкера з походу» [389, с. 371].

Тексти Шевченкових творів друкувалися в тогочасній орфографії із дотриманням морфологічних і фонетичних особливостей мови поета. Зокрема, збережено такі вживані форми слів, як *гость, радість, регот, кровавий, война, зустрічати, рабов, тільки, тоді, меж* тощо. Було залишено вживання і деяких паралельних форм слів: *люди — люде; придани — придане; ангел — янгол — янгелятко*. У написанні поета передано старослов’янські слова або й фрази: *радостним челом, главу честную, да зрит, отмщеніє* і т. д.

Особливістю цього видання було і те, що в зібранні вперше запропоновано до тексту творів авторські наголоси.

У цьому виданні з «Малої» книжки вперше до основного тексту додано поезії, які раніше друкувалися в додатках: «А нумо знову віршувать...», «Ну що б, здавалося, слова...», «[Сичі]». Подано дві редакції «Москалевої криниці» (1847, 1857), а також варіанти творів: «Причинна», «Гайдамаки», «Невольник», «Великий льох», «В неволі тяжко, хоча й волі...», «Псалом новий Господеві...», «Лілея», «Русалка», «Відьма», «За байраком байрак...».

Загалом у двох томах тодішнього ПЗТ було вміщено 236 поетичних творів Шевченка та 119 варіантів. (У ПЗТ у 12 томах подано 247 поетичних творів, переважно додано твори, що друкуються у розділі «Dubia».)

Вихід перших томів збігся в часі з репресіями української інтелігенції. Коли вийшли обидва томи цього зібрання, то було вказано тільки прізвища редакторів В. Затонського, А. Хвилі та Є. Шаблювського, а прізвище М. Новицького взагалі ніде не згадано. Радянські рецензенти писали, що це перше повне науково опрацьоване видання, яке стало можливим внаслідок «зросту марксо-ленінського літературознавства» [283, с. 1], натомість дослідники-емігранти відзначали радянське спрямування та фальсифікування текстів Шевченка [296, с. 3—4].

Незабаром видання було заборонено, його почали вилучати із бібліотек, книгарень, а редакторів заарештували. У 1937 р. перший том перевидали (без коментарів), а його редакторами назвали В. Затонського та А. Хвилю.

На цьому видання повного зібрання творів поета знову припинилося. Крім двох надрукованих томів літературної спадщини, залишився сигнальний примірник мистецької спадщини Шевченка (восьмий том), підготовлений О. Новицьким (1932).

У 1930-х роках, коли поезію Шевченка почали активно перекладати мовами народів СРСР, М. Новицький брав участь у виданнях творів українського поета, перекладених російською мовою. Зокрема, він був редактором (разом із М. Піксановим) видання «Т. Г. Шевченко. Кобзарь. Избранные стихотворения», що з'явилося 1934 р. в перекладі Ф. Сологуба. Як згадувалося вище, у цій книжці були його коментарі й укладена ним хронологія Шевченкового життя і творчості. «Надо отметить хорошее оформление “Кобзаря” и весьма ценные комментарии и примечания», — писав російський літературознавець Б. Вальбе у рецензії на це видання [32, с. 4].

М. Новицький також значиться автором передмови до книжки, хоча насправді її написав М. Зеров, який на час виходу «Кобзаря» перебував під наглядом НКВС і його вже не друкували. Про те, що статтю написав М. Зеров, свідчила Л. Курилова, знайома вченого: «Большая статья о Шевченко, написанная Зеровым, была напечатана и подписана Михаилом Новицким. Позже, к сожалению, Новицкий присвоил себе авторство этой статьи и даже помещал ее в списки своих научных работ. Но я собственными глазами видела черновики этой статьи, написанные рукой Зерова» [129, с. 354].

Твердження Л. Курилової про те, що М. Новицький видавав цю працю за власну, викликають сумнів — адже ні в опублікованих статтях, ні в архівних матеріалах учений не згадує про написання передмови до видання «Т. Г. Шевченко. Кобзарь. Избранные стихотворения». Не значиться стаття і в списку праць М. Новицького, упорядкованому вченим та доповненому В. Міяковським [227, с. 78—80].

Про цей випадок Софія, дружина М. Зерова, згадувала, що рішення друкувати статтю під прізвищем М. Новицького прийняв її чоловік. «Хоча Зеров і в цей час працював багато, може навіть ще напруженіше, ніж звичайно, намагаючись забути в роботі, виступи проти нього почастішали, а тому він перестав друкуватися. Тепер йому почали дорікати за “мовчальництво” і “саботаж”. Тоді він вирішив друкувати свої праці під чужими прізвищами. Він написав велику статтю про Шевченка, підписав цю статтю Мих. Мих. Новицький» [99, с. 119]. Оскільки М. Новицький брав безпосередню участь у підготовці видання, то його прізвище під передмовою викликало найменше підозри в представників НКВС.

Остаточну крапку в цій справі поставив В. Брюховецький. Наприкінці 1980-х років у ЦДАМЛМ України йому вдалося виявити нотатки М. Зерова під заголовком «Шевченко. Переклади на російську мову» [98, арк. 167—216], які «...збігаються із загальним спрямуванням аналізу, що його бачимо в передмові» [29, с. 44]. За спостереженням В. Брюховецького, авторство М. Новицького заперечує і стиль написання передмови: «Проблема розглядається на ширшому, ніж завжди у цього дослідника, тлі і з більшим заглибленням у секрети власне перекладацької техніки» [29, с. 43]. Ця атрибуція була врахована і в зібранні праць М. Зерова «Українське письменство» (2003) [95, с. 1288].

Очевидно, що М. Зеров написав і вступне слово «От переводчика» [98, арк. 189] (на час друку видання минуло сім років від смерті Ф. Сологуба). Рукопис цієї невеликої статті зберігається

серед інших матеріалів шевченкіани вченого і, за винятком кількох речень, відповідає опублікованому тексту [370, с. 75].

У ЦДАГО України вдалося знайти заяву М. Новицького, подану начальнику слідчого відділу УКДБ в Київській області вже після повернення із заслання 5 листопада 1957 р., у якій шевченкознавець на запитання про свої стосунки із М. Зеровим згадував так:

«Как известно, Н. К. Зеров не вернулся из ссылки. Не знаю, в чем состояла его вина. Я знал Зерова прежде всего как талантливого литератора-критика, прекрасного переводчика античных поэтов и стихотворений Пушкина. Это был ритор и красноречивый в полном смысле этого слова. В обществе любил острить и говорить безумолку. Любил, чтобы его все слушали. Среди университетской молодежи пользовался большой популярностью. Писатели и поэты побаивались его острого языка, и кое-кто из них и недолюбливал Зерова.

В 1934 году я имел с ним литературную работу в Ленгизе — тогда он бывал у меня на дому, и я заходил к нему. Но похвалиться особым знакомством с Зеровым — я не могу. Во-первых, для Киева я был человеком новым, Зеров был старше меня, он обладал такими талантами, каких у меня не было; я знал свое место и не лез к знаменитостям» [85, арк. 69—69 зв.].

Очевидно, що М. Новицький, який так високо оцінював талант М. Зерова та вирізнявся науковою дисципліною і порядністю, просто не міг привласнити чужу працю. Доля М. Зерова була близькою і М. Новицькому — останній теж відбував покарання на тих же Соловецьких островах, за тим же звинуваченням, що і М. Зеров. Упродовж багатьох років праці шевченкознавця друкувалися без зазначення його імені, їх привласнювали інші дослідники.

М. Новицький значиться упорядником текстів поетичних творів Шевченка до видання «Кобзар» 1931 р. з ілюстраціями відомого українського художника В. Седяра (1899—1937), яке було перевидане у 1933 р. Як і в інших збірках творів поета того часу, в «Кобзарі» 1931 р. було вилучено уривок із поезії «Тарасова ніч» від слів «Стоптана ляхами!..» до слів «Обізавсь Тарас Трясило». Поему «Відьма» подано у другій редакції 1858 р. До книжки не ввійшли російськомовні твори автора. До творів раннього періоду було повернуто присвяти, з приводу чого навіть О. Дорошкевич змушений був зауважити: «Особливо яскравий приклад контамінації, що набуває чималої політичної ваги... Цілком ясно, що шляхом різних текстових комбінацій редактори намагалися знешкодити революційного поета і наблизити його до розуміння та ідеології буржуазного читача» [62, с. 10].

Згодом видання було розкритиковане за націоналістичний ухил. Зокрема, у статті М. Любченка та М. Тардова «Проти контрреволюційної фальсифікації — за марксистський коментар» сказано, що воно продовжує «...довголітню працю українських буржуазних націоналістів, фальсифікаторів Шевченка, сіячів національної розні, апологетів буржуазної реставрації», а коментарі «аж нічим не різняться від подібного тлумачення С. Єфремова» [156, с. 8]. Це зіставлення було серйозним аргументом, адже С. Єфремов ще 1929 р. був засуджений.

Після цього книжку заборонили, автора передмови А. Річицького і художника В. Седляра заарештували, а М. Новицького 1934 р. звільнили з посади старшого наукового співробітника Науково-дослідного інституту Тараса Шевченка, хоча в офіційних документах про мотиви звільнення значиться: «...в зв'язку з реорганізацією Академії наук та ліквідацією окремих комісій» [53, арк. 5].

До текстології Шевченкових творів М. Новицький повернувся вже після заслання, у 1950-х роках. Тоді розпочалася підготовка видання поетичної та прозової спадщини Шевченка у шести томах.

У ЦДАМЛМ України зберігається інструкція до цього видання (машинопис), де є рукописні правки М. Новицького (ф. 1, од. зб. 32). Він, зокрема, пропонує залишити лексику старослов'янського походження у творах Шевченка: *лицеміри, окови адові, скорбь, на закланіє овна, чада, елей, голуб горний, славословить* та ін. Для найточнішої передачі лексичних форм поета збережено паралельні форми: *сліз — сльоз, люди — люде, чорнобривий — чорнобрівий — чорнобровий, тоді — тогді, ніде — нігде, хоть — хоч, між — меж, се — це*. Без змін передано деякі інші вживані Шевченком лексичні форми: *слав'ян, война, зустрічати* та ін.

Це видання знакове тим, що в ньому вперше додано ново знайдені листи Шевченка (до В. Закревського від 10 листопада 1843 р.; до О. Уварова від 13 листопада 1858 р.). Ім'я М. Новицького згадано в примітках до окремих творів («Відьми», «Мар'яни-черниці», кількох листів).

Матеріали з архіву М. Новицького 1950-х років засвідчують, що одним із поетичних творів Шевченка, на який він звернув особливу увагу, була поема «Марія». Крім історії створення, М. Новицького цікавили авторські варіанти твору, джерела, які використав Шевченко для її написання, а також відгуки і видання поеми.

Про початок роботи над дослідженням твору відомо з листа М. Новицького до Ю. Меженка від 10 червня 1954 р.: «В настоящее время я вплотную подошел к поэме Шевченко “Мария”. По существу, поэмой Шевченко мало кто занимался...» [270, арк. 2].

Про ретельність дослідження М. Новицьким цієї поеми свідчить його особистий план, у якому, зокрема, зазначено: 1) зробити огляд всієї літератури по темі; 2) вивчити джерела поеми «Марія»; 3) дослідити сюжет, композицію, мову твору; 4) зібрати й опрацювати відгуки про поему церкви й цензури; 5) опрацювати рукописи і друковані видання [270, арк. 2].

Своїми планами М. Новицький ділився з відомим бібліографом, шевченкознавцем Ю. Меженком, який у листі від 12 червня 1954 р. йому порадив:

«Щодо плану Вашої роботи в цілому, то мені здається, що розділ 5 “Огляд рукописів та друкованих видань” треба було б зробити 2-м, або ще краще першим. Це ж аналіз того матеріалу, на якому будуватиметься Ваш дослід. Мені здається, що на першому місці і має він стояти.

Я дозволяю собі зробити це зауваження через те, що Ви самі в листі подали свій план. Якщо визнаєте моє зауваження недоречним, то не ображайтеся на мене так само, як я не образився на те, що Ви гадаєте, що я забув українську мову.

З правдивою пошаною й з щирим побажанням успіху в Вашій корисній і цікавій роботі.

Юр Меженко» [137, арк. 6–7].

Опрацьовуючи літературознавчі матеріали про поему Шевченка «Марія», М. Новицький особливу увагу звернув на статтю «Відповідь моїм опонентам» М. Лободовського, який теж підготував і видав цю поему 1910 р. Перекладач Святого Письма М. Лободовський не сприймав інтерпретованого Шевченком образу Діви Марії. Свої погляди М. Лободовський висловив у статті про поему «Марія» в газеті «Тавричанин» (1910). На думку М. Новицького, ця публікація «...потянула за собою конфіскацію полного “Кобзаря” в редакции В. Доманицкого и обратила внимание на политическую и антирелигиозную сторону стихотворений Шевченко» [270, арк. 3].

Праця М. Новицького над дослідженням поеми «Марія», як свідчать архівні матеріали, залишилася незавершеною. Але його напрацювання і нині потрібні в шевченкознавстві, зокрема джерельна база, коментарі. Наприклад, М. Новицький значну увагу акцентує на апокрифічних джерелах: «Евангелия канонические и апокрифические» С. Жебельова (1919), «Протоевангелие Иакова (история Иакова о рождении Марии)», «Евангелие Фомы». Про

те, що Шевченко послуговувався апокрифічними текстами, писала і В. Смілянська: «Головним джерелом сюжету поеми є євангельська легенда про Марію, Йосифа та Ісуса, а також, імовірно, деякі апокрифи (“Євангеліє Фоми”, “Першоєвангеліє Іакова Молодшого”, “Слово Іоанна Богослова про успеніє Богородиці”) тощо, народні колядки, різдвяні вірші, використані скупо й лише у тих моментах, які стосуються материнства Марії, її вселюдської ролі родительки й виховательки великого людинолюбця» [301, с. 109].

Цінними є його виписки про святі місця, пов’язані з життєписом Марії: Тверинське море, гору Саваоф (Палестина), Фавор, Сіон (Єрусалим), гору Єлеонську (Єрусалим), Йордан із книг «Путешествие по святым местам в 1830 году» А. Муравйова (1832, ч. 1–2). Є тут і виписки із книг «Путешествие по Святой земле в 1835 году Авраама Норова» (1838, ч. 1–2), «Путешествие по Египту и Нубии в 1834—1835 гг.» (1840, т. 1–2).

Як текстолог М. Новицький звернув особливу увагу на відмінності двох редакцій поеми «Марія»: «...гострі, іноді грубоваті місця в першій редакції і повна їх відсутність в другій і в книжці “Б”» [196, с. 136]. Очевидно, зауважує дослідник, поет писав першу редакцію під впливом недавнього арешту в Україні (1859), про що видно із першого варіанта вступу до поеми (відомий у шевченкознавстві як окрема поезія «Во Іудеї во дні они...»).

Уперше повний текстологічний аналіз цієї праці підготував Ф. Вашук — «Поема Шевченка “Марія” в редакціях і варіантах» [33, с. 197–219].

У березні 1964 р., в останні дні свого життя, М. Новицький працював над нововиявленими автографами Шевченка з цензурного примірника «Кобзаря» 1860 р. Їх ученому передав мовознавець, близький товариш і земляк В. Ганцов [331, арк. 6]. Рукопис містив титульний аркуш із заголовком «Поезія Т. Шевченка. Том первий», поезії «До Основ’яненка» (р. 21–64), «Гамалія», «Тарасова ніч», «Марку Вовчку» з присвятою «На пам’ять 24 генваря 1859», а також список думки з правками Т. Шевченка «Тече вода в синє море...», зроблений І. Лазаревським (загалом 12 аркушів).

До В. Ганцова автографи поета надійшли від колишньої співробітниці Комісії для складання словника живої української мови ВУАН Антоніни Яременко, яка успадкувала їх від тітки Ольги Андрієвської — секретаря (1919–1921) та бібліотекаря (1920, 1922–1927) цієї ж Комісії [41, с. 57]. Доля Ольги Трохимівни, як

відомо, склалася трагічно — її було репресовано у справі «СВУ» та розстріляно в Саратові 11 грудня 1937 р.

Ці автографи експонувалися на виставці малярських творів Шевченка 1911 р., організованій у Києві з нагоди 50-річчя від дня його смерті. За припущенням В. Ганцова, згодом вони перейшли на зберігання до Комісії для складання словника живої української мови чи були власністю співробітниці Комісії М. Грінченко, якій у свій час належала і «Мала книжка» Шевченка [41, с. 58]. На думку С. Білоконя, О. Андрієвська могла отримати цю частину цензурного примірника «Кобзаря» 1860 р. і від С. Єфремова, який винаймав кімнату в її помешканні по вул. Несторівській, 17 (кв. 24; нині — вул. Івана Франка) [14, с. 25].

М. Новицький і В. Ганцов планували разом підготувати публікацію про розшукані твори, та здійснити цей намір не вдалося — наприкінці березня 1964 р. М. Новицький відійшов у вічність. Докладний аналіз автографів поета із частини позацензурного примірника «Кобзаря» 1860 р. В. Ганцов надрукував у журналі «Радянське літературознавство» у березні 1966 р. [41, с. 57—60].

М. Новицький планував створити словник мови Шевченка, про що свідчать архівні матеріали — окремі аркуші заповнені в алфавітному порядку (від літери «А» до літери «Ж») церковнослов'янською лексикою, вибраною із творів Шевченка. Інтерес до цієї теми виник, очевидно, ще під час навчання в Петербурзькому університеті. Адже його магістерська робота мала назву «Слово Іоанна Златоустого як пам'ятка старослов'янської мови», а науковим керівником М. Новицького був знаменитий мовознавець академік О. Шахматов [253, арк. 1 зв.]. За цією спеціалізацією (мовознавство) М. Новицький планував навчатися в аспірантурі Вищого інституту народної освіти ім. М. Драгоманова, куди його було зараховано 1924 р.:

«Надсилаючи при цьому папери М. М. Новицького, повідомляю, що бюро Київського Інституту Народньої Освіти в засіданні від 19/VI ц. р. ухвалило кандидатуру М. М. Новицького на аспіранта Науково-Дослідньої катедри мовознавства» [52, арк. 5].

Оскільки напрацювання до словника мови Шевченка було зроблено в 1950-х роках, то можна припустити, що в поле зору М. Новицького тоді потрапило видання «Шевченкова лексика» В. Ващенка та П. Петренка (1951), до якого, очевидно, він мав свої критичні зауваження (на його основі 1964 р. було видано «Словник мови Шевченка» за упорядкуванням В. Ващенка, К. Дорошенко, В. Мариниченко, Т. Черторизької).

А старослов'янську лексику у творах Шевченка вже після М. Новицького досліджував мовознавець А. Деркач («Старослов'янськи в мові Т. Г. Шевченка», 1953). Цій проблемі приділено увагу й у праці В. Русанівського «У слові — вічність: (Мова творів Т. Г. Шевченка)» (2002).

Як учений-текстолог, крім поетичної спадщини Шевченка, Михайло Новицький працював і над його щоденником.

Уперше окремі записи зі щоденника Шевченка (інші назви «дневник», «журнал») було надруковано в часописі «Основа» («Дневник Т. Г. Шевченка», 1861, № 5—12; 1862, № 1—8) В. Білозерським [68, с. 275]. Згодом щоденник друкувався переважно на теренах Західної України: у часописі «Правда» («Записки або Журнал Тараса Григоровича Грушевського-Шевченка» в перекладі О. Кониського, 1893, т. 18—19; 1894, т. 20—23) та у виданнях творів Шевченка — «Кобзар» (1895, ч. 3), «Твори» (1907, т. 2). Повніший текст щоденника, підготовлений М. Коцюбинським, було вміщено в петербурзькому виданні творів Шевченка у двох томах, редактором яких був В. Яковенко (1911). Щоденник українською мовою упорядкував та надрукував Б. Лепкий (Повне видання творів у 4 томах, т. 4, 1920—1921).

«Недруковані місця з журналу (щоденника) Т. Шевченка» видав 1919 р. П. Зайцев («Наше минуле», кн. 1/2).

У 1920-х роках постала потреба видати повний точний текст щоденника. Про це наголошував С. Єфремов у працях «Шевченко про самого себе» («Рада», 1913, № 47), «Шевченко в своем дневнике» («Украинская жизнь», 1914, № 2), «Літературний автопортрет Шевченка» (ПЗТ у 8 томах, т. 4, 1927).

Перше таке видання мовою оригіналу під назвою «Дневник» вийшло 1925 р. в харківському видавництві «Пролетарій». Вступну статтю, пояснення та примітки до книжки написав товариш М. Новицького — Ієремія Айзеншток, один із засновників Інституту Тараса Шевченка.

У передмові цього видання подано історію творення щоденника, коментарі до окремих записів та хронологію публікацій його частин [411]. Для ілюстрування книжки використано малюнки Шевченка.

Один із найвідоміших на той час бібліографів Володимир Дорошенко так відгукнувся про цю подію: «Видання п. Яреми Айзенштока се найкраще досі видання: воно передовсім дійсно повне щодо тексту й щодо подибуваних серед тексту рисунків — редактор користувався і рукописом оригіналу — далі воно має

відповідний вступ і багаті та сумлінні коментарі; в кінці видане воно з теперішнього боку дуже добре й оздоблене численними Шевченковими малюнками (автопортретами й портретами поетових приятелів його й таки пензля). З цих ілюстрацій треба відмітити прекрасний оренбурзький автопортрет Шевченка з 1849, досі ще не репродукований» [57, с. 347].

Текст щоденника у виданні було подано тогочасним російським правописом. Згодом він став джерелом для наступних видань: «Дневник» (1931), «Журнал» (1936), «Дневник» (1939).

У ті роки щоденник Шевченка до друку готувала і Комісія для видавання пам'яток новітнього українського письменства. Крім М. Новицького, до неї входили А. Лобода, П. Рупін, П. Филипович, Д. Ревуцький, В. Міяковський. Тому керівник Комісії С. Єфремов указав на певні недоліки видання щоденника 1925 р. з текстологічного погляду: «Усі попередні редактори і видавці, кінчаючи й Айзенштоком, тільки по верхах гортали рукопис, звірившись на переписчика, а той що не розібрав, а що проминув» [71, с. 240] (запис від 9 червня 1925 р.).

Члени Комісії вже 1923 р. активно працювали над новим виданням, про що відомо зі звіту за той же рік: «...перед Комісією реально стала можливість академічного видання творів Шевченка, і тому всі попередні праці на якийсь час одкладено, і Комісія взялася остаточно впорядкувати зібраний уже шевченківський матеріал» [71, с. 325].

С. Єфремов визначив основні напрями роботи над підготовкою щоденника до друку. У передмові до видання він писав, що метою упорядників було підготувати перевірений і встановлений текст творів Шевченка, відповідно і щоденника, варіанти до основного тексту і повні коментарі історико-літературного і громадського значення. Він вважав, що не можна втрачати стиль щоденника, і для того потрібно зберегти його пунктуацію: «Грамматика тут може тільки поспувати справу, бо, причесавши і причепуривши ніби розчухрані рядки, вона позбавляє писання Шевченкового стилю, його власного аромату, збезбарвлює його, робить гладеньким, але не Шевченковим, граматично правильним, але принаймні наполовину менш вимовним» [391, с. XXXVI].

С. Єфремов часто обдумував цю проблему. Зокрема, 9 червня 1925 р. він пише: «...пунктуація у Шевченка, з першого погляду цілком дика й хаотична, має свій логічний сенс, свою систему, свій стиль. Перемінивши її шаблоново, редактори цілком змінили міцний, рубаний стиль Шевченка на тягуче-мляві періоди,

себто зовсім іншого надали вигляду цій цікавій книзі» [71, с. 240—241].

За С. Єфремовим, складність в опрацюванні тексту була: у дрібному почерку автографа, частих виправленнях, браку усталеного правопису (тут можна знайти «имениникъ», «именниникъ» і «именинникъ»; «возмотительный» і «возмутительный»; «подлинникъ» і «подлинникъ» тощо). Усі ці проблеми, безперечно, обговорювалися з М. Новицьким, якому було доручено звірити текст щоденника з автографом, щоб надрукувати його максимально точно до оригіналу. Щоденник Шевченка на той час зберігався в Чернігові, куди було відряджено М. Новицького. Робота зайняла кілька місяців: він скопіював текст щоденника, втрачені частини тексту (зрізаний папір під час виготовлення оправи) поновив за першодруком у «Основі». Копіюючи текст, дослідник не повторив тільки технічні помилки (а їхні первісні варіанти як упорядник подав у додатку).

На початку 1924 р. щоденник уже мав бути у видавництві, але М. Новицький ще до лютого того року звіряв текст. Крім того, С. Єфремов сам особисто хотів побачити і прочитати оригінал. Тому на початку березня 1925 р. М. Новицькому було видано мандат на тимчасове отримання щоденника в Чернігівському історичному музеї ім. В. В. Тарновського для ВУАН, що зберігся в його архіві:

«Пред'явникові цього, науковому співробітникові Історико-філологічного відділу ВУАН, Мих[айлу] Мих[айловичу] доручається від ВУАН одержати з музею ім. Тарновського в Чернігові і перевезти до Києва до ВУАН рукопис щоденника Т. Шевченка, що належними підписами й відтиском печатки свідчиться.

Дійсне до 19 березня 1925 року.

Президент ВУАН,

академік В. Липин[ський]

Секретар відділу,

академік Сергій Єфремов. 4 березня 1925 р.» [160, 1 арк.].

Але дирекція чернігівського музею оригінал щоденника М. Новицькому не видала. Про це відомо із запису С. Єфремова від 9 березня 1925 р.:

«Сьогодні я лихий і обурений до краю. Друкуємо IV том академічного видання Шевченка. Текст його (Щоденник) звіряв з оригіналом М. Новицький, але, читаючи коректуру, завважив я чимало недоладностей і нев'язненого — і от надумався взяти щоденник з Чернігова до Києва, щоб звіряти текст, читаючи коректуру.

Ну, добре. Поїхав у п'ятницю Новицький — і вернувся сьогодні з порожніми руками. Не дали. Інтриган Шугаєвський* підмовив комуніста, що завідує музеєм, — “дать вежливый ответ”. Не тільки, що нема підмоги в роботі, але ще перешкоди на кожному кроці ставить наше доморосле хамство. Але я цього так не подарую і таки доб'юся свого» [71, с. 205–206].

С. Єфремов у червні 1925 р. сам поїхав у Чернігів, два тижні працював над щоденником, де знайшов певні невідповідності оригінального тексту до переписаного М. Новицьким. Отак, із багатьма труднощами й перепонами, спільними зусиллями готувався текст щоденника Шевченка до друку.

Дуже важливою і копіткою була робота над коментарями до щоденникових записів. У цьому процесі також брав участь М. Новицький.

За структурою коментар мав містити інформацію про персоналії, місця, події, які згадувались у Шевченковому журналі, разом із фактичними матеріалами (документи та епістолярій). До найважливіших подій, описаних у щоденнику, вирішили укласти бібліографію. «Принципом було — всюди ставити в центрі особу Шевченка... Звичайно, без прогалин тут не обійтись. Серед калейдоскопу, напр[иклад] людей, з якими стрівався Т. Шевченко, знайдуться й такі, що жадних про них звісток не пощастило добути. Дещо довелося, за браком матеріялу, пояснити гіпотетично. Усе це може бути темою дальших дослідів та дискусій» [391, с. VII]. Загалом коментарі містили такі аспекти: текстологічний, лінгвістичний, історичний, археографічний, джерелознавчий [165, с. 147].

М. Новицький підготував близько двадцяти коментарів. Приміром, йому належить коментар про прапорщика першого лінійного Окремого оренбурзького батальйону Григорія Нагаєва, який служив у Новопетровському укріпленні й був переписувачем повісті Т. Шевченка «Матрос». (На жаль, ці матеріали М. Новицького не були використані у двотомному «Шевченківському словнику» 1976–1977 рр., де не згадується особа Г. Нагаєва.)

У «Шевченківському словнику» та ПЗТ у 10 томах, очевидно, використані дослідницькі матеріали М. Новицького про оточення Шевченка. Це, зокрема, стосується філософа, економіста Миколи Данилевського (1822–1885), підпоручика п'ятого лінійного Оренбурзького батальйону Окремого оренбурзького корпусу Станіслава Бархвіца, що служив у Новопетровську.

* *Валентин Шугаєвський* (1884–1966) — археолог, історик, краєзнавець. Керував музеєм у 1923–1925 рр.

М. Новицький також розшукав нові матеріали про оренбурзького товариша Т. Шевченка — Карла Герна. Це дало йому підстави стверджувати, що саме К. ГERN клопотався за поета перед начальством, на свою адресу одержував листи для Шевченка, переховував його автографи та малюнки. Згодом цю інформацію розширив оренбурзький шевченкознавець Л. Большаков [20, с. 23—27; 21, с. 213—215].

Крім вищеназваних осіб, М. Новицький підготував коментарі про наглядча Новопетровського укріплення Олександра Балагурова (роки життя невідомі), вченого-ембріолога Карла Бера (1792—1876), чиновника Оренбурзької прикордонної комісії Сергія Левицького (1822—1855), польського політичного засланиця Фелікса Фіалковського (Фіалковського; 1823—?) та ін.

Усі рукописні варіанти коментарів, які готував М. Новицький до видання щоденника (1927), зберігаються нині в ІР НБУВ. На них є незначні правки, зроблені рукою С. Єфремова. Наприклад, у рукописі М. Новицького: «Кириєвський Ілья Олександрович. Підполковник. Ад'ютант для особливих доручень при В. Перовському. В липні 1856-го року залишив посаду з мундиром по “домашнім обстоятельствам”. Прізвище Киреевського, крім запису на цім місці в журналі, згадується у Шевченка і в листуванні за 1857—1858 роки з Андрієм Маркевичем, Михайлом Лазаревським та Усковим» [114, арк. 125]. Тут слово «особливих» С. Єфремов виправив на «особистих».

В іншому коментарі: «Madame Еггерт — дружина помічника ветеринарного лікаря, що служив у Новопетровську*. В 1852 році Еггерт “за вислугу летъ” одержав чин колежського регістратора й, залишивши посаду, оселився з дружиною в Оренбурзі. Згаданий тут лист Еггертової до нас не дійшов. М. Н.» [114, арк. 248]. Слово «Новопетровському» С. Єфремов виправив на «Новопетровській кріпості».

Або: «Бархвиц Станислав Августович — підпоручик Оренбурзького лінійного № 5-й баталіона. Зимою 1848 року Бархвиц позичив у поета 68 карб. 30 коп. сребром, і не повернув назад грошей. Коли ж Шевченко подав на Бархвица скаргу, то останній цей не тільки відмовився від свого боргу, але ще й прохав начальство поступити с рядовым Шевченко по всей строгости законов, будто бы за ложное предъявление претензии» [114, арк. 321]. У тексті слово «баталіон» замінено на «батальйон».

* Ймовіріше, дружина чиновника при оренбурзькому губернаторі Егерт Ганна.

Як бачимо, правки, зроблені С. Єфремовим, зовсім незначні. Вони здебільшого стосуються не змісту, а орфографії, а там, де слово «особливий» замінено на «особистий», виправлення взагалі неправильне.

Друкувати щоденник мало Державне видавництво України. На початку 1925 р. було зроблено коректуру самого тексту видання. С. Єфремов тоді писав: «Коректа щоденника Шевченкового. Нарешті! Цілий рік Держ[авне] видавництво продержало, не починаючи друкувати. Зате тепер — держись! Роботи навалить, бо з коментарів не все ще готово...» (запис від 11 лютого 1925 р.) [71, с. 195—196].

Очевидно, робота над коментарями тривала цілий рік, бо вже в наступному, сповненому надії, записі від 3 грудня 1925 р. читаємо: «Переглядаючи коментарії гуртом, тільки тепер бачу, яку величезну роботу зроблено, а ще більше лишається зробити. Зате ж коли книжка вийде, то це буде подія в нашому письменстві. Я думаю, що коли забудеться до останнього рядка все, що написав і надрукував, то лишиться все ж оце видання Шевченка. Коли б тільки доля допустила довести його до щасливого кінця так, як задумано» [71, с. 306].

Проте ґрунтовний підхід до видання потребував більше часу, очевидно, ще й через нестачу коштів: «...державне видавництво нову встругнуло штуку: припинило всі видання, окрім підручників... Якесь диявольська установа, або — краще — нечувано шахрайська під маскою державності: найкращий символ сучасної шахрайської державності, що одвертий цинізм довела до ступеня найвищого цинізму» (запис від 2 лютого 1926 р.) [71, с. 336—337].

Нова надія з'явилася на початку наступного року: «Надія тільки на те, що Шевченків Щоденник вже скінчиться друком. Берег вже видко: останні сторінки коментирую» (запис від 30 січня 1926 р.) [71, с. 459].

Останні матеріали у видавництво було віддано 22 лютого 1926 р.: «Закінчив і здав до друкарні коментар до Шевченкового журналу. А здавши, промовив з полегшенням — ух! Тепер ще лишається коректа: треба гнати, щоб до роковин випустити книжку» (запис від 22 лютого 1926 р.) [71, с. 469].

Але до дня народження Шевченка видання не було готове. З'ясувалося, книжку не могли друкувати тому, що потрібно було отримати на неї обрахунки із Харкова. «Це називається: плив, плив — щоб на березі втопитись!» — писав С. Єфремов 10 березня 1926 р. [71, с. 477].

У зв'язку з тим, що в архіві М. Новицького немає його записів про цей період роботи над підготовкою до друку щоденника Шевченка, записи із щоденника С. Єфремова дають можливість зрозуміти й відчутти труднощі, яких зазнавав науковий колектив, зокрема й Новицький.

Щоденник вийшов із друку 1927 р. за редакцією С. Єфремова та М. Новицького. У ньому було максимально точно відтворено оригінальний текст зі збереженням усіх особливостей орфографії і пунктуації Шевченка. Це, безперечно, ускладнює читання самого тексту, про що зауважив у рецензії І. Айзеншток: «...ми вважаємо, що робота редактора (навіть редактора суто наукового, академічного видання) в значній мірі полягає в тому, щоб методологічно правильно віднайти певну систему в орфографії (хай безладній на перший погляд, як те маємо у Шевченка) та синтаксисі автора, не заставляючи робити це інших, менш підготованих і менш авторитетних редакторів та видавців» [2, с. 117]. Протилежну думку висловив ще один учений-текстолог Ю. Оксман. «Текст щоденника відтворено бездоганно...» — писав він [252, с. 189]. Рішення упорядників можна зрозуміти, адже їхньою метою було запровадити у вільне користування щоденник Шевченка серед науковців.

Цей четвертий том ПЗТ було використано для московського видання «Т. Г. Шевченко. Дневник» (1931) (серія «Памятники литературного и общего быта»). Про те, що видання готувалося за названим вище, засвідчує вступна стаття: «...что же касается примечаний, сопровождающих текст, — в них мы поставили себе целью кратко разъяснить все, по возможности, места дневника, нуждающиеся в объяснениях. Неизмеримо меньшие по своему объему, чем комментарии академического издания, они нередко основаны на материале, собранном в последнем...» [362, с. 22].

Серед схвальних рецензій на нове видання були статті «Твори Т. Шевченка. Т. IV. Журнал» М. Марковського [162, с. 140—142], «Академічне видання творів Шевченка» П. Богацького [18, с. 26—31] та ін. У них відзначено високий науковий рівень видання, скрупульозну працю упорядників над текстом щоденника та коментарем. «Це початок академічного видання Шевченкових творів — і в цьому IV томі ми маємо перше повне критичне видання щоденника Шевченкового, яке відповідає вимогам науки...» — писав М. Марковський [162, с. 140]. Подібну думку висловив і К. Копержинський: «Щоденник Ш[евчен]ка в цьому

виданні вперше надруковано цілком науково з усіма особливостями тексту» [116, с. 113]. Видання 1927 р. стало взірцем для X тому Повного видання творів, над яким працював П. Зайцев («Журнал. Щоденні записки», 1936). Що ж до коментарів, то їх «зложено дійсно з надзвичайною пильністю, науковою совісністю та докладністю» [18, с. 30].

Але вже через рік упорядників видання почали звинувачувати в українському буржуазному націоналізмі. Заарештували С. Єфремова і В. Міяковського; П. Филипович вимушений був написати покаянного листа і виступити із самокритикою. Як згадувалося вище, під нагляд радянських «органів» тоді потрапляє і М. Новицький. Імена цих людей після арештів та репресій не згадували в шевченкознавстві упродовж десятків років. На жаль, на сьогодні примірників четвертого тому («Щоденник» з ПЗТ) лишилося дуже мало, бо у свій час їх було вилучено із бібліотек, книжкових крамниць та приватних зібрань.

Працю, повернену для наших сучасників, уже оцінили окремі літературознавці: «Це видання має певні риси енциклопедичності, оскільки вчені вдало уникли звичайних коментаторських крайнощів (біобібліографічний нахил або довільне обмеження приміток випадковими текстологічними довідками)» [172, с. 42].

Четвертий том повного зібрання творів Шевченка під назвою «Журнал» став єдиним повним виданням, що відтворювало текст щоденника Шевченка за автографом зі збереженням правопису та орфографії. Тут було замінено тільки літеру ять, якої, мабуть, не було у шрифтовому наборі друкарні. Наприклад, запис від 12 жовтня надруковано так: «Окончилъ вчера начатый рисунокъ архангельскаго Собора. Оригинальное красивое и самое древнее, прекрасно сохранившееся зданіе въ Нижнемъ Новгороде. Соборъ этотъ построень во время великаго князя Нижегородскаго Юрія Всеволодовича въ 1227 году» [391, с. 115]. Цей самий текст у ПЗТ у 12 томах записано так: «Окончил вчера начатый рисунок Архангельского собора. Оригинальное, красивое и самое древнее, прекрасно сохранившееся здание в Нижнем Новгороде. Собор этот построен во время великого князя нижегородского Юрия Всеволодовича в 1227 году» [399, с. 117]. І цей запис, і інші, подані у виданні 1927 р., майже не мають розбіжностей із надрукованим текстом щоденника ПЗТ у 12 томах (т. 5).

На думку С. Єфремова, щоденник та інші томи ПЗТ мали б бути своєрідною енциклопедією шевченкознавства й основою для подальшого вивчення життя і творчості поета та його доби:

«Так оброблене видання Шевченкових творів мало б скласти собою свого роду енциклопедію Шевченкознавства» [391, с. VI].

М. Новицький вважав епістолярій Шевченка надзвичайно важливою частиною його літературної спадщини, де міститься найцінніша інформація до певних періодів його біографії та творчості. М. Коцюбинська зазначила: у щоденнику Шевченко розкривається як людина, а «...в листах — у взаємодії з оточенням, з людьми найближчими й тими, що на офіційній відстані... Десятки людей і стосунки з ними, події й реакції на них у нюансах, миттєвих враженнях, обертонах настроїв, особливо цінних для нас тим, що забезпечують “правду” моменту...» [119, с. 17].

Упродовж чотирьох десятків років праці в шевченкознавстві М. Новицькому вдалося розшукати й опублікувати 16 листів Шевченка і 80 листів до нього, з них 66 листів було надруковано вперше, ще 20 — вперше містили повний оприлюднений текст.

Як відомо, перші листи Шевченка надрукували відразу після його смерті. У 1861—1862 рр. часопис «Основа» опублікував 61 лист поета (1861, кн. X — 1862, кн. VI). Це чотири послання до С. Гулака-Артемівського, три — до А. Козачковського, три — до П. Куліша, сімнадцять — до М. Лазаревського, два — до М. Осипова, два — до Г. Тарновського, чотири — до М. Чалого, двадцять два листи до В. Шевченка та ін.

Львівське видання «Світ» (1882) оприлюднило листування Шевченка з А. Лизогубом, М. Маркевичем, М. Максимовичем, А. Мокрицьким. Найбільше листів Шевченка було надруковано в часописі «Киевская старина», де впродовж 1883—1905 рр. (т. 1—89) уміщено 52 листи Шевченка та 86 листів до нього. Це листи до Бр. Залеського, В. Тарновського, Н. Тарновської, А. Краєвського, М. Максимович, М. Щепкіна, І. Ускова, Н. Білозерської, В. Репніної та ін.

Деякі послання Шевченка з'явилися в російських періодичних виданнях: газетах «Московские ведомости» (1862), «Южный край» (1887), «Кубанские областные ведомости» (1893), журналах «Русская старина» (1877, 1880, 1883), «Русский архив» (1898).

Частину епістолярію Шевченка надрукував М. Чалий у праці «Жизнь и произведения Тараса Шевченка (Свод материалов для его биографии)» (1882). Тут він умістив листи поета до В. Репніної, братів Лазаревських і своє листування із Шевченком.

Листування Шевченка окремою книгою мав намір видати О. Кониський, але підготовлені матеріали лишилися ненадрукованими після його смерті. 1911 року петербурзький видавець

В. Яковенко зібрав і видав уперше всі відомі на той час листи Шевченка в другому томі видання «Творів». Тут було вміщено 157 листів поета [410].

Перші невідомі листи Шевченка М. Новицький знайшов на початку 1920-х років. У 1924 р. в статті «Недруковані листи Т. Г. Шевченка» (Шевченківський збірник, т. 1) учений оприлюднив лист поета до віце-президента Академії мистецтв Ф. Толстого від 12 квітня 1855 р., у якому він просить посприяти, щоб його звільнили із заслання [215, с. 126—129]. Оригінал цього листа зберігався в московського колекціонера І. Абрамова. У цій самій статті М. Новицький подав і лист до Г. Галагана від 27 травня 1858 р., у якому Шевченко звертався із проханням прийняти в Качанівці художника І. Соколова.

У 1925 р. М. Новицький оприлюднив ще два листи Шевченка в статті «3 листів Т. Г. Шевченка» [209, с. 104—106]. Перший було написано 22 квітня 1848 р. і адресовано Ф. Лазаревському; другий — від 22 листопада 1858 р. до М. Максимовича. Новицький установив адресата (раніше ним вважався П. Куліш).

Серед листів, знайдених М. Новицьким, були адресовані до Шевченка послання І. Гудовського (22 вересня 1845 р.), М. Карпа (22 вересня 1845 р.), Р. Штрандмана (14 грудня 1843 р.) та від правління Харківського університету (13 листопада 1844 р.). Їх тексти М. Новицький надрукував у статті «Шевченко в процесі 1847 р. і його папери» («Україна», 1925, кн. 1/2).

Наступного року в збірнику «Шевченко та його доба» (1926, кн. 2) М. Новицький опублікував невідомий доти епістолярій Шевченка: листи, написані Марією Максимович (21 грудня 1858 р.), Л. Тарновською (травень 1859 р.), В. Маслієм (10 вересня 1859 р.), П. Лобком (7 жовтня 1860 р.), В. Тарновським (10 жовтня 1860 р.), В. Толбіним (5 лютого 1861 р.) [210, с. 159—166]. Усі листи належать до часу повернення Шевченка із заслання, у них міститься інформація про його лектуру, рукописні списки поетичних творів (поем «Сон» і «Кавказ») та подаровані ним автографи творів. У цій публікації М. Новицький подав коментарі про адресантів, згаданих тут персоналій та певних подій.

У четвертому томі ПЗТ, крім щоденника Шевченка і коментарів до нього, у примітках було надруковано два невідомі листи до поета: один від К. Зигмунтовського (9 квітня 1860 р.) про придбання «Кобзаря» 1860 р., другий від М. Бажанова (8 серпня 1860 р.) із проханням посприяти йому у призначенні на інше місце служби. М. Новицький був упорядником цього тому, постій-

но працював у архівах, тож саме він, на нашу думку, розшукав і надрукував тут ці листи.

Як згадувалося вище, 1928 р. у статті «Новий документ до історії “Товариства мочимордів”» («Глобус», № 5) М. Новицький уперше подав жартівливий лист-відповідь М. Маркевича (22 січня 1844 р.) на колективне послання Шевченка, І. Корбе, В. Закревського, Я. де Бальмена від 22 січня 1844 р.

Коли в 1920-х роках Комісія для видавання пам'яток новітнього письменства розпочала роботу над ПЗТ Шевченка, то листування друкували відразу після щоденника. Своє рішення Комісія аргументувала тим, що в шевченкознавстві саме епістолярій поета найменш вивчений і відомий. Мабуть, на цьому наполягав М. Новицький, бо він згодом писав: «...треба пам'ятати, що біографічні матеріали, спомини, листи, щоденник Шевченка були покалічені з цензурних та особистих причин... особливо листи! Тут стільки плутанини в датах, стільки редакторського свавілля, змін і пропусків з приводу мотивів моральних, особистих — що жах бере» [198, арк. 7].

М. Новицькому було доручено підготувати тексти листів Шевченка та листів до нього. Щоб опрацювати епістолярій поета, дослідник виїздив до Петербурга, Чернігова, Ніжина, де тоді зберігалися автографи листів. На це вказує один із документів з архіву вченого:

«Комісія для видання пам'яток новітнього письменства постановила командирувати свого наукового співробітника Мих. Мих. Новицького до Петербургу для закінчення дорученої йому роботи по підготовці до видання повного збірника листування Т. Г. Шевченка, та нового критично перевіреного тексту творів Шевченка. М. М. Новицьк[им] оброблені вже геть усі матеріали, що знаходяться в рукописах та бібліотечних збірках Києва, Чернігова та Ніжина, і роботу вже в значній мірі виконано. Остаточне закінчення роботи можливе лише після ознайомлення з матеріалами рукописних збірок Петербургу — рукоп[исного] відділ[у] Публ[ічної] Бібліотеки, бібл[іотеки] II відділу Рос[ійської] акад[емії] наук, матерія[лами] Пушкінського дому та справою архіву Департаменту поліц[ії], де переховується (до 50) автогр[афів] Шевченкових листів та до Ш[евчен]ка, а також ціла низка рукописів-творів Ш[евчен]ка серед матеріялів М. О. Маркович, [О.] Корсуна, [Є.] Гребінки, [М.] Чернишевського та інших. Крім того, для редагування та коментування листів та творів Ш[евчен]ка — М. М. Новицькому необхідно ознайом[ити]ся з цілою низкою рідких друкованих, переважно періоди[чних] виданнів, яких не можна знайти по бібліотеках України, як-от Оренбург[ские] Вед[омости], Русс[кий] инвалид, Художеств[енная] газет[а], Инж[инерные] ведо[мости] та решта провінц[ійних] видань» [277, арк. 1—1 зв.].

М. Новицький опрацював і ту частину епістолярію, яка зберігалась у ВУАН, Чернігівському історичному музеї ім. В. Тарновського. Про проблеми, які виникали під час роботи над епістолярієм Шевченка, 22 грудня 1927 р. писав у щоденнику С. Єфремов:

«Доводиться додавати нового матеріалу і даний розташовувати по-інакшому, виправляючи плутанину, заподіяну рясно попередніми видавцями. Особливо багато було мороки з листами до Броніслава Залеського. До рук Драгоманову потрапили вони в копіях і перемішані щодо хронології; розплутати наплутане за тодішнього стану Шевченкознавства було, очевидно, несила, а дальші видавці ще більш наплутали. Оригіналів ми не маємо, і доводиться переробити величезну критичну роботу попередю, ніж уложити ті листи хронологічно. Є чимало й іншого недоладного. А ще ж перед нами коментування, що охоплює мало не всенюк біографію Шевченка. Надто важкий це буде том — куди важчий, ніж четвертий, та може й усі інші, не виключаючи й поезій» [71, с. 555].

До видавництва третій том, де було вміщено епістолярій Шевченка, подано вже 5 лютого 1928 р. Після цього майже рік упорядники працювали над коментарями до видання.

Третій том ПЗТ під назвою «Листування» вийшов 1929 р. Том відкривався передмовою С. Єфремова, яка, за спостереженням Ж. Ляхової, є «грунтовним і всеохопним дослідженням епістолярію Кобзаря у контексті всієї його спадщини та листів його адресатів» [157, с. 83]. С. Єфремов наголосив, що листи Т. Шевченка — унікальне першоджерело до вивчення життя і творчості поета, зокрема, його інтересів, оточення, періоду заслання. Докладний аналіз епістолярію, підготовлений ученим, розкривав нові відомості до біографії поета. До речі, згодом працю С. Єфремова як кращий огляд Шевченкових листів було передруковано в збірнику «Shevchenko and the Critics: 1861—1980» 1980 р. [422]. Загалом у третьому томі ПЗТ було надруковано 423 листи. З них двадцять один доти був невідомий. Як свідчать вищеназвані публікації, більшість із них розшукав М. Новицький. Серед уперше опублікованих були: листи поета до В. Закревського (10 листопада 1843 р.), Н. Суханової (4 травня 1859 р.), до Д. Хрушова (24 травня 1859 р.), П. Симиренка (26 листопада 1859 р., 3 січня та 1 лютого 1860 р.), Михайла та Марії Максимовичів (від 22 липня 1859 р.), Товариства сприяння художникам (жовтень 1844 р.); листи до Т. Шевченка від В. Семененка-Крамаревського (літо 1842 р.), О. Чернишова (2 грудня 1847 р., грудень 1847 р., 29 березня 1850 р.), В. та Ф. Лазаревських (жовтень 1847 р.), М. Лазаревського (17 червня 1859 р.), Ф. Лазаревського

(лютий та березень 1848 р., 20 та 27 квітня, 3 травня 1848 р.), М. Александрійського (16 серпня 1848 р.).

У цьому виданні окремі послання також атрибував М. Новицький. Саме він з'ясував, що лист до Я. Кухаренка від 24 березня 1844 р. насправді написано наприкінці лютого 1843 р. Його дату встановлено на підставі наступного листа від 26 листопада 1844 р., в якому написано: «Оце другий рік, як я з тобою не балакаю» [400, с. 31]. М. Новицький зауважує, що цю фразу варто було б сприймати як «абсолютно незрозумілу, коли б і першого листа датувати 1844-м роком» [390, с. 411]. В останньому виданні ПЗТ подано ще точнішу дату — 31 січня 1843 р.

Учений з'ясував, що лист до М. Осипова написано 20 травня 1856 р.; уточнив дати написання листа до О. Плещеева — 6 квітня 1855 р., який раніше датували 1856 р. Ці атрибуції враховано і в ПЗТ у 12 томах.

Щодо атрибуції М. Новицьким листа Шевченка до О. Бодянського — 13 травня 1844 р., то у ПЗТ у 12 томах він датується 6—8 травня 1844 р.

Учений з'ясував, що адресатом листа Шевченка від 20 грудня 1847 р. був Михайло Лазаревський, а не Василь, як вважалось до того. Але в ПЗТ у 12 томах, де подано цю саму інформацію, ім'я М. Новицького не вказано.

М. Новицькому вдалося встановити й особу П. Буткова, про якого є згадки в листі до О. Бодянського від 29 червня 1844 р. Мова йде про історика Петра Григоровича Буткова, а не літературознавця Якова Петровича, як вважалось до того. На допомогу Петра Буткова Шевченко сподівався у виданні альбому «Живописная Украина», зазначив М. Новицький. Учений допустив і деякі помилки, наприклад, адресатом листа Шевченка від 10 січня 1850 р. він називає Л. Дубельта, тоді як ним виявився головний начальник III відділу О. Орлов. Також упорядники видання вважали, що лист Шевченка до М. Макарова від 7 лютого 1860 р. друкують уперше, але, як дослідив В. Дудко, цей лист уперше було опубліковано в тифліській газеті «Кавказ» ще 26 червня 1899 р. (№ 165) [68, с. 29].

Коли видання вже було надруковане, С. Єфремов знайшов лист Шевченка до М. Щепкіна від 4 січня 1858 р., отож упорядники вмістили його наприкінці тому.

Усі листи були надруковані мовою оригіналу зі збереженням авторської пунктуації. Ось, наприклад, перша частина листа Шевченка до брата Микити від 2 березня 1840 р.: «Брате микито

треба бь тебе полаять, та я не сырдытый. Не хай буде такъ якъ робыця, бачь защо я тебе хочу лаять, чомъ ты якъ тилько получивъ мое письмо до мене не написавъ, бо я тутъ турбувався, трапляеця шо письма зъ гришми пропадають, — а вдруге затее шо я твого письма невторопаю, — чортъ зна по якому ты ёго скомпонувавъ ни по нашому ни по московскому — ни се ни те а я ще тебе просывъ шобъ ты писавъ по своему шобъ я хочъ съ твоимъ пись[мо]мъ побалакавъ на чужій стороні языкомъ людскимъ. — ну та й за те спасыби, а тепер ще ось шо...» [390, с. 5]. Такий спосіб публікації, на думку упорядників, максимально відтворює оригінал тексту і насамперед потрібний для дослідників-шевченкознавців.

Для порівняння з наведеним вище текстом подаємо текст цього самого листа ПЗТ у 12 томах: «Брате Микито, треба б тебе полаять, та я не сердитий. Нехай буде так, як робиться. Бач за що я тебе хочу лаять, чом ти, як тільки получив моє письмо, до мене не написав, бо я тут турбувався. Трапляється, що письма з гришми пропадають, — а вдруге за те, що я твого письма не второпаю, чортзна по-якому ти його скомпонував, ні по-нашому, ні по-московському — ні се ні те. А я ще тебе просив, шоб ти писав по-своєму, шоб я хоч з твоїм письмом побалакав на чужій стороні языком людським. Ну, та й за те спасибі, а тепер ще ось шо...» [400, с. 13].

Тому така подача текстів епістолярію Шевченка, де зберегались орфографія та пунктуація, на думку окремих шевченкознавців, робила видання «дуже важким для читання, не задовольняючи в той же час повністю вимог сучасної науки. Адже дуже давно вже зауважено, що ніяка транскрипція не може в повній мірі замінити автограф-оригінал...» [2, с. 117]. Пізніше упорядників цього видання захищав літературознавець Є. Кирилюк, зауваживши, що на той час ще не було утверджено академічного правопису. Видана 1927 р. АН УРСР брошура «Найголовніші правила українського правопису» [108, с. 23] не набрала чинності.

Стилістичну виразність листів Шевченка, надрукованих у цьому виданні, зауважували Ж. Ляхова [157, с. 75—77] і М. Коцюбинська [352, с. 766—780].

Це було перше й останнє видання, коли в одному томі в хронологічному порядку містилися листи Шевченка та послання до нього. «Вони [листи-відповіді] мали служити допоміжним матеріалом для коментування листів Шевченка», — зауважували упорядники видання [229, с. 63].

Загалом до тому ввійшло 423 листи: 225 листів Шевченка та 198 листів до поета. Донедавна саме за третім томом ПЗТ (1929) здійснювалася републікація 32 листів до Шевченка. Це епістолярій, вилучений у поета під час арештів 1847 та 1850 рр. Тільки влітку 2015 р. Г. Боряк, Л. Демченко, В. Шандра та інші упорядники видання «Тарас Шевченко. Слідчо-наглядові справи (1847—1859): у 2 т. Т. 1: Корпус метаграфованих текстів. Коментарі» (готується до друку) виявили їх серед документів Кирило-Мефодіївського братства, що зберігаються у ЦДІАК України (ф. 2221, оп. 1, спр. 272—301). Листи надійшли до архіву від дружини історика, архівіста Івана Бутича — Марії Бутич 2005 р. Оригінали епістолярію ще раз демонструють скрупульозність, із якою працював М. Новицький, публікуючи їх. Трапляються тільки окремі розбіжності з оприлюдненим текстом. Нововиявлені листи дають можливість уточнити датування листа до Шевченка від Ф. Лазаревського [136, арк. 1] — 3 травня 1848 р. (у попередніх виданнях зазначено лише місяць). Ще у двох листах пропущено звертання «Вас» і «Вам» (пошання В. Рєпніної із запискою Г. Дунін-Борковської від 13 січня 1848 р. [146, арк. 1] та лист від О. Чернишова [148, арк. 2]).

У томі — 1004 сторінки, з них більше половини — це тексти коментарів. Третину цього матеріалу підготував М. Новицький. Зокрема, він є автором коментарів про Тетяну Волховську, Ганну Закревську, Андрія Козачковського, Григорія Тарновського, Романа Тризну та ін. Підготовлені ним коментарі подано за історико-літературним принципом. До кожної персоналії подано інформацію про дати життя, рід занять, зв'язок із Шевченком, а також згадки про особу у творах чи епістолярії поета (якщо такі були).

Найскладніше для М. Новицького було зібрати матеріали, щоб написати коментарі про петербурзьке та оренбурзьке оточення Шевченка. Для цього він мусив перечитати величезну кількість недосліджених архівних матеріалів та тогочасних періодичних видань. Завдяки наполегливій праці вченого було зібрано і подано нові відомості про петербурзьких приятелів Шевченка — Валер'яна Семененка-Крамаревського, Федота Ткаченка, Кіндрата Єжова; про чиновників Оренбурзької прикордонної комісії — Михайла Александрійського, Михайла Ладигенського, Миколу Костромитинова; про прапорщика Ксенофонта Поспелова — члена Аральської описової експедиції О. Бутакова. Завдяки М. Новицькому в шевченкознавстві з'явилася нова інфор-

мація про перебування поета в Новопетровському укріпленні: про коменданта Новопетровського форту Антона Маєвського; підполковника, офісера для особливих доручень Окремого оренбурзького корпусу Юхима Матвеева; перекладача Новопетровського укріплення Ахмета Хаїрова. Таких персоналій з оточення Шевченка різних періодів його життя, було понад двадцять.

Учений також зібрав і узагальнив матеріал про видання альбому офортів Шевченка «Живописная Украина», що згадується в окремих листах 1840-х років. Як знавець документів про історію арешту поета 1859 р., він уперше аргументував і прояснив окремі деталі епістолярію Шевченка цього періоду. На документальній основі побудований його коментар про цензуру «Кобзаря» Шевченка 1860 р.

В останньому виданні ПЗТ у 12 томах, як і в попередньому десятитомному, а також у виданні творів Шевченка в шести томах, у двох виданнях «Листів до Т. Г. Шевченка» (1962, 1993) використано матеріали М. Новицького із розділу «Бібліографічні про листи до Шевченка нотатки» (їх тільки дещо уточнено і доповнено). Ці коментарі М. Новицького містять інформацію про історію побутування Шевченкових листів, у них зазначено джерела текстів, за якими вони друкувалися.

М. Новицький також був автором усіх покажчиків до третього тому: хронологічного, іменного, географічного. Завдяки йому додалося багато нових дат, імен та місць, пов'язаних із перебуванням Шевченка.

Цю самовіддану працю вченого пізніше високо оцінили шевченкознавці О. Білецький та Є. Кирилук, які добре знали обставини і непрості умови роботи академічної групи: «Головну ж частину своєї роботи над листами М. М. Новицький виконав як упорядник і коментатор III тому повного зібрання творів Шевченка, що вийшов у 1929 р. під заголовком “Листування”» [12, арк. 2–3].

Публікація III тому ПЗТ збіглася з арештами його упорядників — С. Єфремова та В. Міяковського та переслідуваннями інших, а тому рецензій на видання майже не було. Зокрема, заслуги співробітників Комісії для видавання пам'яток новітнього українського письменства оминув А. Москаленко в статті «Листування і журнал Шевченка» [174, с. 23–25]. «Мало який народ може похвалитися таким добрим і так докладно скоментованим виданням листів своїх великих письменників, як це видання листів Шевченка», — писав з-за кордону П. Зайцев [387, с. 5]. На-

прикінці минулого століття Ю. Шевельов у статті «Скарби, якими володіємо» наголосив, що праця залишається «Досі верхів'ям досконалости в редакційній праці над виданням епістолярії» [416, с. 153].

Після виходу цих двох томів робота над Повним виданням творів Тараса Шевченка знову припинилася. Зокрема, виданню епістолярію Шевченка в матеріалах звіту Циклу літератури, мови, мистецтва за 1928—1932 рр. винесено такий вирок: «...робота над III томом листування Шевченка... вел[а]ся редактором його — Єфремовим в войовничому буржуазно-націоналістичному дусі і бул[а] скерован[а] проти розвитку марксо-ленінського шевченкознавства» [346, арк. 13].

М. Новицький продовжив вивчення епістолярію Шевченка після повернення із заслання. У 1949 р. до Державного музею Т. Г. Шевченка, де він працював, Л. Скубачевська передала окремі листи з архіву М. Чалого. Серед них були листи до поета та листи до М. Чалого про Шевченка, які надходили до нього, коли він працював над біографією поета і художника. Серед цього епістолярію М. Новицький віднайшов 29 невідомих листів до Шевченка 1842—1861 рр.: від М. Чалого (8 вересня, 16 жовтня 1860 р.), Ф. Ткаченка (16 серпня 1860 р.), Д. Кожанчикова (31 липня 1859 р.), Д. Каменецького (січень 1859 р.), Н. Забіли (21 вересня [1860 р.]), П. Брилкина (18 червня 1860 р.), М. Гладиша (10 липня 1860 р.), М. Федорова (8 жовтня, 1 листопада та 9 листопада 1860 р.), К. Гена (13 жовтня 1860 р.), А. Маркелової (23 жовтня 1860 р.), Бр. Залеського (кінець вересня 1859 — весна 1860 р.), В. Білозерського ([квітень 1858 р.]), В. Кокорева (26 грудня [1858 р.]), О. Жемчужникова (літо 1860 р.), А. Балдіна (16 вересня 1860 р.), О. Корсуна (2 травня 1842 р.), П. Корольова (2 травня 1842 р.), А. Толстої (13 грудня 1857 р., 28 липня 1858 р., 1 жовтня [1858 р.]), В. Погожева (5 лютого [18]58 р.), В. Репніної (8 листопада 1844 р.), О. Бодиско (21 липня 1844 р.), С. Гулака-Артемівського (30 квітня 1856 р.), К. Солдатынкова (8 червня 1860 р.).

Крім того, 18 оригінальних листів з архіву М. Чалого М. Новицький звірив із надрукованими раніше текстами, що дало можливість їх уточнити. Серед них — листи до Шевченка від В. Штернберга (липень 1842 р.), О. Бодянського (25 жовтня 1844 р.), М. Костомарова (13 березня 1847 р.), А. Толстої (20 лютого 1856 р., 19 квітня [1858 р.]), М. Брилкина [січень 1858 р.], М. Новицького (16 травня [1860 р.]) та ін.

Листи з архіву М. Чалого Державний музей Т. Г. Шевченка планував видати окремою книжкою. До першого розділу мали увійти невідомі до цього листи до Шевченка, до другого — листи, які надрукував М. Чалий у праці «Жизнь и произведения Тараса Шевченка (Свод материалов для его биографии)» (1882), а також листи, опубліковані на сторінках часопису «Киевская старина» і газети «Киевлянин». У третій частині збірки передбачалося подати листи-спогади друзів і знайомих Шевченка до М. Чалого, оскільки «ця кореспонденція безпосередньо зв'язана з ім'ям поета і являє собою цікавий матеріал для дослідників. Ми включаємо ці листи до збірки, як спогади тих людей, що близько знали поета і шанували його ім'я...» — писав М. Новицький у проекті видання [225, арк. 15 зв.].

У книжці мали бути передмова, примітки і покажчики, а також ілюстративний матеріал (од. зб. 103).

М. Новицький розробив інструкцію роботи над листами: їх планувалося подати в сучасній орфографії, виправити помилки, описки, пунктуацію. Якщо це було потрібно, упорядник мав установити адресанта, час і місце написання листа. Коментар подавав інформацію про події, персоналії, що згадані в кожному з листів. Задумано було подати також текстологічні відомості, де мали бути вказані помилки, пропуски, підкреслення.

Підготовку до друку цього видання М. Новицький розпочав із опрацювання текстів листів, які мали друкуватися вперше. Одночасно він збирав матеріали і для коментарів до них. Однак поточні музейні справи (рецензування путівника, «Хронологічної канви про Шевченка» Д. Косарика), змусило Новицького «перенести закінчення приміток на початок 1952 року, серпень місяць» [90, арк. 13].

В архіві М. Новицького є 128 аркушів до покажчика, який планувався у виданні (машинопис із правками, од. зб. 31). До нього увійшли власні імена, географічні назви, заголовки творів, назви предметів культури.

Видання листів з архіву М. Чалого М. Новицький готував разом із тодішнім директором Державного музею Т. Г. Шевченка К. Дорошенко. У другій половині 1950-х років із невідомих причин підготовка до друку видання припинилася. Зберігся лист-відповідь К. Дорошенко до редактора серії «Литературное наследство» І. Зільбернштейна від 5 червня 1957 р.: «Мы действительно предполагали подготовить к печати полное собрание писем к Шевченко, но давно отказались от своего намерения...» [264, арк. 19 зв.].

Окрім видання листів, яке планували здійснити в Україні, цей епістолярій з архіву М. Чалого мав увійти до окремого тому видання, присвяченого Шевченкові, який готувала редакція серії «Литературное наследство». Спочатку до співпраці у виданні М. Новицького від імені І. Зільберштейна запросив І. Айзеншток, про що відомо з його листа від 6 вересня 1955 р.: «Дорогой Михаил Михайлович! Я несколько раз на протяжении нескольких дней заходил к Вам и очень сожалею, что — безуспешно. Вот уже около года я тщетно стараюсь отыскать Вас, — необходимо Ваше деятельное участие в одном предприятии шевченковском... Мы уже раздобыли массу материала — первоклассного...» [262, арк. 8]. Через рік пропозицію про співпрацю зробив і сам І. Зільберштейн:

«Глубокоуважаемый Михаил Михайлович!..

В ближайшем нашем томе будет большая и интересная подборка новых документальных материалов по Т. Г. Шевченко. Надеемся, что значительное место в ней займет публикация писем к Шевченко из архива М. Чалого. Думаю, что в нее надо включить не только все не бывшие в печати письма, но и те, которые опубликованы с ошибками и пропусками (но если имеются письма, опубликованные с мелкими ошибками, то перепечатывать их не надо). Комментарий же стройте так, как он построен во втором некрасовском томе (№ 51—52) или втором герценовском (№ 62) нашего издания: письма группируются по адресатам, каждая группа начинается предисловием, в котором рассказывается о характере отношений Шевченко с этим человеком, а после каждого письма идет реальный комментарий...

Шлю Вам сердечный привет. Крепко жму руку. И. С. Зильберштейн» [266, арк. 4].

У розділі, де мав друкуватися епістолярій Т. Шевченка з архіву М. Чалого, І. Зільберштейн планував подати невідомі доти матеріали: спогади Л. Жемчужникова, уривки зі щоденника К. Юнге, повість В. Рєпніної. У Москві до роботи над цим розділом було залучено близько десяти вчених.

І. Айзеншток, який знав М. Новицького багато років і високо цінував його працездатність, наголошував у своєму листі до вченого: «...главная надежда — на опубликование той коллекции Чалого, о которой Вы в свое время рассказывали И. С. Зильберштейну» [263, арк. 10].

Цю пропозицію вчений змушений був погодити з К. Дорошенко, яка мала стати одним із упорядників видання, хоча насправді М. Новицький працював сам. Невдовзі він надіслав до

Ленінграда тексти листів і вступну статтю, підписану К. Дорошенко: «Дорогой Иеремия Яковлевич! На днях я послал заказной бандеролью на Ваше имя письма к Тарасу Шевченко из архива М. К. Чалого...» [268, арк. 6].

У грудні 1956 р. М. Новицький надіслав до редакції «Літературного наслідства» написані ним коментарі до листів, які планували надрукувати в цьому виданні.

Як свідчить листування М. Новицького, робота тривала кілька років. Зокрема, у листі від 29 січня 1958 р. І. Зільберштейн просив М. Новицького та К. Дорошенко підготувати ще одну статтю про Т. Шевченка за епістолярієм його сучасників:

«...прошу Вас подготовить к апрелю публикацию писем к Чалому с упоминаниями о Шевченко, и мы включим ее в том.

После сдачи И. Я. Айзенштоком находящихся у него работ для нас и после получения публикации от Вас мы сдадим том в производство» [265, арк. 22].

Через ідеологічний тиск на редакцію «Літературного наслідства» та фінансові труднощі робота над виданням просувалася повільно. Том так і не вдалося надрукувати. Матеріали було повернено у січні 1962 р. Науковий редактор К. Богаєвська писала:

«Многоуважаемый Михаил Михайлович!

По Вашей просьбе посылаем Вам Ваши комментарии к письмам разных лиц к Шевченко. Извините, что они не переписаны и имеют очень грязный вид, но над ними была начата редакционная работа и осталась (из-за перемены плана томов) не завершённой» [271, арк. 1].

Після цієї історії листи із колекції М. Чалого та матеріали до них було вирішено оприлюднити в київському журналі «Советская Украина».

Як згадувалося вище, автором передмови вважалася К. Дорошенко, а М. Новицький був лише автором коментарів. У процесі роботи йому вдалося атрибутувати частину листів. Зокрема, лист Д. Каменецького до Т. Шевченка вчений датував груднем 1859 р. (згодом цю атрибуцію підтримав В. Бородін, аргументувавши таке датування змістом листа — про коректуру «Кобзаря» 1860 р., яка тривала в грудні 1859 р. — січні 1860 р.). М. Новицький також установив особу Г. Вашкевича, про якого мовиться в цьому листі. За змістом, на підставі того, що адресат згадує про Р. Підгорецького, якого знав саме Олексій Жемчужников, М. Новицький з'ясував, що він є автором листа, написаного влітку 1860 р.

Стаття в «Советской Украине» (1962, № 10/11) під назвою «Неизвестные письма к Шевченко» надрукована за підписом

К. Дорошенко. У ній оприлюднено 40 листів до Шевченка, з яких 23 листи друкувалися вперше.

«Як встановлено, ця публікація за двома підписами — К. Дорошенко та М. Новицького, — писали в “Літературній Україні” вище згадані письменники і науковці (М. Рильський, Є. Шабліовський, М. Коцюбинська, Ф. Сарана, Ю. Івакін, А. Костенко та Ф. Ястребов), — була спочатку віднесена до редакції “Советская Украина” і вручена Л. Хінкулову (відповідальний за випуск часопису “Советская Украина”. — Г. К.) самим Мих[айлом] Новицьким. Коли ж, після перекладу передмови російською мовою і ретельної звірки М. Новицьким листів з оригіналами, публікації були особисто К. Дорошенко подані до журналу вдруге, на них значилося лише її ім’я», — читаємо в газеті від 7 грудня 1962 р. [289, с. 4].

Тільки після цієї публікації «Советская Украина» у переліку статей і їх авторів за 1962 р. додала прізвище М. Новицького, але замість ініціалу «М» було подано «Н» [303, с. 90]. З цього приводу головний редактор журналу Л. Вишеславський зустрічався із вченим і пояснив, що помилку допустив Л. Хінкулов, відповідальний за випуск журналу. «Встреча с Вами произвела на меня самое хорошее впечатление. Достаточно было мне взглянуть на Вас, чтобы убедиться в том, что Вы — истинный и единственный автор примечаний; что Ваш труд использовали другие в своих корыстных интересах», — так згодом Л. Вишеславський писав М. Новицькому [132, арк. 1].

У ЦДАМЛМ України у фондї М. Новицького (од. зб. 102) зберігається частина матеріалів до цієї теми, які так і не були опубліковані. Зокрема, сім листів до Шевченка, п’ять із яких були невідомими на той час у шевченкознавстві. Це листи від М. Федорова (8 жовтня, 1 та 9 листопада 1860 р.), де йдеться про участь Шевченка у літературних читаннях у Пасажі (Петербург), лист від К. Гена (13 жовтня 1860 р.) про передплату альманаху «Основа», лист від М. Чалого (16 жовтня 1860 р.) із проханням до Шевченка допомогти художнику Володимирові Орловському та про потребу підручників для недільних шкіл. У скороченому вигляді друкувалися до того листи від А. Козачковського до Шевченка (6 жовтня 1860 р.) із подякою за подарований «Кобзар» 1860 р. та від А. Маркелової (23 жовтня 1860 р.) — запрошення Шевченка в гості. Як бачимо, цей епістолярій містить цікавий матеріал про останні роки життя Шевченка, його оточення і визнання.

Згодом зазначені листи опублікувала Л. Кодацька («Листи до Т. Г. Шевченка», 1962). Ім'я М. Новицького — вченого-дослідника надрукованого матеріалу Л. Кодацька не згадує. М. Новицький, як зазначалося вище, на це видання написав рецензію, у якій вказав на значні його недоліки [228, с. 63—66].

У 1962 р. через описану історію з плагіатом, до якого була причетна директор Державного музею Т. Г. Шевченка, М. Новицький змушений був звільнитися з роботи.

На жаль, працю М. Новицького над епістолярною спадщиною Шевченка, яка почалася з 1924 р. і тривала впродовж усього творчого життя, загалом так і не було поціновано в шевченкознавстві. Видання «ПЗТ. Т. III. Листування» (1929) за його упорядкуванням було заборонене протягом багатьох років, а результатами праці М. Новицького над дослідженням листування Шевченка у 1950-х роках скористалися інші шевченкознавці. Тому так важливо означити, що Новицький-шевченкознавець розшукав і надрукував 96 листів з епістолярію Шевченка, серед яких 66 листів було надруковано вперше (16 листів Шевченка і 50 листів до нього). Близько двадцяти листів він атрибутував, а його наукові коментарі стали важливим джерелом для подальшого вивчення життя і творчості Т. Шевченка.

2. ДОСЛІДНИК ШЕВЧЕНКОВИХ МИСТЕЦЬКИХ ТВОРІВ

Вивчення і популяризація мистецької спадщини Шевченка на десятки років відставали від дослідження його літературної спадщини. Перші статті про Шевченка-художника з'явилися наприкінці XIX ст. в журналах «Киевская старина», «Искусство и художественная промышленность», «Рідний край».

Найбільший внесок у вивчення мистецьких творів Шевченка у 1920—1930-х роках зробив однофамілець М. Новицького — Олекса Новицький, який уперше склав реєстр мистецьких творів Шевченка («Шевченко як маляр», 1914).

М. Новицький, працюючи в групі науковців, що готувала ПЗТ у 8—10 томах, не тільки знав про проблеми літературної частини академвидання, а й був обізнаний із підготовкою до друку томів мистецької спадщини Шевченка. Із цих запланованих томів ПЗТ, крім тому III («Листування») та тому IV («Щоденник»), вийшли і збереглися тільки згадані сигнальні примірники тому VIII (1932), упорядником якого був О. Новицький. У 1920-х роках М. Новицький підготував лише окремі мистецтвознавчі довідки: про альбом «Живописная Украина» («Листування», т. III) та про начерки на сторінках рукопису поеми «Мар'яна-черниця».

По суті, М. Новицький досліджував малярську творчість Шевченка вже після повернення із заслання.

У 1936 р. дванадцятим томом Повного видання творів у 16 томах (Варшава—Львів) вийшла праця Д. Антоновича «Шевченко-маляр». У радянській Україні ця книжка була під забороною і майже невідома. (У 2004 р. її перевидав С. Гальченко [8].)

До ювілею Т. Шевченка, 125-річчя від дня його народження, з'явилися мистецтвознавчі праці С. Раєвського «Життя і творчість художника Т. Г. Шевченка» (1939), «Невідомі історичні малюнки Т. Шевченка» («Образотворче мистецтво», 1940, № 3), І. Айзенштока «Шевченко і К. П. Брюллов» («Образотворче мистецтво», 1939, № 2/3), М. Бурачека «Великий народний художник» (1939). У роки війни було підготовлено і надруковано лише поодинокі статті та виголошені окремі доповіді, наприклад К. Трохименка «Тарас Шевченко — художник» («Вісті АН УРСР», 1943, № 1), у післявоєнний період побачили світ дослідження: «Шевченко-художник (Творчий метод)» Я. Затенацького (дисертація, 1946 р.), «Шевченко-художник» П. Говді (1955), «Шевченко-художник» С. Таранушенка (1961) та ін.

Наприкінці 1940-х років розпочалася підготовка до друку VII—X томів мистецької спадщини Шевченка з Повного зібрання творів у 10 томах під керівництвом В. Касіяна. До групи науковців, що готували видання, входили Б. Бутник-Сіверський, Л. Внучкова, М. Мацапура, Г. Паламарчук, Н. Прокопенко, Є. Серeda, В. Судак та ін. М. Новицький, який мав значний досвід роботи у виданні творів Шевченка, також увійшов до цього колективу.

У процесі підготовки томів мистецької спадщини М. Новицькому було доручено проаналізувати їх зміст та наповнення. Про це відомо із листа Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН УРСР до вченого від 6 листопада 1952 р. за підписом директора М. Рильського:

«Шановний Михайле Михайловичу.

Інститут мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН УРСР просить Вас дати розгорнуту фахову рецензію на робочий макет VII тому академічного видання “Повного зібрання творів Т. Г. Шевченка”, приділивши у рецензії увагу як питанням науково-дослідного порядку, так і питанням композиції самого матеріалу.

Директор Інституту, дійсний член АН УРСР,
доктор філологічних наук *М. Т. Рильський*
Вчений секретар *Я. Лазаревич*» [151, арк. 1].

(Згодом від Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН УРСР були надіслані подібні листи від 13 серпня

1953 р. та 25 травня 1954 р. [151, арк. 2—3] з проханням написати рецензії на наступні — восьмий і дев'ятий томи мистецької спадщини Шевченка.)

Як уже згадувалося, ще в лютому 1952 р. М. Новицький, не маючи київської прописки, був звільнений з роботи і вимушено переїхав до Ніжина, де минуло його дитинство. Він мешкав у сестри Любові Новицької і продовжував працювати над виданням.

Тільки завдяки клопотанням М. Рильського, який тоді був директором Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН УРСР і членом редакційної колегії академвидання, М. Новицький повернувся до Києва і до роботи в Державному музеї Т. Г. Шевченка (1954).

Під час кількох відряджень до Ленінграда М. Новицький розшукав нові матеріали про твори художника доакадемічного періоду, періоду його навчання в натурному класі Академії мистецтв, а також матеріали про окремі портрети роботи Т. Шевченка та малюнки періоду заслання. Знайдені ним матеріали «...висвітлюють по-новому хронологію анатомічних малюнків Шевченка, з'ясовують питання з розписами у Великому театрі, з портретом Рудзинського та експедицію в Каратау», — читаємо у звіті шевченкознавця від 18 жовтня 1954 р. [87, арк. 16].

Підготовлені рецензії на всі ці томи М. Новицький назвав «Замечания на макеты 7, 8, 9 и 10 томов “Полного собрания сочинений Тараса Шевченко”» [181] (загальний обсяг — 83 арк.). Ці матеріали було виявлено в архіві Юрія Меженка (ІЛ НАНУ, бібліотека Ю. Меженка, од. зб. 4112). Окремі нотатки та записи-чернетки є також в архіві самого М. Новицького [187; 188; 212].

Із матеріалів видно, що Новицький-шевченкознавець мав своє бачення щодо представлення малярської спадщини Шевченка. Він вважав, що твори потрібно подавати за жанрово-хронологічним принципом і передбачав такий поділ: «...живопись — графика (акварель, рисунок, гравюра, офорты). Внутри этих делений — произведения также располагаются за хронологией» [181, арк. 5]. Як рецензент він звертає увагу на твори «завершені» і «незавершені» і радить їх подавати так: спочатку завершені малюнки й портрети, а потім — ескізи, начерки, незавершені рисунки.

На думку М. Новицького, такий поділ виправданий тим, що для академічного видання важливе не місце, де розташований малюнок (альбом, записна книжка, окремий аркуш), а сам художній твір. Твори, систематизовані за жанрами, на відміну від їхнього послідовного хронологічного розміщення, справлятимуть більш цілісне і точне враження про Шевченка-художника й вод-

ночас тематико-хронологічний поділ дасть змогу зберегти цілісність сприйняття самих малярських і графічних робіт Шевченка.

Відомо, що ПЗТ у 10 томах побудоване за хронологічним принципом зі збереженням альбомів. М. Новицький обстоював думку про розпорошення альбомів, з яких спочатку потрібно вибрати завершені твори: «При большом количестве эскизов и набросков (особенно в 8 томе!). Законченные картины и рисунки Шевченка терялись среди серых набросков» [187, арк. 130]. (До речі, за таким принципом, який обстоював М. Новицький, вийшов сьомий том ПЗТ в 12 томах, де окремі аркуші з першого альбому, датованого 1840—1842 рр., подано у хронологічному порядку між окремими творами. Тому перший альбом Шевченка втратив цілісність і основу як джерело творчої лабораторії художника. Восьмий і наступні томи цього видання вже надруковані зі збереженням і виокремленням альбомів.)

Із архівних матеріалів видно, що М. Новицький докладно і скрупульозно опрацював матеріали кожного тому, що готувався до друку — він прочитав і виправив кожний коментар до мистецького твору. У висновках щодо змісту наукових коментарів учений відзначив їх надмірну формальність та шаблонність, а також перенасиченість цитатами. Він радив: «...в любом примечании должно быть вложено почти свое, проявлено нечто от творчества, что одна механическая сводка внешних данных, не может характеризовать чего-либо... пересказ чужих слов не может заменить собственного мнения» [187, арк. 14].

Найбільше зауважень у М. Новицького було до коментарів мистецьких творів Шевченка періоду заслання (1847—1857). Рецензуючи VIII том, він виявив неточності у визначенні маршруту першого і другого плавання експедиції О. Бутакова по Аральському морю, а також періоду перебування його на острові Косарал, що призвело до помилкового датування окремих творів. Це сталося тому, що дослідники для атрибутування художніх робіт використовували карту Л. Берга 1907 р., а не карту Аральського моря (1850), укладену О. Бутаковим. Карта Л. Берга 1907 р. не дала можливості точно простежити всі місця, відвідані Шевченком, оскільки з того часу змінилися контури самого Аральського моря.

За порадою М. Новицького основою для датування творів Шевченка, виконаних під час його перебування в Аральській описовій експедиції, стали праці «Дневные записки плавания А. И. Бутакова на шхуне “Константин” для исследования Аральского моря в 1848—1849 гг.» (1953) та О. Макшеева «Путешествие по киргизским степям и Туркестанскому краю» (1896).

Із рецензії видно, що М. Новицький звернув увагу і на альбом Шевченка 1845 р. У коментарях до його окремих малюнків він знайшов помилки (його поправки є в текстах коментарів до таких творів: «Автопортрет» (олівець, 1845), «Кам'яний хрест св. Бориса» (акварель, 1845), «Вознесенський собор в Переяславі» (акварель, 1845), «В Густині. Церква Петра і Павла» (акварель, 1845), «Михайлівська церква в Переяславі» (акварель, 1845) та ін. (од. зб. 78). У цьому альбомі увагу М. Новицького привернула зарисовка під назвою «Портрет невідомого» (начерк, олівець, квітень 1845, № 217). М. Новицький висловив думку, що тут зображено Шевченка, тобто це — автопортрет художника. Цю атрибуцію в попередньому виданні не було враховано, а взято до уваги в останньому виданні ПЗТ у 12 томах (т. 8, № 140) з уточненням дати — 10—20 серпня 1845 р.

М. Новицький, як свідчать матеріали VII—X томів, був автором 28 коментарів до мистецьких творів Шевченка. Під час роботи над ними йому вдалося атрибутувати окремі твори (техніка виконання, історія побутування, назва, місце виконання, датування). Зокрема, М. Новицький з'ясував, що в сьомому томі було пропущено ілюстрацію пером, виконану на аркуші 2 рукопису поеми «Мар'яна-черниця» [187, арк. 55].

На його думку, автором акварельного портрета невідомого (1837—1838) є П. Соколов, а не Шевченко (ПЗТ у 10 томах, т. 7, кн. 1, № 12; ПЗТ у 12 томах, т. 7, № 13). Він аргументував це тим, що тут добре прорисовані деталі (кисті рук, нігті на пальцях), погляд портретованого зображений із блиском в очах. Така манера, вважав учений, не була властива Шевченкові. Не погоджувався М. Новицький і з датуванням роботи: «Хронологическая дата под портретом 1837—1838 проставлена, конечно, по догадке...» [187, арк. 49 зв.]. На думку шевченкознавця, атрибутувати роботу можна за мундиром портретованого: петлицями в комірі, білим кантом на вилозі рукава, металевими гудзиками. Ці деталі дають змогу з'ясувати відомство і установу, де служив портретований.

М. Новицький також заперечив приналежність Шевченкові олійної роботи «Гамалія» (1839—1842). Цю думку він аргументував тим, що вбрання головного героя не козацький одяг, а костюм пікінерських полків другої половини XVIII ст. (черкеска) з нагрудними «патронниками» першої половини XIX ст. А Шевченко, працюючи над історичними сюжетами, завжди враховував час і добу обраної теми. Додаткової перевірки, вважав М. Новицький, потребує і техніка виконання малюнка [181, арк. 20].

Критичні зауваження щодо цього твору врахували упорядники сьомого тому: «Порушення історичної відповідності в костюмах пе-

рсонажів картини, що зовсім не властиво творам Шевченка, а також техніка письма, чужа олійним роботам Шевченка, потребують додаткової перевірки щодо авторства» [401, с. 461]. Олійну картину на полотні було вміщено серед розділу «Dubia» (ПЗТ у 10 томах, т. 7, кн. 1, № 345). 2002 року М. Шудря та Ю. Кузьменко опублікували статтю «“Еллін наших днів”: дослідник чи крадій» («Україна», № 3), де мовиться про ще одну олійну картину під назвою «Гамалія», яка належить родині Прахових [419, с. 52]. Цей твір вміщено в сьомому томі дванадцятитомного зібрання (№ 164).

М. Новицький також з'ясував, що Шевченко не є автором портрета М. Гоголя. Цю роботу як його твір 1839—1840 рр. уперше репродуковано в серії «Литературное наследство» (1935, № 19/21). Дослідник зазначив, що техніка письма та підпис автора не належать Шевченкові [181, арк. 21—22]. На цій атрибуції наголосив В. Касіян: «За стилем і шляхом наукової експертизи підпису М. Новицький довів, що портрет М. Гоголя є звичайною фальшивкою» [104, с. 41]. Відповідно до зроблених висновків, цієї роботи немає і в останньому академічному виданні.

Велику увагу в рецензії М. Новицького приділено малюнкам Шевченка періоду заслання. Дослідник, який добре знав працю «Дневные записки плавания А. И. Бутакова на шхуне “Константин” для исследования Аральского моря в 1848—1849 гг.», висловив припущення, що на рисунку «Група казахів та учасників експедиції на березі Аральського моря» (т. VIII, № 123) зображено нараду О. Бутакова з аксакалами (старійшинами), про яку начальник Аральської описової експедиції писав батькам 4 січня 1849 р. Це припущення було враховано в коментарях попереднього і нинішнього академічного видання ПЗТ у 12 томах (т. 9, № 40).

На основі записки від 30 квітня 1849 р. О. Бутакова до В. Обручова М. Новицький встановив дату виконання рисунка «Шхуна “Костантин” на ремонті» (т. VIII, № 43). Його атрибуцію враховано і в ПЗТ у 12 томах (т. 9).

М. Новицький вважав, що роботу «Шевченко малює товариша» було виконано під час експедиції в гори Каратау влітку 1851 р. і на ній зображені Тарас Шевченко і Людвіг Турно. У ПЗТ у 10 томах цей твір належить до періоду перебування Шевченка в Аральській описовій експедиції (№ 12), у ПЗТ у 12 томах (т. 10, № 41) твір подано під назвою «Серед товаришів» із датою липень—серпень 1851 р.

Як безпідставно приписуваний Шевченку твір М. Новицький відкинув рисунок «Постать чоловіка в кашкеті» (ПЗТ у 10 томах, т. X, № 382), опублікований у журналі «Русские пропилеи» (1916,

т. II). Рисунок було зроблено в листі до В. Репніної, який помилково приписували Шевченку. «Наявність під листом підпису “Д. Е.”, що розшифровано як підпис архітектора Дмитра Єгоровича Єфімова, заперечує приналежність листа та рисунка Шевченкові», — зазначив учений [396, с. 119; 222, арк. 93].

М. Новицький уточнив час виконання Шевченком серії ілюстрацій до видання М. Полевого «История князя Италийского, графа Суворова-Рымниковского, генералиссимуса российских войск», які датувалися 1843 р. Дослідник з'ясував, що Шевченко розпочав працювати над ними ще 1842 р., оскільки малюнки друкувалися окремими випусками. Перший випуск «Истории Суворова...» надійшов у продаж 21 грудня 1842 р., другий — 18 березня 1843 р., третій — наприкінці липня 1843 р. Очевидно, що до випусків кожного з видань рисунки мали бути готові, бо на їх гравірування необхідний був час. Про те, що перші роботи Шевченка мали бути виконані ще до 1 серпня 1842 р. свідчить, як зауважує М. Новицький, і лист В. Семеновича-Крамаревського до Шевченка, датований літом 1842 р., де зазначено: «Все эти рисунки должны быть готовы к 1-му числу августа непременно» [400, с. 15]. Упорядники ПЗТ у 10 томах врахували це зауваження вченого і датували малюнки на підставі його аргументів (т. VII, № 40—71). Однак у коментарях не вказано, хто є автором цієї атрибуції. Даткування було уточнено в ПЗТ у 12 томах, тут серія ілюстрацій Шевченка до «Истории Суворова» датується 1841—1842 рр. (т. 7).

М. Новицький одним із перших шевченкознавців звернув увагу на портрет художника-баталіста О. Коцебу (акварель, 1843), раніше відомий як «Портрет К. А. Зауервейда» (стаття І. Айзенштока в газеті «Литературное наследство», 1935, № 19/21) чи «Портрет О. І. Зауервейда», як його атрибутував С. Раєвський у книжці «Життя і творчість художника Тараса Шевченка» (1939). М. Новицький не погодився з такою атрибуцією: «На портреті зображен чоловік років під сорок, а проф. Зауервейд скончався на 62-му році від роду в 1844 г.» [181, арк. 26]. Цей твір як портрет О. Коцебу атрибутований у статті «До історії двох портретів» («Україна», 1953, № 2), автором якої був М. Мацапура — тодішній директор Державного музею Т. Г. Шевченка. У ПЗТ у 12 томах (т. 7) було уточнено дату виконання роботи — початок травня 1843 р.

М. Новицький також уточнив атрибуцію портретів Шевченка — Миколи Луніна і Йосипа Рудзинського. Перший із них був відомий як «Портрет Луніна» без встановлення особи портретованого. У другому випуску «Малюнків» Шевченка (1914) його репродукова-

но з таким коментарем: «Портрет п. Луніна, убраний у форменну одіж, з зачісами романтичної пори. Музей Олександра III в Петербурзі. Акварель. Підпис: 1838 р. Т. Шевченко» [159, с. 5].

Його ім'я та по-батькові М. Новицький встановив на підставі визначення форми та орденів за адрес-календарем (1838) і «Списком кавалерам российских императорских и царских орденов всех наименований за 1843 г.» (1844, ч. 4). Шевченкознавець з'ясував, що тільки Миколу Луніна було нагороджено орденом св. Анни першого ступеня, який зображено на одязі портретованого. «Неужели это простая случайность, чтобы все, начиная от орденов вплоть до двух пуговиц на обшлагах мундира, совпадало со всем тем, что мы имеем на портрете у Шевченко?» — зазначив М. Новицький [188, арк. 4—5].

Олійний портрет Йосипа Федоровича Рудзинського 1845 р. (№ 112, ПЗТ у 10 томах, т. VII) М. Новицький атрибутував за військовим мундиром та нагородами, зображеними на рисунку. «По мундиру, шитю на воротнике и цвету сукна можно узнать ведомство и чин служащего. По военному костюму и головным уборам можно определить национальность, род войска и часть, в которой служит носитель данной формы. Однако разобраться в одежде военного ведомства, благодаря чрезвычайному разнообразию тогдашней формы, нелегко», — читаємо в нотатках М. Новицького [183, арк. 9].

М. Новицький з'ясував, що Йосип Рудзинський — ротмістр, син Кролевецького повітового лікаря Федора Рудзинського, нагороджений за участь у турецькій війні 1828—1829 рр. медаллю та польським знаком відзнаки за військову доблесть V ступеня. Він упродовж 1843 — 6 червня 1845 рр. жив у Кролевіці в будинку свого батька. Портрет Й. Рудзинського було виконано весною 1845 р., коли Т. Шевченко перебував тут, де і міг познайомитися з родиною Рудзинських.

Раніше цей портрет був відомий як «Портрет військового лікаря» (О. Бескин «Шевченко как художник», 1939; «Каталог малярської творчості Т. Г. Шевченка, експонованої в галереї», 1934).

М. Новицький також атрибутував «Портрет М. П. Соколовського», виконаний аквареллю (т. VII, № 36). Він установив особу портретованого за формою офіцера уланського полку та виданням «Месяцослов и общий штат Российской империи на 1841 год» (ч. I).

Ще одна робота — «На лекції з анатомії» (№ 195), що належить до періоду навчання Шевченка в натурному класі Академії

мистецтв, атрибутована М. Новицьким січнем—липнем 1841 р. Раніше цей рисунок датувався 1838 р. Підставою нової дати є те, що лекції з анатомії в професора І. Буяльського Шевченко відвідував із січня 1841 р. до 2 травня 1842 р. Точніша дата подається за сюжетом зображеного — остеологію Шевченко вивчав у першій половині 1841 р. Таку атрибуцію було враховано і у ПЗТ у 12 томах (т. 7).

М. Новицький атрибутував час виконання й іншої, схожої за тематикою, роботи Шевченка — «Анатомічний малюнок» (т. VII, № 276), установивши, що його було виконано в першій половині 1841 р., коли студенти відвідували анатомічні класи. У ПЗТ у 12 томах (т. 7) період виконання твору розширено — 1841—1842 рр.

Окрім основних, завершених творів, М. Новицький атрибутував чимало зарисовок Шевченка. Наприклад, ескіз «Портрет юнака. Біля криниці. Біля ліжка» (т. VII, № 287) він датував 1843 р. за аналогією датування з подібним ескізом «Біля криниці» (т. VII, № 293).

Так само «Портрет юнака. Руки» (т. VII, № 288) він датував також 1843 р. за подібним ескізом «Портрет юнака. Біля криниці. Біля ліжка».

М. Новицькому належить атрибуція етюда «Рука з чохлам для ківера» (т. VII, № 289), зроблена на підставі знання військової форми. До того вона була відома під назвою «Рука, держащая, по-видимому, шапку з кистью» (Каталог музею українських древностей В. В. Тарновського. Чернігов. 1903. Т. 2. № 425).

М. Новицький, який добре знав і не раз опрацьовував рукописну збірку «Три літа», готуючи її твори до друку, дослідив і олівцеві начерки, зроблені Шевченком на її сторінках. На його думку, їх потрібно датувати не 1843—1845 рр., а січнем—лютим 1846 р., коли Шевченко після важкої хвороби був у чорній шапочці, у якій він і намалював себе. Таким він зображений на рисунках разом із О. Чужбинським, коли перебував на вечорі дворянського зібрання в Чернігові 21 лютого 1846 р. [212, арк. 79—79 зв.]. У коментарі до ПЗТ у 10 томах (т. VII, № 312—315) ці зарисовки так і датуються, але автором атрибуції названо М. Ткаченка. У ПЗТ у 12 томах начерки «Три літа» датуються кінцем грудня 1845 р. — початком лютого 1846 р.

У томі 10 нинішнього академічного видання малюнок «Біля небіжчика» датований груднем 1852 р. — січнем 1853 р. на підставі атрибуції Л. Большакова, який пов'язує його виконання зі смертю коменданта Новопетровського укріплення А. Маєвсько-

го. М. Новицький також досліджував цей твір, який до нього датувався 1843—1847 рр. На його думку, рисунок виконав Шевченко під час Аральської експедиції, а небіжчик — це матрос Іван Іванов, «страдавший грудью и расширением сердца — умер 30 сентября, после окончания кампании 1848 на шхуне “Константин”» [187, арк. 5].

В архівних матеріалах М. Новицького щодо цього твору зазначено, що попередню назву рисунка «Читач псалмів коло небіжчика» дав відомий мистецтвознавець О. Новицький, тож вона більш відповідає сюжету зображуваного. У ПЗТ у 10 томах (т. VIII) цей твір датовано 7 березня 1848 — 12 червня 1856 р. (початкова та кінцева дати встановлені на основі передачі Шевченкові тонованого паперу від А. Лизогуба та початковою датою щоденника Шевченка). М. Новицький відкинув припущення автора коментаря Л. Внучкової, яка вважала, що на малюнку зображено А. Маєвського, аргументувавши це тим, що папір, техніка, номер свідчать про виконання малюнка в 1853 р. Учений зауважив, що на тонованому папері Шевченко малював упродовж 1848—1856 рр., а за два роки техніка художника не може так різко змінитися. Найважливішим аргументом М. Новицький називає скромний інтер'єр, який, на думку дослідника, мав би бути багатшим.

Один із небагатьох випадків у дослідженні мистецької спадщини Шевченка, коли М. Новицького названо автором атрибуції, є коментар до малюнка «Острів Чикитаарал» (т. VIII, № 44; ПЗТ у 12 томах, т. 9). Зображену на малюнку місцевість та відповідну дату М. Новицькому вдалося з'ясувати на підставі «Дневных записок плавания А. И. Бутакова по Аральскому морю в 1848—1849 гг.». У цих записах згадується даний острів, на якому були пелікани й лебеді, що зображені на малюнку. Акварель датується часом перебування експедиції на острові — 17 травня 1849 р.

За змістом листів О. Бутакова до батьків М. Новицькому вдалось атрибутувати три рисунки із зображенням гри в шахи на палубі шхуни («На палубі шхуни. Човен з вітрилом. Човен біля берега» (т. VIII, № 132), «На палубі шхуни. Дочка хіонського царя» (т. VIII, № 135), «На палубі шхуни» (т. VIII, № 178). У шахи матроси могли грати тільки під час другого плавання по Аральському морю, бо О. Бутаков у листі до батьків від 30 жовтня 1848 р. писав про те, що ще не одержав шахів, а в листі до П. Толмачова від 21 січня 1849 р. згадував, що вже їх отримав. У ПЗТ у 10 томах ця атрибуція так і не було враховано — тут збереглося датування, запропоноване Г. Паламарчук: червень

1848—1849 рр. За останнім виданням ПЗТ у 12 томах (т. 9) атрибуцію М. Новицького було використано.

На підставі датування поезії «Дурні та горді ми люди...», яку Шевченко написав на Косаралі (1849), М. Новицький з'ясував час створення начерку «Родинний портрет» (т. VIII, № 63) [187, арк. 92 зв.]. Цю атрибуцію враховано в ПЗТ у 10 томах, але не вказано, що роботу вивчив і дослідив М. Новицький.

Ще один олівцевий начерк «Танець на палубі шхуни» у ПЗТ у 10 томах (т. VIII, № 119) має дату 22 вересня 1848 або 22 вересня 1849 р. На думку М. Новицького, цей рисунок було виконано саме 22 вересня 1849 р., коли завершилося літнє плавання і експедиція О. Бутакова прибула на острів Косарал. У ПЗТ у 12 томах (т. 9) роботу датовано 13—20 вересня 1848 р., коли експедиція перебувала на острові Ніколая.

М. Новицькому в цьому томі належить також атрибуція рисунка «Куян-Суюк» [13—21 вересня 1848 р.; 21—29 серпня 1849 р.] (№ 166). Місце, змальоване Шевченком, вдалося встановити на підставі матеріалів Центрального науково-дослідного інституту геодезії, аерозйомки і картографії, який повідомив, що Куян-суюк — назва східного берега острова Ніколая.

М. Новицький датував 22 вересня — 5 жовтня 1849 р. рисунок «Шхуни біля укріплення Косарал» (т. VIII, № 174). Сюжет малюнка він пов'язав із записом у щоденнику О. Бутакова від 15 вересня 1849 р., що відповідає цьому періоду експедиції: «Утром снялся, взял с собой прапорщика Пospelова для наблюдения и приказав команде шхуны Николай плести из камышей маты для крыш на суда...» [30, с. 53].

Із часом перебування Т. Шевченка в Аральській описовій експедиції М. Новицький пов'язав і рисунок «Сцена невідомого змісту»: «За деталями рисунок пов'язаний з Аральською експедицією» [187, арк. 92 зв.]. Датування враховано в ПЗТ у 10 томах (т. VIII). У ПЗТ у 12 томах (т. 9, № 122) дату було уточнено — 1848—1849 рр. [п. жовтня—січень] або 1849 р. [лютий—квітень], або 1849—1850 рр. [листопад — н. п. 22 квітня].

У рецензії дослідника (ІЛ НАНУ, бібліотека Ю. Меженка, од. зб. 4112) зберігаються матеріали про один із відомих малюнків Шевченка під назвою «Циган». М. Новицький датував малюнок липнем—серпнем 1851 р., коли Шевченко брав участь у Каратауській експедиції. Використавши спогади М. Савичева, він вважав, що серед зображених на малюнку осіб є Людвіг Турно і Броніслав Залеський [181, арк. 74—75]. У ПЗТ у 12 томах (т. 10, № 49) малюнок має дещо інше датування (літо 1851 — н. п. травня 1852).

У нотатках М. Новицького також є інформація про малюнок «Кочак» (т. IX, № 100), який є однією з трьох робіт із зображенням затоки Каспійського моря північної частини півострова Мангішлак, де містилася продуктова база Каратауської експедиції. Робота датується серпнем 1851 р. [187, арк. 135]. У ПЗТ у 10 томах вказано, що цю атрибуцію здійснила І. Вериківська. Автором іншої атрибуції твору, яку зробив М. Новицький у ПЗТ у 10 томах, названо В. Судак («Кам'янистий горб», т. IX, № 117).

У ПЗТ у 10 томах (Т. X) М. Новицький атрибутував етюд, з'ясувавши, що на ньому зображено учня Шевченка Бориса Суханова-Подколзіна. Особу портретованого вдалося встановити за схожістю із портретом Б. Суханова-Подколзіна та його спогадами, де він писав «Для изображения казака мне случалось подолгу валяться на диване, свесивши руку и ногу, иногда в очень неудобной и даже мучительной позе» [316, с. 234].

На окремих малюнках Шевченка поставлено рукою М. Лазаревського номери двох серій — № 116 і № 117. Ці малюнки було продано після смерті Шевченка з аукціону. М. Новицький досліджував групу цих творів, і його коментар до них подано у ПЗТ у 10 томах (т. X, № 130). Учений встановив, що із серії малюнків під № 117 залишаються невідомими в шевченкознавстві 18 робіт (1, 2, 4, 6, 8, 9, 11, 13, 15, 18, 19, 77, 90, 92, 93, 112, 125, 136) [396, с. 67].

Чимало робіт, виконаних Т. Шевченком, не знайдено до сьогодні. М. Новицький не сумнівався, що саме йому належать твори: «Карикатура на раїмських офіцерів», «Портрет О. Макшеева», «Портрет прапорщика Е. Нудатова». Але він не вважав Шевченка автором карикатури на міністра освіти С. Уварова. На думку М. Новицького, цю інформацію, подану О. Кониським, треба сприймати критично.

Праця М. Новицького над мистецькою спадщиною Шевченка тривала приблизно десять років. Шевченкознавець добре знав усю літературну спадщину Шевченка, аргументовано і досконало вивчив його біографію, яку збагатив багатьма знахідками — надзвичайно цінними документами різних періодів життя поета, так само виважено і докладно досліджував і малярські твори Шевченка. Із 1036 творів, вміщених у ПЗТ у 10 томах, М. Новицький атрибутував 28 робіт, серед них завершені портрети («Портрет М. Луніна», «Портрет Й. Рудзинського»), а також етюди, ескізи, начерки. Але згадки про внесок М. Новицького в дослідження мистецької спадщини є тільки у працях В. Касіяна і Б. Бутника-Сіверського.

ПІСЛЯМОВА

Михайло Михайлович Новицький (02.10.1892 — 29.03.1964) увійшов в історію українського літературознавства як шевченкознавець, який понад сорок років досліджував біографію Шевченка, тексти його літературних творів, а також був редактором і упорядником видань творів поета, автором покажчиків та коментарів до них.

Наукова діяльність М. Новицького розпочалася 1921 р., коли його за рекомендацією академіка О. Шахматова було прийнято на посаду старшого наукового співробітника Комісії для видавання пам'яток новітнього українського письменства історично-філологічного відділу, який діяв при ВУАН. Вирішальний вплив на становлення М. Новицького як ученого мали С. Єфремов, М. Плевако, П. Филипович та В. Міяковський, в оточенні яких і розпочалася діяльність Новицького-науковця.

М. Новицькому разом з іншими випала почесна місія започатковувати академічне шевченкознавство, яке почало формуватися саме в 1920-х роках. Тоді серед найголовніших проблем було дослідження біографії Шевченка і текстів його творів. Життєписам поета, відомим на той час (М. Чалый «Жизнь и произведения Тараса Шевченка (Свод материалов для его биографии)», 1882; О. Кониський «Тарас Шевченко-Грушівський: Хроніка його життя», т. I—II, 1898—1901) бракувало науково-документального підґрунтя.

М. Новицький перший у 1920-х роках віднайшов невідомі доти документи до біографії Шевченка, що дало можливість значно доповнити і розширити наукову інформацію про окремі періоди життя українського поета і художника. Ці документи були оприлюднені в статтях: «Арешт Шевченка в 1859 р.» (1924), «Шевченко в процесі 1847 р. і його папери» (1925), «До історії арешту Шевченка 1850 р.» (1925) та ін.

У першій статті вчений відтворив хронологію третьої подорожі Шевченка в Україну, уточнив маршрут і докладно дослідив історію його арешту в серпні 1859 р. на підставі знайдених ним матеріалів III відділу Департаменту поліції: дозвіл Шевченкові на поїздку в Україну, розпорядження і рапорти про нагляд за Шевченком та документи про його арешт і допити.

Завдяки М. Новицькому було значно розширено і доповнено історію арешту Шевченка 1847 р. у справі Кирило-Мефодіївського братства. Сім нових документальних матеріалів оприлюднив дослідник у праці «Шевченко в процесі 1847 р. і його папери» (1925). М. Новицький тоді вперше подав невідомі доти документи: огляд змісту паперів і творів Тараса Шевченка III відділу, відібраних у нього під час арешту [17—21 квітня 1847 р.]; аналіз Шевченкової поезії за 1838—1842 рр., підготовлений генерал-лейтенантом Л. Дубельтом від 16 квітня 1847 р.; лист начальника III відділу О. Орлова від 30 травня 1847 р. до військового міністра О. Чернишова з проханням повідомити, куди буде відправлений Шевченко на службу; повідомлення керуючого військовим міністерством В. Адлерберга від 30 травня 1847 р. начальникові III відділу О. Орлову про відправку Шевченка в Оренбург для зарахування в один з Оренбурзьких лінійних батальйонів та ін. Завдяки М. Новицькому до наукового обігу в шевченкознавстві було введено «Археологічні нотатки» Шевченка, огляд його поезії за 1838—1842 рр., зроблений на запит начальника штабу Окремого корпусу жандармів генерал-лейтенантом Л. Дубельтом, що містився в «Журналі» слідчої справи Кирило-Мефодіївського братства, які дослідник також оприлюднив у цій статті.

Фундаментальним доповненням до висвітлення періоду перебування Шевченка на засланні стали документи III відділу під назвою «Дело о рядовом Шевченко, коллежском секретаре Левицком и магистре Головке» 1850 р., знайдені шевченкознавцем у Ленінграді в архіві Департаменту поліції. Серед них: листи до Шевченка чиновника Оренбурзької прикордонної комісії С. Левицького від 6 березня 1850 р., службовця Оренбурзької прикордонної комісії Ф. Лазаревського від 20 квітня, 27 квітня 1848 р., художника О. Чернишова від 2 грудня 1847 р., 29 березня 1850 р., княжни В. Репніної від 13 січня, 19 березня 1848 р., поміщика А. Лизогуба від 21 жовтня, 31 грудня 1847 р., 7 січня, 23 лютого, 7 квітня, 15 липня 1848 р. та ін.

Крім цього, у своїй статті «До історії арешту Шевченка 1850 р.» М. Новицький надрукував невідомі доти офіційні документи: рапорт військового міністра О. Чернишова О. Орлову від 8 червня 1850 р. про наслідки обшуку і арешт Шевченка; рапорт командира Окремого оренбурзького корпусу і оренбурзького генерал-губернатора В. Обручова від 8 червня 1850 р. О. Орлову про арешт Шевченка і вилучені в нього речі; лист О. Орлова від 13 червня 1850 р. Миколі I про справу Шевченка із проханням дати дозвіл на арешт М. Головка і С. Левицького; лист О. Орлова від 27 червня 1850 р. О. Чернишову про рішення Миколи I покарати службовців, що дозволили Шевченку носити цивільний одяг та малювати.

Через кілька років до цього матеріалу додався ще один документ — доповідь в. о. чергового офіцера штабу Окремого оренбурзь-

кого корпусу П. Коріна від 22 січня 1850 р. В. Обручову, яку М. Новицький опублікував у журналі «Глобус» за 1929 р. (№ 3).

На основі віднайдених матеріалів М. Новицький уклав нову значно доповнену хронологію життя і творчості Шевченка, що була надрукована під заголовками «Тарас Шевченко. Хронологическая канва жизни и творчества» у виданні «Избранные стихотворения в перекладі Ф. Сологуба (1934) і «Тарас Шевченко: краткая хронологическая канва жизни и творчества» у книжці О. Старчакова «Шевченко и Революция» (1934).

У 1958 р. М. Новицький поповнив документальну шевченкіану невідомими доти матеріалами з Центрального історичного архіву Москви про повернення Шевченка із заслання. Це, зокрема, рапорти військових і поліцейських чинів Оренбурга, Самари, Москви, Петербурга про встановлення нагляду за Шевченком.

Згодом виявлені ним документи (загалом 58 од. зб.) увійшли до видань: «Т. Шевченко в документах і матеріалах» (1950), «Тарас Шевченко. Документи та матеріали до біографії: 1814—1861» (1982). На жаль, в останньому виданні 1958 р. документів, опублікованих М. Новицьким, немає.

Заслуги М. Новицького-шевченкознавця високо оцінили його нечисленні послідовники. Зокрема, В. Смілянська відзначає, що дослідник уперше на основі знайдених ним документів розкрив історію трьох арештів Шевченка: 1847, 1850, 1859 рр. [299, с. 255—256]. Б. Кравців звертає увагу на внесок М. Новицького у вивчення матеріалів про товариство «мочимордів», дослідження хронології життя і творчості Т. Шевченка [120, с. 63]. Отже, М. Новицький був першим, хто після М. Чалого і О. Кониського зробив найвагоміший внесок у становлення наукової концепції біографії Т. Шевченка. Віднайдені ним матеріали згодом використано для написання академічної біографії поета Інститутом літератури, науковий колектив якого підготував видання «Т. Г. Шевченко. Біографія» (1984). Цей шлях у документальному шевченкознавстві продовжили М. Моренець, П. Жур, Л. Большаков та інші дослідники.

М. Новицький був одним із шевченкознавців-текстологів, який, враховуючи праці В. Доманицького, І. Франка, обстоював принципи друкування текстів поетичних творів Шевченка, апробовані в сучасному шевченкознавстві (серед найголовніших — звернення до автографів і першодруків). Загальні його теоретичні міркування з цього питання викладені в статті «До тексту Шевченкового “Кобзаря”» (1924), а також у статтях-дослідженнях про окремі поетичні твори «Поема Т. Шевченка “Мар’яна-черниця”» (1924), «Новий автограф Шевченка» (1929). Вони заклали підвалини по-справжньому наукової шевченківської текстології, яку продовжили В. Бородін, Н. Чамата, В. Смілянська, С. Гальченко та інші.

Як текстолог М. Новицький був упорядником окремих видань творів Шевченка, що базувалися на розроблених ним принципах. Разом із С. Єфремовим вони підготували та видали 1927 р. зібрання «Поезія» у двох томах, яке стало важливим етапом у підготовці повного видання творів Шевченка. Для збірки текстів поетичних творів упорядники використали «Кобзар» Шевченка 1860 р. з авторськими правками (поезії 1838—1842 рр.), рукописну збірку «Три літа» (1843—1845), рукописні «Малу» та «Більшу» книжки.

М. Новицький-текстолог упорядковував також видання «Кобзаря» 1927 р. Книжку зі вступною статтею В. Коряка та ілюстраціями І. Іжакевича, П. Мартиновича, О. Сластіона, К. Трутовського передруковували після того ще шість разів.

Згодом, уже маючи досвід роботи в академічному шевченкознавстві, М. Новицький час від часу впорядковував видання творів Т. Шевченка для масового читача: «Єретик» (1927, 1928), «Наймичка» (1927), «Гайдамаки» (1928), «Кавказ» (1934). Він був також редактором видання «Кобзарь: избранные стихотворения» в перекладі Ф. Сологуба (1934), до нього дослідник підготував ґрунтовні примітки й коментарі.

Коли 1923 р. Комісія для видавання пам'яток новітнього українського письменства розпочала роботу над першим повним виданням творів Шевченка, то М. Новицькому було доручено готувати до друку «Щоденні записки. Журнал» (т. IV) і «Листування» (т. III), що вийшли у 1927 та 1929 рр. До названих видань М. Новицький готував також коментарі та покажчики, звіряв тексти.

Четвертий том, у якому надруковано щоденник Шевченка, став єдиним повним виданням, що відтворює його текст за автографом зі збереженням правопису та орфографії.

У третьому томі ПЗТ («Листування») представлено 423 листи Шевченка та листи до нього, з яких двадцять одне послання було надруковано вперше. Більшість із цих листів розшукав М. Новицький. Серед них: листи поета до В. Закревського (10 листопада 1843 р.), П. Симиренка (26 листопада 1859 р., 3 січня 1860 р., 1 лютого 1860 р.), Михайла Максимовича (від 22 листопада 1858 р.); листи до Шевченка від В. Семененка-Крамаревського (літо 1842 р.), О. Чернишова (2 грудня 1847 р., грудень 1847 р., 29 березня 1850 р.), В. та Ф. Лазаревських (жовтень 1847 р.), М. Лазаревського (17 червня 1859 р.) та ін.

М. Новицький також довів, що лист Шевченка до М. Осипова написано 20 травня 1856 р.; уточнив дату написання листа поета до О. Плещеева — 6 квітня 1855 р., який раніше датували 1856 р., та ін. Учений встановив особу адресанта листа до Шевченка від 20 грудня 1847 р. Ним виявився Михайло Лазаревський, а не його брат Василь, як вважали доти. М. Новицькому вдалося встановити й особу

історика П. Буткова, про якого є згадки в листі до О. Болянського від 29 червня 1844 р. Його атрибуції враховано і в ПЗТ у 12 томах.

Праця М. Новицького над епістолярною спадщиною Шевченка, яку він досліджував протягом усього творчого життя, загалом так і не була поцінована у шевченкознавстві — його здобутки у 1950-х роках присвоїли інші автори, скориставшись тим, що М. Новицького ще не було реабілітовано. Загалом дослідник розшукав і надрукував 96 листів з епістолярію Шевченка, серед яких 76 листів опубліковано вперше (16 послань Т. Шевченка та 50 до нього), ще 20 з уточненнями попередніх публікацій. Близько двадцяти листів ним було атрибутовано, а його наукові коментарі стали важливим джерелом для подальшого вивчення життя і творчості Шевченка.

Із утвердженням радянської влади в Україні наукові дослідження, спрямовані на висвітлення та популяризацію українського слова і культури, потрапили під заборону, оскільки перешкоджали становленню нової ідеології. Після короткого періоду «українізації» (1923—1927) розпочалося відкрите переслідування діячів української науки та культури. Одними з перших були філологи-україністи і серед них — співробітники Комісії для видавання пам'яток новітнього українського письменства. Наприкінці 1920-х років розпочався процес над членами «СВУ»; коли заарештували С. Єфремова (липень 1929 р.) і В. Міяковського (вересень 1929 р.), то під нагляд НКВС потрапив і М. Новицький: справу на нього відкрито 12 лютого того самого року.

У таких умовах наприкінці 1920-х років розпочали підготовку до друку нового Повного зібрання творів Шевченка, до участі в якій було залучено М. Новицького. Він працював над розробкою проекту цього видання, згідно з яким зібрання планували в десяти томах. Крім літературної і мистецької спадщини Шевченка, туди мали увійти також документи (1838—1861), спогади про нього та бібліографія шевченкіани (1840—1935).

Перші два томи ПЗТ Шевченка з'явилися 1935 р. (тексти коментарів із першого тому цього видання у зміненому цензурою вигляді передруковано у виданні 1937 р.). В обох томах розміщено поетичні твори Шевченка, у підготовці до друку яких найдіяльнішу участь брав М. Новицький, але його прізвище вже не було зазначено.

Ще одне видання за участю М. Новицького — «Кобзар» 1931 р. з ілюстраціями В. Седляра (2-ге вид. — 1933) — було заборонено, вилучено із книгарень та бібліотек, у ньому «вирізалися передмова А. Річицького і замальовувалися прізвища Новицького та Седляра» [39, с. 40].

У 1930-х роках у шевченкознавстві відбувся перелом — на зміну академічному прийшло радянське шевченкознавство, підпорядковане партійній марксистсько-ленінській ідеології. У цей час тривали арешти і фізичне знищення шевченкознавців, їхні праці вилучали з

бібліотек та нищівно критикували. Переслідувань зазнали А. Річицький, О. Гермайзе, Є. Шабліовський, П. Филипович, М. Зеров, О. Дорошкевич та ін.

М. Новицький ще працював у київській філії Інституту Тараса Шевченка, де тоді очолював групу науковців, що готувала до друку «Словник Шевченкових знайомих». У цьому виданні планували подати інформацію про понад дев'ясот персоналій з оточення Шевченка. Словник так і не було завершено; в архіві вченого зберігаються лише окремі матеріали до цього видання. Започаткована колись М. Новицьким робота під скромною назвою «Словник Шевченкових знайомих» набула свого розвитку і вилилась у фундаментальну шевченкознавчу працю «Шевченківський словник» у двох томах (1976—1977), а згодом і в «Шевченківську енциклопедію» у шести томах (2012—2014). Зокрема, О. Филипович, брат П. Филиповича, згадує, що друзі про М. Новицького, «жартуючи, говорили, що він знає Шевченкових приятелів ліпше, ніж своїх власних» [335, с. 150].

Завдяки М. Новицькому було заповнено прогалину у виданні мемуарної літератури про Шевченка. Адже надруковані в періодиці наприкінці XIX ст. спогади сучасників про поета вже стали рідкістю. Під керівництвом М. Новицького Комісія доби й оточення при ВУАН підготувала до друку серію мемуарів: «Спогади про Тараса Шевченка П. Куліша» (1930), «Спогади про Т. Г. Шевченка В. Шевченка» (1931), «На Сир-Дар'ї у ротного командира М. Д. Н. [Микола Дементійович Новицький]» (1931) та ін.

У 1940—1950-х роках, після повернення із заслання, М. Новицький ввійшов до групи науковців, яка під керівництвом В. Касіяна і Б. Бутника-Сіверського працювала над підготовкою до друку VII—X томів ПЗТ мистецької спадщини Шевченка. Під час роботи над виданням йому вдалось атрибуувати двадцять вісім малярських творів Шевченка, серед яких — два портрети роботи Шевченка — М. Луніна і Й. Рудзинського. Як бачимо, напрацювання М. Новицького — дослідника мистецької спадщини Шевченка були скромнішими, але також досить вагомими і новаторськими: він мав свій аргументований погляд на принцип подання малярських творів Шевченка в академічному виданні, здійснив атрибуції мистецьких творів, виконаних у різні періоди його життя. Крім того, дослідникові належить аналітична рецензія (на 869 творів), яку він підготував на VII—X томи ПЗТ, де висловив критичні міркування щодо такого авторитетного видання. На жаль, як бачимо, його атрибуції було присвоєно іншими науковцями, за підписами яких не тільки подано коментарі у ПЗТ у 10 томах, але й опубліковано згодом окремі статті.

У 1956 р., після викриття культу особи Сталіна, розпочався новий період у вивченні творчості Шевченка. Тоді було надруковано праці Є. Кирилюка «Стан і завдання радянського шевченкознавст-

ва», І. Айзенштока «Із розшуків про Шевченка», Ю. Івакіна «Сатира Шевченка» (1959) та «Коментар до “Кобзаря” Шевченка. Поезії до заслання» (1964), А. Костенка «Мемуарные материалы как источник изучения биографии Шевченко» (1958), Ф. Сарани «Стан і завдання бібліографії Шевченкіани» (1961).

У 1958 р. було втілено в життя ідею М. Новицького про видання мемуарної літератури як важливого додатку до наукової біографії Шевченка, яку він виношував ще з 1930-х років. Видання «Біографія Т. Г. Шевченка за спогадами сучасників» було підготовлене ним разом з А. Костенком, Ф. Сараною, Л. Вікторовим, Н. Полонською, Л. Потьомкіною, Р. Самойленко. Це видання стало основою для подальших подібних зібрань. Однак актуальною проблемою залишається видання збірки повних (без купюр) спогадів про Тараса Шевченка мовою оригіналу.

Коли в 1960-х ювілейних роках розпочали підготовку до видання поетичної та прозової спадщини Шевченка у шести томах, то до участі в ньому залучили й М. Новицького. У ЦДАМЛМ України зберігається інструкція до видання із його правками [103, арк. 152—157].

До М. Новицького зверталися як до кращого рецензента видань творів Шевченка та досліджень про нього. Відомі шість друкованих рецензій вченого, що з'явилися впродовж 1923—1966 рр., підготовлені на видання «Кобзар» (1908, упорядник В. Доманицький), «Кобзар» (1926, упорядник Ю. Меженко), «Листи до Т. Г. Шевченка» (1962, упорядник Л. Кодацька) та ін. Ще дванадцять рецензій збереглися в рукописах. У кожній такій праці розглянуто знакові шевченкознавчі видання, що з'явилися протягом 1920 — початку 1960-х років і подано конкретні зауваження та побажання щодо покращення їх наукового рівня.

М. Новицький був першим, хто після М. Чалого і О. Кониського зробив найвагоміший внесок у становлення наукової біографії Т. Шевченка. Віднайдені ним матеріали згодом використано науковцями Інституту літератури для написання академічної біографії митця «Т. Г. Шевченко. Біографія» (1984). Цей шлях у документальному шевченкознавстві продовжили М. Моренець, А. Костенко, П. Жур, Л. Большаков та ін.

М. Новицький як авторитетний учений-шевченкознавець за життя був відомий лише вузькому колу літературознавців. Про це свідчить його епістолярій, серед адресатів якого багато відомих людей, які часто звертались до нього за консультаціями. Публічне замовчування імені вченого було пов'язано з його арештом і засланням. Реабілітований уже після смерті (листопад 1964 р.) М. Новицький упродовж півстоліття так і не одержав того визнання, на яке він заслуговує. Тому дуже важливим є відзначення його конкретних наукових здобутків та використання їх у нинішньому шевченкознавстві.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

ВУАН	— Всеукраїнська академія наук
ДАЧО	— Державний архів Чернігівської області
ІЛ	— відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України
ІР НБУВ	— Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського
КІНО	— Київський інститут народної освіти (нині — Київський національний університет імені Тараса Шевченка)
МВС УРСР	— Міністерство внутрішніх справ УРСР
НАН України	— Національна академія наук України
НКВС	— Народний комісаріат внутрішніх справ
ПЗТ	— Повне зібрання творів
СВУ	— Спілка визволення України
УВАН США	— Українська вільна академія наук США
УДБ КОУ	— Управління державної безпеки Київського обласного управління НКВС УРСР
НКВС УРСР	— Народний комісаріат внутрішніх справ УРСР
ЦДАВО України	— Центральний державний архів вищих органів влади та управління України
ЦДАГО України	— Центральний державний архів громадських об'єднань України
ЦДАМЛМ України	— Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України
ЦДІА України	— Центральний державний історичний архів України

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Айзеншток І. Автобіографія. Вибрані листи (1910—1920-ті роки) / передм. Г. Грабовича; упоряд., підгот. текстів та комент. С. Захаркіна; відп. ред. В. Дудко; Укр. наук. ін-т Гарвард. ун-ту, Ін-т критики. Київ: Вид-во часопису «Критика», 2003. 214 с. (Серія «Відкритий архів». Матеріали з історії української культури).
2. Айзеншток І. Академічний Шевченко // Червоний шлях. 1928. № 4. С. 110—117.
3. Айзеншток І. Із розшуків про Шевченка // Збірник праць п'ятої наукової шевченківської конференції / АН УРСР, Ін-т літератури ім. Т. Г. Шевченка. Київ: АН УРСР, 1957. С. 116—143.
4. Айзеншток І. «Кобзарєва» повідь // Червоний шлях. 1928. № 4. С. 247—249.
5. Айзеншток І. Шевченкознавство — сучасна проблема. [Ч.] І. До тексту Шевченкових творів. Харків: Всеукр. літ. ком., 1922. 23 с.
6. Айзеншток І. Шевченко-читач. Як працював Шевченко. Київ: Рад. письменник, 1940. С. 3—19.
7. Анісов В. Ф., Середа Є. О. Літопис життя і творчості Т. Г. Шевченка. Київ: Держ. вид-во худож. літ., 1959. 460 с.
8. Антонович Д. В. Шевченко-малюєр / вступ. сл. С. А. Гальченка; післямова Т. І. Андрущенко; ред. О. Мошковська; худож. Ж. Присяжна. Київ: Україна, 2004. 272 с.
9. Белецкий А. Русские повести Т. Г. Шевченко // Шевченко Т. Собрание сочинений: в 5 т. / под ред. М. Рильского, Н. Ушакова. Москва: Гослитиздат, 1949. Т. 5. С. 5—23.
10. Бельчиков Н. Ф. Литературное источниковедение / редкол.: А. Гришунин (отв. ред.), В. Журавлева; послесл. А. Л. Гришунина; АН СРСР, Ин-т мировой литературы им. А. М. Горького. Москва: Наука, 1983. 272 с.
11. Білецький О. Вибрані праці в двох томах. Т. 1. Від давнини до сучасності: зб. праць з питань української літератури / передм. М. Гудзія; ред. М. Лещенко; худож. В. Лисецький. Київ: Держ. вид-во худож. літ., 1960. 503 с.
12. Білецький О., Кирилук Є. Про наукові праці М. М. Новицького, 12 лютого 1958 р., машинопис // ЦДАГО України. Ф. 263, оп. 1, од. зб. 57013, т. 1, арк. 277—280.
13. Білецький П. Т. Г. Шевченко в Києві: біографічний нарис / ред. Л. М. Кулаківська; худож. Ю. І. Яроменок. Київ: Держлітвидав, 1962. 62 с.
14. Білокін С. Генерал Павло Потоцький — фундатор Музею України // Скарбниця української культури: зб. наук. праць. Вип. 8 / редкол.: О. Б. Ко-

- валенко (голова) та ін.; Управл. культури і туризму Чернігів. обл. держ. адмін.; Чернігів. іст. музей ім. В. В. Тарновського; Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. Чернігів, 2007. С. 12—34.
15. Білокін С. Досьє шевченкознавця [М. М. Новицького] // Літ. Україна. 2007. 4 жовт. С. 1, 8.
16. Білокін С. Досьє шевченкознавця [М. М. Новицького] // Літ. Україна. 2007. 11 жовт. С. 7, 8.
17. Біографія Т. Г. Шевченка за спогадами сучасників / Держ. музей Т. Г. Шевченка; упоряд.: В. Х. Косян [та ін.]; ред. К. П. Дорошенко. Київ: Вид-во АН УРСР, 1958. 440 с.
18. Богацький П. Академічне видання творів Т. Шевченка // Студентський вісник. 1927. Ч. 3/4. С. 26—31.
19. Бойко Ю. Шевченкознавство 20-х років // Бойко Ю. Вибране. Мюнхен, 1981. Т. 3. С. 204—205.
20. Большаков Л. Н. Їхав поет із заслання: пошуки, роздуми, дослідження / пер. з рос. Н. Ніколенко. Київ: Дніпро, 1977. 328 с.: іл.
21. Большаков Л. Н. Літа невольничі. Книжка пошуків і досліджень про Шевченка періоду заслання / пер. з рос. Н. Ніколенко. Київ: Дніпро, 1971. 425 с.
22. Бонди С. М. Над пушкинськими текстами / предисл. Н. Михайлова. Москва: Высш. шк., 2006. 479 с. (Классика литературной науки).
23. Бородін В. С. Рукописна збірка Т. Шевченка «Три літа» як джерело тексту // Рад. літературознавство. 1925. № 4. С. 63—77.
24. Бородін В. С. Тарасова ніч // Над текстами Т. Г. Шевченка / АН УРСР, Ін-т літератури ім. Т. Г. Шевченка. Київ: Наук. думка, 1971. С. 26—60.
25. Бородін В. С. Твори Шевченка в архіві кирило-мефодіївців // 36. праць чотирнадцятої наукової шевченківської конференції / АН УРСР, Ін-т літератури ім. Т. Г. Шевченка. Київ: Наук. думка, 1955. С. 114—126.
26. Бородін В. С. Текстологія // Шевченкознавство: підсумки й проблеми / АН УРСР, Ін-т літератури ім. Т. Г. Шевченка. Київ: Наук. думка, 1975. С. 499—558.
27. Боронь О. Повісті Тараса Шевченка і західноєвропейські літератури: Рецепція та інтертекстуальні зв'язки: монографія / НАН України, Ін-т літератури ім. Т. Г. Шевченка. Київ: Критика, 2014. 160 с.
28. Боронь О. Поет і його проза: генеза, семантика і рецепція Шевченкової творчості: зб. ст. / Укр. наук. ін-т, НТШ в Америці, Ін-т джерелознавства НТШ-А, Ін-т літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України, Ін-т Критики; літ. ред. В. Пономарьова. Київ: Критика, 2015. 344 с.
29. Брюховецький В. С. Зеров і Шевченко // Рад. літературознавство. 1989. № 3. С. 42—46.
30. Бутаков А. И. Дневные записки плавания на шхуне «Константин» для исследования Аральского моря в 1848—1849 гг. / АН УзССР; предисл. Е. К. Бетгер; под ред. Н. Л. Корженевского. Ташкент: Изд-во АН УзССР, 1953. 60 с.
31. В. П. [Володимир Міяковський]. Леонід Білецький як шевченкознавець // Хроніка-2000: укр. культуролог. альманах. Київ: Фенікс, 2010. Вип. 4, № 2: Зарубіжне шевченкознавство: з матеріалів УВАН, ч. 2. С. 151—153.

32. Вальбе Б. [Рецензія] // Известия. 1934. 4 жовт. С. 4.
33. Ващук Ф. Поема Шевченка «Марія» в редакціях і варіантах // Шевченкознавчі праці: зб. ст. / НАН України, Ін-т літератури ім. Т. Г. Шевченка, Запоріж. нац. ун-т. Київ: Агентство «Україна», 2011. С. 197—219.
34. Винокур Г. О. Биография и культура / предисл. В. А. Виноградова. 2-е изд., испр. и доп. Москва: URSS, 2007. 86 с. (Лингвистическое наследие XX века).
35. Внучкова Л. І. [Спогади про Державний музей Т. Г. Шевченка], березень 2004 р., машинопис // З приватного архіву Н. О. Грязнової. 28 арк.
36. Возняк М. Перше видання «Кобзаря» // Жовтень. 1955. № 3. С. 93—97.
37. Волошин І. О. Шевченко і Шепкін. Київ: Мистецтво, 1963. 95 с.
38. Воспоминания о Тарасе Шевченко / сост. и примеч. В. С. Бородин, Н. Н. Павлюк; под ред. И. А. Дзеверина; предисл. В. Е. Шубравского. Киев: Дніпро, 1982. 606 с.
39. Гальченко С. Книга українського народу // Скарби літературних архівів / НАН України, Ін-т літератури ім. Т. Г. Шевченка. Київ: Атопол, 2012. С. 24—41.
40. Гальченко С. Четыре автографа // Лит. газета. 1984. 14 марта. С. 5.
41. Ганцов В. Новознайдені Шевченкові автографи // Рад. літературознавство. 1966. № 3. С. 57—60.
42. Гарбар Л. В. Михайло Михайлович Новицький (1892—1964): матеріали до біографії // Рукописна та книжкова спадщина України / НАН України, ІР НБУВ. Київ, 2015. Вип. 19. С. 332—343.
43. Гнатюк М. М. Текстологічні студії: навч. посіб. для студ. вищих навч. закладів. Київ: ВПК «Експрес-Поліграф», 2011. 156 с.
44. Грабович Г. Між словом і схемою. (У пошуках Шевченкового тексту) // Сучасність. 1993. № 11. С. 105—127.
45. Гришунин А. Л. Исследовательские аспекты текстологии / РАН, Ин-т мировой лит. им. А. М. Горького. Москва: Изд.-торг. предприятие «Наследие», 1998. 415 с.
46. Дело № 49630 по обвинению Новицкого Михаила Михайловича по ст. 54-11, 54-10 УК УРСР, 23 декабря 1937 г. — 14 ноября 1964 г. // ЦДАГО України. Ф. 263, оп. 1, од. зб. 57013, т. 1, 342 арк.
47. Дело по просьбе дворянина художника Наполеона Буяльского об определении его учителем рисования в университет св. Владимира, [19??], копия М. Новицкого // ЦДАМЛМ України. Ф. 1. Архів М. М. Новицького, оп. 1, од. зб. 55, арк. 6—15.
48. Дем'янов Г. Т. Шевченко в Нижньому Новгороді / передм. і приміт. Л. Рублевської; під заг. ред. М. Новицького; Ін-т Т. Шевченка. Харків; Київ: Література і мистецтво, 1931. 32 с. (Серія мемуарів про Тараса Шевченка).
49. Деркач А. Г. Старослов'янізми в мові Т. Г. Шевченка: дис. ... канд. філол. наук / Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. Київ, 1953. 259 с.
50. Дзюба І. На вічному шляху до Шевченка // Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів: у 12 т. Київ: Наук. думка, 2001. Т. 1: Поезія. 1837—1847. С. 9—66.
51. Дзюба І. Тарас Шевченко. Життя і творчість / ред. О. Г. Пазюк; худож. оформл. Н. В. М'яковської, О. С. Тичиніної. Київ: ВД «Києво-Могилянська академія», 2008. 720 с.

52. Довідка про зарахування М. Новицького в аспірантуру КІНО за підписами Б. Якубського, М. Орлова, П. Филиповича від 26 червня 1924 р., рукопис // ЦДАВО України. Ф. 166, оп. 12, од. зб. 5393, арк. 5.
53. Довідка про роботу М. Новицького в АН УРСР від 16 травня 1949 р., машинопис // ЦДАМЛМ України. Ф. 1. Архів М. М. Новицького, оп. 1, од. зб. 361, арк. 5.
54. Довідка про участь М. Новицького у підготовці видання ПЗТ 1935—1937 років, 15 квітня 1934 р., машинопис // Музей-архів ім. Дмитра Антоновича УВАН у США. Ф. 226. (В опрацюванні), арк. 1.
55. Довідка про участь М. Новицького у семінарі з давньої української літератури С. Маслова від 18 грудня 1946 р., рукопис // ЦДАМЛМ України. Ф. 1. Архів М. М. Новицького, оп. 1, од. зб. 361, арк. 3.
56. Договір Державного музею ім. Т. Г. Шевченка та М. Новицького від 25 серпня 1950 р., машинопис // ЦДАМЛМ України. Ф. 1. Архів М. М. Новицького, оп. 1, од. зб. 371, арк. 23.
57. Дорошенко В. Т. Шевченко. Дневник // Літ.-наук. вісник. 1925. Кн. 7/8. С. 347—350.
58. Дорошенко В. Шевченкознавство за останнє десятиліття [1914—1924]: (корот. інформ. огляд) // Стара Україна. 1925. № 3/4. С. 72—80.
59. Дорошкевич О. Академічне видання Шевченкових творів // Бюлетень Комітету для видавання творів Т. Г. Шевченка при II відділі Всеукр. акад. наук. 1933. Ч. 1. С. 2—4.
60. Дорошкевич О. Деякі нові факти про перебування Т. Шевченка на Аральському морі // Вітчизна. 1946. № 3. С. 166—173.
61. Дорошкевич О. Етюди з шевченкознавства: зб. ст. / передм. О. Дорошкевича; Ін-т Т. Шевченка. Харків; Київ: Держвидав України, 1930. 208 с.
62. Дорошкевич О. Організація тексту поезій // Бюлетень комітету для видавання творів Т. Г. Шевченка при II відділі Всеукр. акад. наук. 1933. Ч. 1. С. 9—10.
63. Дорошкевич О. Шевченко: деякі проблеми з шевченкознавства // Рад. освіта. 1924. № 3/4. С. 74—85.
64. Дорошкевич О. Шевченкознавство як науково-громадська проблема // Глобус. 1928. № 5. С. 66.
65. Драгоманів М. Шевченко, українофіли й соціалізм / передм. І. Франка. 2-ге вид. Львів: Наклад Укр.-рус. видавничої спілки, 1906. 163 с.
66. [Драгоманов М.] Листи на Наддніпрянську Україну Михайла Драгоманова. 2-ге вид. 1915. 114 с.
67. Драй-Хмара-Ашер О. Переглядаючи батьків архів // Київські неокласики. Київ: Факт, 2003. С. 161—174.
68. Дудко В. Тарас Шевченко: джерелознавчі студії: зб. ст. / наук. ред. О. Федорук; Укр. наук. ін-т Гарвард. ун-ту, Наук. т-во ім. Шевченка в Америці, Укр. вільна акад. наук у США, Ін-т Критики. Київ: Критика, 2014. 411 с.
69. Єфремов С. Спадщина Кобзаря Дармограя // Україна. 1925. Кн. 1/2. С. 10—23.
70. Єфремов С., Филипович П. Постійна Комісія для видавання пам'яток новітнього українського письменства // Записки історично-філологічного відділу. 1924. Кн. 4. С. 323—326.

71. Єфремов С. Щоденники. 1923—1929 / упоряд. О. І. Путро та ін.; наук. ред. Е. С. Соловей; гол. ред. М. І. Цимбалюк. Київ: Вид-во газети «Рада», 1997. 848 с. (Бібліотека газети «Рада». Мемуари).
72. Жалоба М. Новицького в Главную военную прокуратуру УССР, 9 августа 1956 г., рукопись // ЦДАМЛМ України. Ф. 1. Архів М. М. Новицького, оп. 1, од. зб. 375, арк. 33.
73. Жалоба М. Новицького начальнику шахты г. Кизел Козлову, [н. п. 15 января 1945 г.], рукопись // ЦДАМЛМ України. Ф. 1. Архів М. М. Новицького, оп. 1, од. зб. 369, арк. 8 зв.
74. Жалоба М. Новицького Прокурору УССР, государственному советнику юстиции Д. Панасюку от 1 января 1958 г., рукопись // ЦДАМЛМ України. Ф. 1. Архів М. М. Новицького, оп. 1, од. зб. 375, арк. 34.
75. Жемчужников Л. Воспоминание о Шевченко; его смерть и погребение // Основа. 1861. № 3. С. 1—21.
76. Жур П. Труді і дні Кобзаря: Літопис життя і творчості Т. Г. Шевченка / вступ ст. М. М. Павлюка. Київ: Дніпро, 2003. 520 с. (Бібліотека Шевченківського комітету).
77. Журавльова Т. Стипендіати І. Я. Дуніна-Борковського // Скарбниця укр. культури: зб. наук. праць. Вип. 8 / редкол.: О. Б. Коваленко (голова) та ін.; Управл. культури і туризму Чернігів. обл. держ. адмін.; Чернігів. істор. музей ім. В. В. Тарновського; Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. Чернігів, 2007. С. 71—88.
78. Журбицкий К. Записки ученого-морьяка // Водный транспорт. 1954. 20 марта. С. 8.
79. Загул Д. Хроніка // Бюлетень Комітету для видавання творів Т. Г. Шевченка при II відділі Всеукр. акад. наук. 1933. Ч. 1. С. 15—16.
80. Зайцев П. Наш довг перед Шевченком // Стара Україна. 1925. № 3/4. С. 39—42.
81. Запис М. Новицького про участь у зборах Державного музею Т. Шевченка, [поч. 1950-х рр.], рукопись // ЦДАМЛМ України. Ф. 1. Архів М. М. Новицького, оп. 1, од. зб. 38, арк. 99 зв.
82. Заявление М. Новицького в военную прокуратуру Киевского военного округа (г. Киев) от 8 января 1957 г., рукопись // ЦДАГО України. Ф. 263, оп. 1, од. зб. 57013, т. 1, арк. 64—64 зв.
83. Заявление М. Новицького в Высшую [аттестационную] комиссию при Министерстве высшего образования при Союзе ССР, [1954], рукопись // ЦДАМЛМ України. Ф. 1. Архів М. М. Новицького, оп. 1, од. зб. 376, арк. 2—3 зв.
84. Заявление М. Новицького Первому секретарю КПСС Н. Хрущеву, главе Президиума Верховного Совета СССР К. Ворошилову, прокурору Украинской ССР [Д. Панасюку], [1957—1958], рукопись // ЦДАМЛМ України. Ф. 1. Архів М. М. Новицького, оп. 1, од. зб. 375, арк. 36—36 зв.
85. Заявление М. Новицького начальнику следственного отдела УКГБ по Киевской области от 5 ноября 1957 г., рукопись // ЦДАГО України. Ф. 263, оп. 1, од. зб. 57013, т. 1, арк. 66—70 зв.
86. Заявление М. Новицького Первому секретарю ЦК КП Украины М. Подгорному, прокурору Украинской ССР Д. Панасюку, [1958], рукопись // ЦДАМЛМ України. Ф. 1. Архів М. М. Новицького, оп. 1, од. зб. 375, арк. 35.

87. Звіт наукового співробітника М. Новицького про подорож до Ленінграда від 18 жовтня 1954 р., рукопис // ЦДАМЛМ України. Ф. 1. Архів М. М. Новицького, оп. 1, од. зб. 375, арк. 11—19.
88. Звіт наукового співробітника музею М. Новицького про роботу за перше півріччя 1956 р., рукопис // ЦДАМЛМ України. Ф. 1. Архів М. М. Новицького, оп. 1, од. зб. 371, арк. 80—83.
89. Звіт М. Новицького про відрядження до Ленінграда від 20 червня 1950 р., рукопис // ЦДАМЛМ України. Ф. 1. Архів М. М. Новицького, оп. 1, од. зб. 371, арк. 42—42 зв.
90. Звіт М. Новицького про наукову роботу за перше півріччя 1948 р., рукопис // ЦДАМЛМ України. Ф. 1. Архів М. М. Новицького, оп. 1, од. зб. 371, арк. 12—13 зв.
91. Звіт М. Новицького про роботу Комісії при ВУАН за 1930—1931 роки, травень 1931 р., рукопис // ЦДАМЛМ України. Ф. 1. Архів М. М. Новицького, оп. 1, од. зб. 367, арк. 1—2 зв.
92. Звіт М. Новицького управі ВУАН про результати відрядження до Ленінграда від 26 листопада 192[4] р., рукопис // ЦДАМЛМ України. Ф. 1. Архів М. М. Новицького, оп. 1, од. зб. 365, арк. 1.
93. Звіт про роботу редакційного комітету для видання Шевченківських творів при II відділі ВУАН від 1 січня до 1 грудня 1932 р. за підписом заступ. ред. ком. О. Дорошкевича, 29 листопада 1932 р., машинопис // ЦДАМЛМ України. Ф. 1. Архів М. М. Новицького, оп. 1, од. зб. 368, арк. 1—8.
94. Звіт старшого наукового робітника М. Новицького за другий квартал 1957 р., рукопис // ЦДАМЛМ України. Ф. 1. Архів М. М. Новицького, оп. 1, од. зб. 371, арк. 85—86 зв.
95. Зеров М. Українське письменство / упоряд. М. Сулима; ред., післямова М. Москаленка. Київ: Вид-во С. Павличко «Основи», 2003. 1301 с.
96. Зеров М. Шевченківський збірник // Україна. 1924. № 3. С. 173—175. [Відгук на публ. в «Шевченківському збірнику» 1924 р.]
97. Зеров М. Шевченко і Асоченський / підгот. тексту В. С. Брюховецького // Рад. літературознавство. 1989. № 3. С. 35—42.
98. Зеров М. Шевченко. Переклади на російську мову, рукопис // ЦДАМЛМ України. Ф. 28. Архів М. К. Зерова, оп. 1, од. зб. 116, арк. 167—216.
99. Зерова С. Спогади про Миколу Зерова // Київські неокласики. Київ: Факт, 2003. С. 83—130.
100. Івакін Ю. Нотатки шевченкознавця: літ.-крит. нариси. Київ: Рад. письменник, 1986. 312 с.
101. Івашкевич Т. Сергій Єфремов як дослідник творчості Тараса Шевченка // Матеріали тридцять четвертої наукової Шевченківської конференції (24—26 квітня 2001 р.): у 2 кн. / НАН України, Ін-т літератури ім. Т. Г. Шевченка, Черкас. держ. ун-т ім. Б. Хмельницького, Черкас. наук. центр шевченкознавчих досліджень. Черкаси: Брама, 2003. Кн. 2. С. 40—52.
102. Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України. 1926—2001. Сторінки історії / ред. та упоряд. О. Мишанич; НАН України, Ін-т літератури ім. Т. Г. Шевченка. Київ: Наук. думка, 2003. 592 с.
103. Інструкція для видання I і II томів «Повного зібрання творів Т. Г. Шевченка» в шести томах, [поч. 1960-х рр.], машинопис з правками // ЦДАМЛМ України. Ф. 1. Архів М. М. Новицького, оп. 1, од. зб. 32, арк. 152—157.

104. Касіян В. Мистецька спадщина Шевченка і нове в її дослідженні // 36. праць ювілейної десятої наукової шевченківської конференції / АН УРСР, Ін-т літератури ім. Т. Г. Шевченка. Київ: Вид-во АН УРСР, 1962. С. 28—47.
105. Київські неокласики: антологія / упоряд. Н. Котенко; відп. ред. Н. Ксьондзик. Київ: Смолоскип, 2015. 915 с.
106. Кирило-Мефодіївське товариство: у 3 т. Т. 2 / редкол.: П. С. Сохань (голова), І. Л. Бутич, Л. З. Гісцова [та ін.]; упоряд.: М. І. Бутич, І. І. Глизь, О. О. Франко; наук. ред. тому: І. Л. Бутич, Ф. П. Шевченко; АН УРСР, Археогр. комісія, Ін-т історії, ЦДІАК УРСР. Київ: Наук. думка, 1990. 696 с.
107. Кирило-Мефодіївське товариство: у 3 т. Т. 3 / редкол.: П. С. Сохань (голова), І. Л. Бутич, Л. З. Гісцова та ін.; упоряд.: М. І. Бутич, І. І. Глизь, О. О. Франко; наук. ред. тому: Л. З. Гісцова, Г. Я. Сергієнко; АН УРСР, Археогр. комісія, Ін-т історії, ЦДІАК УРСР. Київ: Наук. думка, 1990. 440 с.
108. Кирилюк Є. П. Академічний Шевченко // Рад. літературознавство. 1985. № 10. С. 21—29.
109. Кирилюк Є. П. Методологічні проблеми сучасного шевченкознавства // 36. праць чотирнадцятої наукової шевченківської конференції / АН УРСР, Ін-т літератури ім. Т. Г. Шевченка. Київ: Вид-во АН УРСР, 1966. С. 8—26.
110. Кирилюк Є. П. Стан і завдання радянського шевченкознавства // 36. праць п'ятої наукової шевченківської конференції / АН УРСР, Ін-т літератури ім. Т. Г. Шевченка. Київ: Вид-во АН УРСР, 1956. С. 8—26.
111. Кирилюк Є. П. Т. Г. Шевченко. Життя і творчість. Київ: Держ. вид-во худож. літ., 1959. 675 с.: іл.
112. Кирилюк Є. Тарас Шевченко. Кобзар // Життя й Революція. 1934. № 1. С. 178—180.
113. Клен Ю. Спогади про неокласиків // Київські неокласики. Київ: Факт, 2003. С. 7—64.
114. Коментарі до IV тому видання творів Т. Г. Шевченка (Щоденник), [1926—1927], рукопис // ІР НБУВ. Ф. Х. Архів АН УРСР, од. зб. 35118, 663 арк.
115. Кониський О. Тарас Шевченко-Грушівський: Хроніка його життя / упоряд., підгот. текстів, передм., приміт., покажч. В. Л. Смілянська. Київ: Дніпро, 1991. 702 с.
116. Копержинський К. Твори Т. Шевченка. Т. 4. Журнал // Україна. 1928. Кн. 3. С. 110—123.
117. Косарик Д. Життя і діяльність Т. Шевченка: літ. хроніка. Київ: Рад. письменник, 1955. 392 с.
118. Костенко А. І. Шевченко в мемуарах: крит. нарис / ред. Р. Ф. Самбук. Київ: Рад. письменник, 1965. 256 с.
119. Коцюбинська М. Шевченкові листи // Слово і Час. 2008. № 7. С. 15—23.
120. Кравців Б. Доля українського шевченкознавця в УРСР. Пам'яті Михайла Михайловича Новицького // Сучасність. 1964. № 6. С. 61—72.
121. Кравців Б. Остракізм у шевченкознавчій бібліографії // Сучасність. 1964. № 3. С. 62—75.
122. Кравців Б. Шевченкознавство в соцреалістичній дійсності // Сучасність. 1961. № 3. С. 3—15.

123. Крапивіна С. Кілька слів про Тараса Шевченка / вступ. ст., пер. та приміт. М. Тарасенка; під заг. ред. М. Новицького; Ін-т Т. Шевченка. Харків; Київ: Література і мистецтво, 1931. 48 с. (Серія мемуарів про Шевченка).
124. Красицький Д. Ф. До біографії Шевченка раннього періоду // Зб. праць шостої наукової шевченківської конференції / АН УРСР, Ін-т літератури ім. Т. Г. Шевченка. Київ: Вид-во АН УРСР, 1958. С. 32—48.
125. Кудрявцев П. Академічне видання Шевченкового «Журналу» // Записки історично-філологічного відділу. 1929. Кн. 21/22. С. 406—410.
126. Куліш П. Спогади про Тараса Шевченка / передм. та приміт. Є. Кирилока; під заг. ред. М. Новицького; Ін-т Т. Шевченка. Харків; Київ: ДВУ, 1930. 92 с. (Серія мемуарів про Шевченка).
127. Культурне будівництво в Українській РСР. Найважливіші рішення Комуністичної партії і радянського уряду 1917—1959 рр.: зб. док. Т. 1. 1917—1941 рр. / редкол.: О. І. Євсєєв, Л. В. Гусєва, О. В. Килимник та ін.; М-во культури УРСР, Архів. упр. УРСР, Центр. держ. архів Жовтн. революції і соціаліст. буд-ва УРСР. Київ: Держ. вид-во політ. літ. УРСР, 1960. 884 с.
128. Культурне будівництво в Українській РСР. Червень 1941—1950: зб. док. і матеріалів / упоряд.: А. І. Бичкова, В. М. Даниленко, О. Г. Луговський та ін.; відп. ред. Ю. Ю. Кондуфор; авт. передм. М. В. Коваль; комент. В. М. Даниленко; ред. Т. М. Теліженко; Голов. Архів. упр. при Раді Міністрів УРСР, Центр. Держ. архів Жовтн. революції, вищих органів і держ. упр. УРСР, Ін-т історії партії при ЦК Компартії України, філія Ін-ту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС, Ін-т історії АН УРСР. Київ: Наук. думка, 1989. 574 с.
129. Курилова Л. Встречи с Н. К. Зеровым. Воспоминания в письмах к Юрию Шевелеву // Континент. 1989. № 59. С. 335—359.
130. Лазаревський Г. Шевченко в житті // Вітчизна. 1946. № 3. С. 119—159.
131. Лепкий Б. Про життя і творчість Тараса Шевченка. Київ: Унів. вид-во «Пульсари», 2005. 137 с.
132. Лист Л. Вишеславського М. Новицькому від 10 грудня 1963 р., машинопис // ЦДАМЛМ України. Ф. 1. Архів М. М. Новицького, оп. 1, од. зб. 282, арк. 1—2.
133. Лист до редакції «Літературної України» // Літ. Україна. 1962. № 92. С. 2.
134. Лист І. Ізотова М. Новицькому від 15 лютого 1930 р., автограф // ІР НБУВ. Ф. 131, од. зб. 210, арк. 1.
135. Лист А. Костенка М. Новицькому від 23 лютого 1957 р., автограф // ЦДАМЛМ України. Ф. 1. Архів М. М. Новицького, оп. 1, од. зб. 304, арк. 2.
136. Лист Ф. Лазаревського Т. Шевченку від 3 травня 1848 р., автограф // ЦДІА України. Ф. 2221, оп.1, од. зб. 283, арк. 1.
137. Лист Ю. Меженка М. Новицькому від 12 червня 1954 р., автограф // ЦДАМЛМ України. Ф. 1. Архів М. М. Новицького, оп. 1, од. зб. 317, арк. 6—7.
138. Лист Ю. Меженка М. Новицькому від 18 квітня 1958 р., автограф // ЦДАМЛМ України. Ф. 1. Архів М. М. Новицького, оп. 1, од. зб. 317, арк. 23—24.
139. Лист М. Новицького І. Айзенштоку від 21 вересня 1927 р., автограф // ІЛ. Ф. 182. Архів І. Я. Айзенштока. (В опрацюванні), арк. 1—2 зв.

140. Лист М. Новицького І. Айзенштоку від 24 липня 1928 р., автограф // ІЛ. Ф. 182. Архів І. Я. Айзенштока. (В опрацюванні), арк. 1—1 зв.
141. Лист М. Новицького І. Айзенштоку, [листопад] 1932 р., автограф // ІЛ. Ф. 182. Архів І. Я. Айзенштока. (В опрацюванні), арк. 1—3 зв.
142. Лист М. Новицького Ю. Меженку від 15 квітня 1957 р., автограф // ЦДАМЛМ України. Ф. 365. Архів Ю. О. Меженка, оп. 1, од. зб. 589, арк. 9—10 зв.
143. Лист М. Новицького М. Рильському від 19 листопада 1952 р., автограф // ІЛ. Ф. 137. Архів М. Т. Рильського, од. зб. 5935, арк. 1—1 зв.
144. Лист М. Новицького Л. Тецлав-Новицькій, [н. р. 22 червня 1941 р.], рукопис, копія // Музей-архів ім. Дмитра Антоновича УВАН у США. Ф. 226. (В опрацюванні), арк. 1—3.
145. Лист М. Новицького Р. Товстусі-Новицькій від 30 червня 1959 р. // ЦДАМЛМ України. Ф. 1. Архів М. М. Новицького, оп. 1, од. зб. 270, арк. 2—2 зв.
146. Лист В. Рєпніної та приписка Г. Дунін-Борковської Т. Шевченку від 13 січня 1848 р., автограф // ЦДІА України. Ф. 2221, оп. 1, од. зб. 295, арк. 1—2 зв.
147. Лист Д. Чалого, М. Грудницької К. Дорошенко від 15 листопада 1951 р., машинопис // ЦДАМЛМ України. Ф. 1. Архів М. М. Новицького, оп. 1, од. зб. 371, арк. 35.
148. Лист О. Чернишова Т. Шевченку від 2 грудня 1847 р., автограф // ЦДІА України. Ф. 2221, оп. 1, од. зб. 298, арк. 1—2.
149. Листи до Т. Г. Шевченка. 1840—1861 / відп. ред. Є. П. Кирилук; упоряд., передм. та приміт. Л. Ф. Кодацької; АН УРСР, Ін-т літератури ім. Т. Шевченка. Київ: Вид-во АН УРСР, 1962. 332 с.
150. Листи до Тараса Шевченка / упоряд. та комент.: В. С. Бородіна, В. П. Мовчанюка, М. М. Павлюка та ін. Київ: Наук. думка, 1993. 384 с.
151. Листи ІМФЕ АН УРСР М. Новицькому з видавничих питань, 6 листопада 1952 р. — 25 травня 1954 р., машинопис // ЦДАМЛМ України. Ф. 1. Архів М. М. Новицького, оп. 1, од. зб. 385, 6 арк.
152. Листи редакції «Літературної України» Р. Товстусі-Новицькій, 16 вересня — 1 жовтня 1965 р., машинопис // ЦДАМЛМ України. Ф. 1. Архів М. М. Новицького, оп. 1, од. зб. 443, 3 арк.
153. Листівка К. Дорошенко М. Новицькому від 7 листопада 1960 р., автограф // ЦДАМЛМ України. Ф. 1. Архів М. М. Новицького, оп. 1, од. зб. 291, арк. 4.
154. Лихачев Д. С. Текстология: краткий очерк / АН СССР, Ин-т рус. лит. «Пушкинский дом». Москва; Ленинград: Наука (Ленингр. отд-ние), 1964. 104 с.
155. Лотоцький О. Видання повного «Кобзаря» // Сторінки минулого. 1934. Ч. 3. С. 129—143.
156. Любченко М., Тардов М. Проти контрреволюційної фальсифікації — за марксистський коментар // Комуніст. 1934. № 59. С. 8.
157. Ляхова Ж. За рядками листів Тараса Шевченка / ред. С. О. Герейло; худож. Д. Д. Грибов. Київ: Дніпро, 1984. 136 с.
158. Ляхова Ж. Сергій Єфремов — дослідник листування Т. Шевченка // XXXI наукова шевченківська конференція 9—11 березня 1994 року: матеріали / АН України, Ін-т літератури ім. Т. Г. Шевченка, Луган. держ. пед. ін-т ім. Т. Г. Шевченка. Луганськ: Світлиця, 1994. С. 82—86.

159. Малюнки Т. Шевченка: альбом / за артистичним доглядом В. В. Мате. Вип. 2. Санкт-Петербург: Вид-во О-ва ім. Т. Г. Шевченка для вспомоществования нуждающимся уроженцам Юж. России, учащимся в высш. учеб. заведениях г. С.-Петербурга; Тип. Сириус, 1914. 87 с.
160. Мандат М. М. Новицького на отримання рукопису щоденника Т. Г. Шевченка з музею ім. Тарновського, 4 березня 1925 р., машинопис // ЦДАМЛМ України. Ф. 1. Архів М. М. Новицького, оп. 1, од. зб. 364, арк. 1.
161. Марахов Г. І. Т. Г. Шевченко в колі сучасників: словник персоналій / ред. Н. Н. Плачинда. Київ: Дніпро, 1976. 152 с.
162. Марковський М. Твори Т. Шевченка. Т. 4. Журнал // Україна. 1928. Кн. 4. С. 140—142.
163. Мартос П. І. Епізоди з життя Шевченкового / передм. та приміт. Ф. Самоненка; заг. ред. М. Новицького; Ін-т Т. Шевченка. Харків; Київ: Література і мистецтво, 1931. 36 с. (Серія мемуарів про Шевченка).
164. Меженко Ю. Кілька міркувань про лікнепівську книжку та моя оборона від жвавих рецензентів, 1926 р., машинопис // ІЛ. Бібліотека Ю. О. Меженка, од. зб. 3658, 3 арк.
165. Меленчук О. Шевченкознавчий дискурс Сергія Єфремова у контексті українського літературознавства: монографія / ред. Е. С. Соловей (Гончарик); НАН України, Ін-т літератури ім. Т. Г. Шевченка, Чернів. нац. ун-т ім. Ю. Федьковича. Чернівці: Чернів. нац. ун-т ім. Ю. Федьковича, 2013. 240 с.
166. Мельниченко В. Тарас Шевченко в Москві. Київ: Либідь, 2009. 740 с. (Бібліотека Шевченківського комітету).
167. Метрическая книга, данная из Черниговской духовной консистории в Соборно-Николаевскую церковь г. Нежина, для записи родившихся, браком сочетавшихся и умерших на 1892 год. Ч. 1. О родившихся, рукопись // ДАЧО. Ф. 679, оп. 10, сп. 771, арк. 18—19.
168. М-ий Мих. [Могилянський Михайло] // Нова громада. 1925. Кн. 8. С. 31—32.
169. Михайло Михайлович Новицький: [некролог] / Група товаришів // Літ. Україна. 1964. № 25. С. 4.
170. Міяковський В. Проект академічного видання Шевченка 1933 р. // Хроніка-2000: укр. культуролог. альманах. Київ: Фенікс, 2010. Вип. 4, № 2: Зарубіжне шевченкознавство: з матеріалів УВАН, ч. 2. С. 62—67.
171. Молчановський Н. Арест Т. Г. Шевченка в 1859 г.: матеріали для біографії // Киев. старина. 1889. Т. 64, № 2, отд. 1. С. 143—150.
172. Момот Н. М. Щоденник Т. Шевченка як творчо-психологічний та жанровий феномен: дис. ... канд. філол. наук: спец. 10. 01. 01 / Кіровоград. держ. пед. ун-т ім. В. Винниченка. Кіровоград, 2006. 176 с.
173. Мордовець Д. З минулого та пережитого. Про батька Тараса та ще про дещо. Спомини // Літературно-науковий вістник. 1902. Кн. 6. С. 243—252.
174. Москаленко А. Листування і журнал Шевченка (до роковин смерті поета) // Зоря. Дніпропетровськ, 1930. № 2. С. 23—25.
175. Навроцький Б. Плян I тому [ПЗТ: у XIV т.] // Бюлетень Комітету для видавання творів Т. Г. Шевченка при II відділі Всеукр. акад. наук. 1933. Ч. 1. С. 4—5.
176. Наказ о зачислении М. М. Новицкого на должность старшего научного сотрудника Дома-музея Тараса Шевченко № 59 от 5 июля 1946 г. // ЦДАМЛМ України. Ф. 1. Архів М. М. Новицького, оп. 1, од. зб. 360, арк. 3.

177. Наказ про зарахування М. М. Новицького на посаду в. о. головного бібліотекаря відділу рукописів [ЦНБ АН УРСР] від 16 серпня 1963 р. // ІР НБУВ, оп. 2 л., спр. 113, арк. 67.
178. Наказ про звільнення М. М. Новицького із посади в. о. головного бібліотекаря відділу рукописів [ЦНБ АН УРСР] від 14 жовтня 1963 р. // ІР НБУВ, оп. 2 л., спр. 113, арк. 67.
179. Наказ про звільнення М. М. Новицького із посади старшого наукового співробітника Будинку-музею Тараса Шевченка № 3 від 28 лютого 1952 р. // ЦДАМЛМ України. Ф. 1. Архів М. М. Новицького, оп. 1, од. зб. 360, арк. 3.
180. Ненадкевич Є. О. З творчої лабораторії Т. Г. Шевченка. Редакційна робота над творами 1847—1858 рр. / відп. ред. П. Г. Приходько; ред. М. Т. Рильський. Київ: Вид-во АН УРСР, 1959. 224 с.
181. Новицкий М. Замечания на макеты 7, 8, 9 и 10 томов «Полного собрания сочинений Тараса Шевченко», 1953—1954, машинопись // ІЛ. Бібліотека Ю. О. Меженка, од. зб. 4112, 83 арк.
182. [Новицкий М. М.], Дорошенко Е. П. Неизвестные письма к Шевченко. Из архива М. Чалого // Сов. Украина. 1962. № 10. С. 155—168.
183. [Новицкий М. М.], Дорошенко Е. П. Неизвестные письма к Шевченко. Из архива М. Чалого // Сов. Украина. 1962. № 11. С. 145—153.
184. [Новицкий М. М.]. Неизвестные письма к Шевченко. Из архива М. Чалого. Предисловие, продолжение публикации в ж. Сов. Украина, [1950-е гг.], автограф // ЦДАМЛМ України. Ф. 1. Архів М. М. Новицького, оп. 1, од. зб. 102, арк. 1—16.
185. Новицкий М. Новые материалы о Т. Г. Шевченко // Дружба народов. 1958. № 5. С. 198—202.
186. Новицкий М. О шевченковской конференции, [1953], автограф // ЦДАМЛМ України. Ф. 1. Архів М. М. Новицького, оп. 1, од. зб. 9, арк. 1.
187. Новицкий М. Подготовительные материалы к изданию «Живописные и графические работы Тараса Шевченко» (ПЗТ: у 10 т.), [1950-е — нач. 1960-х гг.], автограф // ЦДАМЛМ України. Ф. 1. Архів М. М. Новицького, оп. 1, од. зб. 32, 162 арк.
188. Новицкий М. Портрет Николая Александровича Лунина, 1838. Портрет Рудзинского. 1845, [19??], автограф // ЦДАМЛМ України. Ф. 1. Архів М. М. Новицького, оп. 1, од. зб. 10, 13 арк.
189. Новицкий М. [Рецензия на «Путівник Державного музею Т. Г. Шевченка»], [1950-е гг.], автограф // ЦДАМЛМ України. Ф. 1. Архів М. М. Новицького, оп. 1, од. зб. 8, арк. 8—17 зв.
190. Новицкий М. [Рецензия на тематико-экспозиционный план музея с. Шевченкове], [1950-е гг.], черновик, автограф // ЦДАМЛМУ. Ф. 1. Архів М. М. Новицького, оп. 1, од. зб. 38, арк. 111—113, 117.
191. Новицкий М. Тарас Григорьевич Шевченко. К его биографии, [19??], автограф // ЦДАМЛМ України. Ф. 1. Архів М. М. Новицького, оп. 1, од. зб. 11, арк. 1—4.
192. Новицкий М. Тарас Шевченко. Краткая хронологическая канва жизни и творчества // Старчаков А. Шевченко и Революция. Ленинград: Гослитиздат, 1934. С. 47—52.
193. Новицкий М. Д. На Сир-Дар'ї у ротного командира. Спогади Косарева про Т. Шевченка / під заг. ред. М. Новицького; вступ. ст., пер. та

- приміт. Л. Кошової; Ін-т Т. Шевченка. Харків; Київ: Література і мистецтво, 1931. 40 с. (Серія мемуарів про Шевченка).
194. Новицький М. Автобіографія, 25 вересня 1937 р., копія [1950-ті — початок 1960-х рр.] // Музей-архів ім. Дмитра Антоновича УВАН у США. Ф. 226. (В опрацюванні), арк. 1—2.
195. Новицький М. Анкетні відомості, копія [1950-ті — початок 1960-х рр.] // Музей-архів ім. Дмитра Антоновича УВАН у США. Ф. 226. (В опрацюванні), арк. 1—2.
196. Новицький М. Арешт Шевченка в 1859 р. // Шевченківський збірник. Т. 1. Київ: Сорабкоп, 1924. С. 130—178.
197. Новицький М. Арешт Шевченка в 1859 р., [1950-ті рр.], автограф // ІЛ. Ф. 1. Архів Т. Г. Шевченка, од. зб. 575, арк. 38—57.
198. Новицький М. Біографи Т. Шевченка [М.] Чалий та [О.] Кониський, [1930], автограф // ЦДАМЛМ України. Ф. 1. Архів М. М. Новицького, оп. 1, од. зб. 1, 10 арк.
199. Новицький М. Будинок-Музей Т. Шевченка // Звіт про науково-дослідну роботу Київської філії Інституту Т. Шевченка за 1929/30 академічний рік (з 1/X 29 до 1/X 30 р.). Київ, 1931. С. 25—26.
200. Новицький М. Василь Щурат. Шевченко і поляки // Записки історично-філологічного відділу. 1923. Кн. 2/3. С. 220—230.
201. Новицький М. Гоголь Микола Васильович. Стаття та виписки до неї М. Новицького, не раніше 1946 р., автограф // ЦДАМЛМ України. Ф. 1. Архів М. М. Новицького, оп. 1, од. зб. 2, 20 арк.
202. Новицький М. До історії арешту Шевченка 1850 р. // Шевченко та його доба. Зб. 1. Київ: Книгоспілка, 1925. С. 141—193.
203. Новицький М. До тексту Шевченкового «Кобзаря» // Україна. 1924. Кн. 4. С. 75—83.
204. Новицький М. До тексту Шевченкового «Кобзаря», [1920-ті рр.], автограф // ІР НБУВ. Ф. X. АН УРСР, од. зб. 17855, 19 арк.
205. Новицький М. До тексту Шевченкового «Кобзаря», [1920-ті рр.], машинопис з правками М. Грушевського // ІР НБУВ. Ф. X. АН УРСР, од. зб. 12591, 6 арк.
206. Новицький М. До редакції [газети] «Ж[иття] й Р[еволюція]»: рецензія на кн.: Т. Г. Шевченко. Кобзар. К., 1926 р. 320 с., 1926 р., автограф // ІЛ. Бібліотека Ю. О. Меженка, од. зб. 3658, 8 арк.
207. [Новицький М. Звіт про роботу у Комісії для видавання пам'яток новітнього українського письменства, 1923 р.] // Записки історично-філологічного відділу. 1924. Кн. 4. С. 336.
208. Новицький М. З історії оренбурзького арешту Шевченка // Глобус. 1929. № 3. С. 74—78.
209. Новицький М. З листів Т. Г. Шевченка // Глобус. 1925. № 5. С. 104—106.
210. Новицький М. З листування Т. Г. Шевченка // Шевченко та його доба. Т. 2. Київ: Книгоспілка, 1926. С. 159—166.
211. Новицький М. Комісія Шевченкової доби й оточення // Звіт про науково-дослідну роботу київської філії Інституту Т. Шевченка за 1929/30 академічний рік (з 1/X[19]29 до 1/X[19]30 р.) / редкол.: О. Дорошкевич, Є. Перлін, Г. Ткаченко; Ін-т Тараса Шевченка. Київ, 1931. С. 22—25.

212. Новицький М. Матеріали до ПЗТ: у 10 т., 1963 р., автограф // ЦДАМЛМ України. Ф. 1. Архів М. М. Новицького, оп. 1, од. зб. 78, арк. 37—86.
213. Новицький Михайло Михайлович // Енциклопедія українознавства. Словникова частина: у 10 т. Т. 5 / НТШ. Париж; Нью-Йорк: Молоде життя, 1966. С. 1785.
214. Новицький Михайло Михайлович // Українська радянська енциклопедія: у 16 т. Т. 16. Київ: Гол. ред. УРЕ, 1964. С. 590.
215. [Новицький М.] Недруковані листи Т. Г. Шевченка // Шевченківський збірник. Т. 1. Київ: Сорабкоп, 1924. С. 126—129.
216. Новицький М. Мочиморди перед судом сучасників і досліду // Життя й Революція. 1930. Кн. 3. С. 123—144.
217. Новицький М. М. Нова праця про Шевченка // Питання шевченкознавства. Київ: АН УРСР, 1958. Вип. 1. С. 130—134.
218. Новицький М. Новий автограф Шевченка // Життя й Революція. 1929. Кн. 3. С. 154—156.
219. Новицький М. Новий документ до історії товариства «мочимордія» // Глобус. 1928. № 5. С. 69—77.
220. Новицький М. Нотатки афоризмів із поетичних творів Т. Шевченка, [19??], автограф // ЦДАМЛМ України. Ф. 1. Архів М. М. Новицького, оп. 1, од. зб. 85, арк. 145—149.
221. Новицький М. Нотатки про роботу Т. Шевченка у Київському університеті в 1846 р., [19??], автограф // ЦДАМЛМ України. Ф. 1. Архів М. М. Новицького, оп. 1, од. зб. 55, 37 арк.
222. Новицький М. Нотатки про сучасників Т. Шевченка, систематизовані в алфавітному порядку (літери «А» — «І»). [19??], автограф // ЦДАМЛМ України. Ф. 1. Архів М. М. Новицького, оп. 1, од. зб. 107, 185 арк.
223. Новицький М. Нотатки про Т. Шевченка та його сучасників (літери «К» — «О»). [19??], автограф // ЦДАМЛМ України. Ф. 1. Архів М. М. Новицького, оп. 1, од. зб. 108, 224 арк.
224. Новицький М. Організація підручних картотек про Шевченка // Бюлетень Комітету для видавання творів Т. Г. Шевченка при II відділі Всеукр. акад. наук. 1933. Ч. 1. С. 14—15.
225. Новицький М. План видання збірки листів до Т. Шевченка (1842—1861 роки), [19??], автограф // ЦДАМЛМ України. Ф. 1. Архів М. М. Новицького, оп. 1, од. зб. 109, арк. 15—16 зв.
226. Новицький М. Поема Т. Шевченка «Мар'яна-черниця» // Записки історично-філологічного відділу. 1924. Кн. 4. С. 19—34.
227. [Новицький М. М.] Праці М. М. Новицького / подав та допов. В. Міяковський // Хроніка-2000: укр. культуролог. альманах. Київ: Фенікс, 2010. Вип. 4, № 2: Зарубіжне шевченкознавство: з матеріалів УВАН, ч. 2. С. 78—80.
228. Новицький М. М. Про видання «Листи до Т. Г. Шевченка» 1962 року (3 недрукованих праць шевченкознавця М. М. Новицького) / подав Ф. К. Сарана // Рад. літературознавство. 1966. № 2. С. 63—66.
229. Новицький М. Рецензія на бібліографічний покажчик «Тарас Григорович Шевченко. У 2 т. Т. 1. Література про життя і творчість. (1840—1916)», 29 червня 1962 р., автограф // ЦДАМЛМ України. Ф. 1. Архів М. М. Новицького, оп. 1, од. зб. 18, арк. 2—5.

230. Новицький М. Рецензія на бібліографічний покажчик «Тарас Григорович Шевченко. У 2 т. Т. 2. Бібліографія літератури (1917—1956)», 10 жовтня 1961 р., автограф // ЦДАМЛМ України. Ф. 1. Архів М. М. Новицького, оп. 1, од. зб. 18, арк. 6—18.
231. Новицький М. Рецензія на довідник П. Шестопала «Могила Т. Г. Шевченка», 15 червня 1954 р., автограф // ЦДАМЛМ України. Ф. 1. Архів М. М. Новицького, оп. 1, од. зб. 18, арк. 20—23 зв.
232. Новицький М. Рецензія на книгу П. Білецького «Т. Г. Шевченко в Києві», 1961 р., автограф // ЦДАМЛМ України. Ф. 1. Архів М. М. Новицького, оп. 1, од. зб. 15, арк. 15—22.
233. Новицький М. Рецензія на книги Л. Хінкулова «Тарас Григорович Шевченко. 1814—1861» (1957) та «Тарас Шевченко. Биография» (1960). Додається заява М. Новицького В. Єлютіну, [196?], рукопис, машинопис (рос. та укр. мовами) // ЦДАМЛМ України. Ф. 1. Архів М. М. Новицького, оп. 1, од. зб. 18, арк. 3—61.
234. Новицький М. Рецензія на статтю Є. Кирилюка «Творчість Шевченка-художника періоду «Три літа», [1950-ті рр.], автограф // ЦДАМЛМ України. Ф. 1. Архів М. М. Новицького, оп. 1, од. зб. 19, арк. 1—2 зв.
235. Новицький М. Рецензія на статтю В. Косяна «У форті Шевченка». [1950-ті рр.], автограф // ЦДАМЛМ України. Ф. 1. Архів М. М. Новицького, оп. 1, од. зб. 19, арк. 4—6.
236. Новицький М. Рецензія на статтю [Г. Паламарчук] «До питання про історію Київського Державного музею Т. Г. Шевченка», [1950-ті рр.], автограф // ЦДАМЛМ України. Ф. 1. Архів М. М. Новицького, оп. 1, од. зб. 4, арк. 1—4.
237. Новицький М. Рецензія на статтю П. Приходька «Поетична творчість Т. Г. Шевченка періоду «Три літа», [1950-ті рр.], автограф // ЦДАМЛМ України. Ф. 1. Архів М. М. Новицького, оп. 1, од. зб. 19, арк. 13—14.
238. Новицький М. Словник церковно-слов'янських термінів із поезії Т. Шевченка, [19??], автограф // ЦДАМЛМ України. Ф. 1. Архів М. М. Новицького, оп. 1, од. зб. 227, арк. 109—117.
239. [Новицький М.]. Студії над текстом Шевченкових поезій, 1.V.1932, зошит // ІЛ. Фонд В. Бородіна, од. зб. ще не присвоєна, 69 арк.
240. Новицький М. Тарас Шевченко. Кобзар // Життя й Революція. 1926. Ч. 2/3. С. 129—131.
241. Новицький М. Твори Тараса Шевченка. Повний збірник: у 2 т. // Життя й Революція. 1925. Кн. 6/7. С. 124—126.
242. Новицький М. «Третье отделение» про Шевченка // Пролетарська правда. 1926. 10 берез. С. 3.
243. Новицький М. Цитадельна легенда. (До історії арешту Шевченка 1847 р.) // Шевченко. Річник П. Харків, 1930. С. 165—171.
244. Новицький М. Шевченко в процесі 1847 р. і його папери // Україна. 1925. Кн. 1/2. С. 51—99.
245. Новицький М. Шевченко в процесі 1847 р. і його папери, [1920-ті рр.], автограф // ІР НБУВ. Ф. XXVII. Архів М. А. Плевако, од. зб. 1244, арк. 1—15.
246. Новицький М. Шевченко в процесі 1847 р. і його папери, [1950-ті рр.], автограф // ІЛ. Ф. 1. Архів Т. Г. Шевченка, од. зб. 575, арк. 1—37 зв.

247. Обвинительное заключение по делу Новицкого Михаила Михайловича по ст. 54—10, 54—11 УК УССР за подписью оперуполномоченного 4 отдела КОУ НКВД сержанта Крешаковского, начальника 4 отдела КОУ НКВД лейтенанта П. Медведева, 28 сентября 1938 г., машинопись // ЦДАГО України. Ф. 263, оп. 1, од. зб. 57013, т. 1, арк. 58—60.
248. Обзорная справка по архивно-учетному делу № 39716 на Новицкого Михаила Михайловича, 1892 года рождения, бывшего научного сотрудника Украинской Академии наук и Киевского филиала института Шевченко, ныне работающего научным работником Киевского музея Шевченко. Справка составлена в связи с пересмотром архивно-следственного дела № 45425 по обвинению М. Новицкого за подписью следователя УКГБ по Киевской обл. мл. лейтенанта Жиромского, [1957 г.], рукопись // ЦДАГО України. Ф. 263, оп. 1, од. зб. 57013, т. 1, арк. 171—180.
249. Одарченко П. Тарас Шевченко в радянській літературній критиці (1920—1960) // Світи Тараса Шевченка: зб. ст.: до 175-річчя з дня народж. поета / [ред.: Л. Залеська-Онишкевич, Л. Рудницький, Б. Певний, Т. Гунчак]. Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто; Львів, 1991. С. 348—409.
250. Одарченко П. Шевченкознавство на Україні в 1961—1981 роках // Світи Тараса Шевченка: зб. ст.: до 175-річчя з дня народж. поета / [ред.: Л. Залеська-Онишкевич, Л. Рудницький, Б. Певний, Т. Гунчак]. Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто; Львів, 1991. С. 410—445.
251. Окаринський В. «Товариство мочемордія» як контркультурне утворення і чинник українського національного відродження (1840-ві роки) // Наукові записки ТНПУ ім. Володимира Гнатюка / заг. ред. проф. І. Зуляка. Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2009. Вип. 2. С. 268—274. (Серія: Історія).
252. Оксман Ю. Українська академія наук. Твори Тараса Шевченка. Т. 4. Щоденні записки (журнал) // Життя й Революція. 1928. № 3. С. 188—190.
253. Особова карточка аспіранта М. Новицького, зареєстрованого українознавцем, [192?], рукопис // ЦДАВОВУ України. Ф. 166, оп. 12, од. зб. 5393, арк. 1—2.
254. Орлова Н. Володимир Міяковський — перший директор Будинку-музею Тараса Шевченка у Києві // Міжнародна науково-практична конференція, присвячена 85-річчю Літературно-меморіального будинку-музею Тараса Шевченка, 4 листопада 2013 року: зб. матеріалів: до 200-ліття Т. Шевченка / Нац. музей Т. Шевченка, Літ.-мемор. буд.-музей Т. Шевченка. Київ: ТОВ «Стіппрінт», 2013. С. 9—16.
255. Павличко С. Моделі шевченкознавства в радянській і нерадянській науці // Світи Тараса Шевченка: зб. ст.: до 175-річчя з дня народж. поета / [ред.: Л. Залеська-Онишкевич, Л. Рудницький, Б. Певний, Т. Гунчак]. Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто; Львів, 1991. С. 335—342.
256. Паламарчук Г. П. Історія державного музею Т. Г. Шевченка // Зб. праць першої і другої наукової шевченківської конференції / АН УРСР, Ін-т літератури ім. Т. Г. Шевченка. Київ: Вид-во АН УРСР, 1954. С. 329—337.
257. Паламарчук Г. Перша зустріч Шевченка з Щепкіним // Вітчизна. 1959. № 3. С. 170—174.
258. Питання шевченкознавства. Вип. 1 / відп. ред. К. П. Дорошенко; АН УРСР, Держ. музей Т. Г. Шевченка. Київ: АН УРСР, 1958. 174 с.

259. Підгайний С. Михайло Новицький // Українська інтелігенція на Соловках. Недостріляні / передм. О. Коновала; ред. О. Шугай. Київ: Києво-Могилянська академія, 2008. С. 63—64.
260. Пільгук І. Кирило-Мефодіївське братство і літературний процес 40—60-х років // Вітчизна. 1946. № 1. С. 189—200.
261. Пільгук І. І. Т. Г. Шевченко — основоположник нової української літератури / заг. ред. О. І. Білецького. Київ: Рад. школа, 1954. 364 с.
262. Письмо И. Айзенштока М. Новицкому от 6 сентября 1955 г., автограф // ЦДАМЛМ України. Ф. 1. Архів М. М. Новицького, оп. 1, од. зб. 273, арк. 8.
263. Письмо И. Айзенштока М. Новицкому от 24 октября 1955 г., автограф // ЦДАМЛМ України. Ф. 1. Архів М. М. Новицького, оп. 1, од. зб. 273, арк. 10—10 зв.
264. Письмо К. Дорошенко И. Зильберштейну от 5 июня 1957 г., автограф // ЦДАМЛМ України. Ф. 1. Архів М. М. Новицького, оп. 1, од. зб. 370, арк. 19 зв.
265. Письмо И. Зильберштейна К. Дорошенко от 29 января 1958 г., автограф // ЦДАМЛМ України. Ф. 1. Архів М. М. Новицького, оп. 1, од. зб. 360, арк. 22.
266. Письмо И. Зильберштейна М. Новицкому от 7 августа 1956 г., автограф // ЦДАМЛМ України. Ф. 1. Архів М. М. Новицького, оп. 1, од. зб. 293, арк. 4.
267. Письмо М. Новицкого И. Айзенштоку от 26 июля 1925 г., автограф // ІЛ. Ф. 182. Архів І. Я. Айзенштока. (В опрацюванні), арк. 1—2 зв.
268. Письмо М. Новицкого И. Айзенштоку, [195?], черновик // ЦДАМЛМ України. Ф. 1. Архів М. М. Новицького, оп. 1, од. зб. 261, арк. 6—7.
269. Письмо М. Новицкого издательству «Academia» от 15 декабря 1933 г., машинопись // ЦДАМЛМ України. Ф. 1. Архів М. М. Новицького, оп. 1, од. зб. 378, арк. 1.
270. Письмо М. Новицкого Ю. Меженко от 10 июня 1954 г., автограф // ЦДАМЛМ України. Ф. 365. Архів Ю. О. Меженка, оп. 1, од. зб. 589, арк. 2—3 зв.
271. Письмо редакции научного издания «Литературное наследство» М. Новицкому от 15 января 1962 г., автограф // ЦДАМЛМ України. Ф. 1. Архів М. М. Новицького, оп. 1, од. зб. 384, арк. 1.
272. Письмо Р. Товстухи-Новицкой Н. Мацапуре от 15 октября 1966 г., автограф // ЦДАМЛМ України. Ф. 1. Архів М. М. Новицького, оп. 1, од. зб. 442, арк. 7—8 зв.
273. Письмо Р. Товстухи-Новицкой редакции «Литературной Украины» от 9 октября 1965 г., автограф // ЦДАМЛМ України. Ф. 1. Архів М. М. Новицького, оп. 1, од. зб. 442, арк. 1—4.
274. Письмо Л. Чуковской М. Новицкому от 27 августа 1945 г., автограф // ЦДАМЛМ України. Ф. 1. Архів М. М. Новицького, оп. 1, од. зб. 349, арк. 10—11 зв.
275. Повернені шевченківські раритети = The return of Shevchenko's collection / упоряд., наук. опис колекції, прим.: С. Гальченка, Н. Лисенко; передм. С. Гальченка; НАН України, Ін-т літератури ім. Т. Г. Шевченка, Укр. вільна акад. наук у США, Америк. посол. фонд зі збереження культур. спадщини. Дніпродзержинськ: Андрій, 2010. 286 с.: іл.

276. Порський В. [Міяковський В.] Михайло Новицький // Хроніка-2000: укр. культуролог. альманах. Київ: Фенікс, 2010. Вип. 4, № 2: Зарубіжне шевченкознавство: з матеріалів УВАН, ч. 2. С. 76—78.
277. Постанова Комісії для видавання пам'яток новітнього українського письменства про відрядження М. Новицького до Петербургу, [1920-ті рр.], рукопис // ЦДАМЛМ України. Ф. 1. Архів М. М. Новицького, оп. 1, од. зб. 366, арк. 1—1 зв.
278. Постановление № 84 / НС Президиума Киевского обласного суда об отмене постановления Особого совещания за подписью председателя Президиума Паневина, 14 ноября 1964 г., машинопись // ЦДАГО України. Ф. 263, оп. 1, од. зб. 57013, т. 1, арк. 338—340.
279. Постановление о начатии следствия дела Новицкого Михаила Михайловича уполномоченным четвертого отделения УГБ НКВД УССР [серж.] Крешаковским от 23 декабря 1937 г., рукопись // ЦДАГО України. Ф. 263, оп. 1, од. зб. 57013, т. 1, арк. 3.
280. Постановление о мере пресечения способов уклонения от суда следствия по отношению к обвиняемому Новицкому М. М. за подписью уполномоченного четвертого отделения УГБ НКВД УССР Хромого, начальника третьего отдела Лифаря, начальника четвертого отдела Перцова от 23 декабря 1937 г., рукопись // ЦДАГО України. Ф. 263, оп. 1, од. зб. 57013, т. 1, арк. 4.
281. Пояснювальна записка М. Новицького про зміст екскурсії від 23 липня 1951 р., автограф // ЦДАМЛМ України. Ф. 1. Архів М. М. Новицького, оп. 1, од. зб. 371, арк. 38—39 зв.
282. Прицак О. Шевченко — пророк // Світи Тараса Шевченка: зб. ст.: до 175-річчя з дня народж. поета / [ред.: Л. Залеська-Онишкевич, Л. Рудницький, Б. Певний, Т. Гунчак]. Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто; Львів, 1991. С. 249—276.
283. Пронь Г. Справжній Шевченко // Літ. газета. 1935. № 13. С. 1.
284. Протокол допроса Л. Смилянського по делу М. Новицкого, 29 января 1958 г., машинопись // ЦДАГО України. Ф. 263, оп. 1, од. зб. 57013, т. 1, арк. 257—264.
285. Протокол допроса обвиняемого Новицкого Михаила Михайловича, 3 июля 1938 г., машинопись // ЦДАГО України. Ф. 263, оп. 1, од. зб. 57013, т. 1, арк. 30—34.
286. Протокол допроса обвиняемого Новицкого Михаила Михайловича, 5 июля 1938 г., машинопись // ЦДАГО України. Ф. 263, оп. 1, од. зб. 57013, т. 1, арк. 40—43.
287. Протокол допроса [ст. науч. сотр. Гос. музея Т. Г. Шевченко Новицкого Михаила Михайловича], 5 ноября 1957 г., рукопись // ЦДАГО України. Ф. 263, оп. 1, од. зб. 57013, т. 1, арк. 204—222.
288. Протокол № 7 чергового засідання Першого (історично-філологічного) відділу Української академії наук у Києві, від 27 лютого 1919 р. // Україна. 1926. Кн. 2/3. С. 128—129.
289. Рильський М., Шаблювський Є., Коцюбинська М. та ін. Так, факти підтвердилися... // Літ. Україна. 1962. № 98. С. 4.
290. Рудько М. П. Тарас Шевченко і Київський університет. Київ: Вид-во Київ. ун-ту, 1959. 87 с.
291. Сарана Ф. Самовідданий трудар на шевченківській ниві // Слово і Час. 1992. № 9. С. 45—48.

292. Свідоцтво про народження М. Новицького від 30 червня 1949 р. // ЦДАМЛМ України. Ф. 1. Архів М. М. Новицького, оп. 1, од. зб. 359, арк. 1—2.
293. Семевский В. И. Кирило-Мефодиевское общество 1846—47 гг. Москва: Изд-во журн. «Голос минувшего», [1918]. 62 с.
294. Сиваченко М. Є. Над текстами українських письменників / АН УРСР, Ін-т літератури ім. Т. Г. Шевченка; передм. [М. Є. Сиваченка]; відп. ред. О. В. Мишанич; ред. Н. М. Рожкова. Київ: Наук. думка, 1985. 308 с.
295. Синявський О. Правописне оформлення творів Т. Шевченка // Бюлетень Комітету для видавання творів Т. Г. Шевченка при II відділі Всеукр. акад. наук. 1933. Ч. 1. С. 12—13.
296. Сірополко С. Ювілейне видання творів Т. Шевченка на Сов[єтській] Україні (у роковини смерті Шевченка) // Діло. 1935. № 52. С. 3—4.
297. Скляров Н. Спогади буржуа про Шевченка // Літ. архів. Кн. 4/5. С. 158—163.
298. Смілянська В. Дослідження біографії // Шевченкознавство. Підсумки й проблеми / АН УРСР, Ін-т літератури ім. Т. Г. Шевченка. Київ: Наук. думка, 1975. С. 241—272.
299. Смілянська В. Л. Біографічна шевченкіана (1861—1981) / ред. В. Є. Шубравський; АН УРСР, Ін-т літератури ім. Т. Г. Шевченка. Київ: Наук. думка, 1984. 224 с.
300. Смілянська В. Л. Проблема створення наукової біографії Т. Г. Шевченка у вітчизняному шевченкознавстві: дис. ... канд. філол. наук: спец. 10.01.03 / АН УРСР, Ін-т літератури ім. Т. Г. Шевченка. Київ, 1975. 193 с.
301. Смілянська В. Поема «Марія» // Сучасність. 1997. № 3. С. 109—115.
302. Смілянська В. Шевченкознавчі роздуми: зб. наук. праць / НАН України, Ін-т літератури ім. Т. Г. Шевченка. Київ, 2005. 492 с.
303. Содержание журнала «Советская Украина» за 1962 год // Сов. Украина. 1962. № 12. С. 187—191.
304. Список співробітників ВУАН, які залишилися на штатних посадах на 1/VII 1922 р. після скорочення штатів Академії, [1923], рукопис // ЦДАВОВУ України. Ф. 166, оп. 2, № 451, арк. 265—273 зв.
305. Спогади про Тараса Шевченка / упоряд. і приміт. В. С. Бородіна і М. М. Павлюка; передм. В. Є. Шубравського. Київ: Дніпро, 1982. 547 с.
306. Спогади про Тараса Шевченка: збірник / уклад. і приміт.: В. Бородіна, М. Павлюка, О. Бороня. Київ: Дніпро, 2010. 608 с.
307. Спогади про Шевченка / упоряд., вступ. ст. та комент. А. І. Костенка; упоряд. Л. А. Вікторов, В. Х. Косян, Н. Є. Полонська, М. М. Новицький та ін.; ред. М. П. Лещенко. Київ: Держлітвидав, 1958. 660 с.
308. Справка главного Управления каменно-угольной промышленности «Главуголь», государственный Всесоюзный трест каменно-угольной промышленности Кизеловского р-на, Свердлов[овской] обл. «Кизелуголь», шахта «Комсомолец», выданная Новицкому Михаилу Михайловичу в том, что он работал на шахте «Комсомолец» треста «Кизел-уголь» в качестве вагонщика с 24-го апреля 1943 г. по 1-е января 1946 г.; 3 января 1946 г., машинопись // ЦДАГО України. Ф. 263, оп. 1, од. зб. 57013, т. 1, арк. 65.
309. Справка начальника паспортного стола г. Чернигова, майора милиции тов. Бакулина М. Новицкому от 12 апреля 1953 г., копия // ЦДАМЛМ України. Ф. 1. Архів М. М. Новицького, оп. 1, од. зб. 385, арк. 1 зв.

310. Справка о Новицком Михаиле Михайловиче начальника четвертого отделения Управления государственной безопасности НКВД УРСР Хатеневера от 21 декабря 1937 г., машинопись // ЦДАГО України. Ф. 263, оп. 1, од. зб. 57013, т. 1, арк. 15—16.
311. Справка о Новицком Михаиле Михайловиче первого спецотдела МВД УССР за подписью заместителя третьего отделения первого спецотдела подполковника Горшкова от 26 августа 1953 г., машинопись // ЦДАГО України. Ф. 263, оп. 1, од. зб. 57013, т. 1, арк. 17.
312. Справка о реабилитации Новицкого Михаила Михайловича Президиумом Киевского областного суда от 26 ноября 1964 г., машинопись // ЦДАГО України. Ф. 263, оп. 1, од. зб. 57013, т. 1, арк. 341.
313. Справка Сосновского сельского совета Гадячской торфартели «Ударник» о гибели Новицкого Виктора Григорьевича в 1942 г., 4 февраля 1953 г., машинопись // ЦДАГО України. Ф. 263, оп. 1, од. зб. 57013, т. 1, арк. 300.
314. Ставицький О. Щоденники (27 вересня 1961 — 14 січня 1992), рукопис / Архів проф. Сидора Степановича Кіраля. 35 арк.
315. Стенограмма заседания кафедры истории СССР в Киевском государственном университете (с выступлением М. Новицкого о издании «Т. Г. Шевченко в документах та матеріалах») от 20 марта 1951 г., машинопись // ЦДАМЛМ України. Ф. 1. Архів М. М. Новицького, оп. 1, од. зб. 373, 52 арк.
316. Суханов-Подколзин Б. Воспоминание о Т. Г. Шевченко его случайного ученика // Киев. старина. 1885. Кн. 2. С. 229—239.
317. Тарас Шевченко. Документи та матеріали до біографії. 1814—1861 / упоряд. Л. І. Поляничко (керівник); за ред. Є. П. Кирилюка. 2-ге вид. переробл. та допов. Київ: Вища шк.: Вид-во при КДУ, 1982. 431 с.
318. Тарас Шевченко і царська цензура. Збірник документів / упоряд. І. Ковальов, підгот. тексту, ст. І. Брижіцької; комент. І. Брижіцької, І. Ковальова, О. Федорука; наук. ред. О. Федорук; худож. Я. Гаврилюк; Ін-т літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України; Укр. наук. ін-т Гарвард. ун-ту; Наук. т-во імені Шевченка в Америці; Укр. вільна акад. наук у США; Ін-т Критики. Київ: Критика, 2015. 336 с. (Серія «Відкритий архів. Матеріали та дослідження з історії модерної української культури». Т. 2).
319. Т. Г. Шевченко: бібліогр. покажч. (1917—1963) / уклад. М. І. Багринич; редкол.: Є. П. Кирилюк, Ю. О. Меженко, Ф. К. Сарана; вступ. ст. Ф. К. Сарани; Держком. ради Міністрів УРСР по пресі, Кн. палата УРСР. Харків: Ред.-вид. від. Кн. палати УРСР, 1964. 156 с.
320. Т. Г. Шевченко: бібліографія літератури про життя і творчість (1839—1959). Т. 1. 1839—1916 / склали: І. З. Бойко, Г. М. Гімельфарб, О. Д. Кізлик та ін.; відп. ред. Є. П. Кирилюк. Київ: Вид-во АН УРСР, 1963. 422 с.
321. Т. Г. Шевченко: бібліографія літератури про життя і творчість (1839—1959). Т. 2. 1917—1956 / склали: І. З. Бойко, Г. М. Гімельфарб, О. Д. Кізлик та ін.; відп. ред. Є. П. Кирилюк. Київ: Вид-во АН УРСР, 1963. 604 с.
322. Т. Г. Шевченко: біографія / В. С. Бородин, Є. П. Кирилюк, В. Л. Смілянська та ін.; відп. ред. Є. П. Кирилюк; АН УРСР, Ін-т літератури ім. Т. Г. Шевченка. Київ: Наук. думка, 1984. 560 с.
323. Т. Г. Шевченко в воспоминаниях современников / сост., подгот. текста, вступ. ст. и коммент.: Н. Ф. Бельчикова, Л. Ф. Хинкулова. Москва: Гослитиздат, 1962. 512 с. (Серия литературных мемуаров / под общей ред.: С. Голубева и др.).

324. Т. Г. Шевченко в документах і матеріалах / ред., передм. Д. Копиці; Архів. упр. МВС УРСР. Київ: Держполітвидав УРСР, 1950. 515 с.
325. Т. Г. Шевченко в епістолярії відділу рукописів [ЦНБ АН УРСР] / упоряд.: М. П. Візир (керівник), А. Г. Адаменко, І. Д. Лисоченко, Й. В. Шубинський; відп. ред. Ф. К. Сарана; АН УРСР, Центр. наук б-ка. Київ: Наук. думка, 1966. 492 с.
326. Т. Г. Шевченко. Документи і матеріали (1814—1963) / Архів. упр. МВС УРСР; відп. ред. С. Д. Пількевич. Київ: Держполітвидав, 1963. 566 с.
327. Т. Г. Шевченко. Документи та матеріали до біографії (1814—1861) / упоряд.: Л. І. Внучкова, Є. О. Середа, В. О. Судак. Київ: Вища шк., 1975. 600 с.
328. Т. Г. Шевченко. 1[8]14—1934: тези: до 120-річчя від дня народж. // Червоний шлях. 1934. № 2/3. С. 5—12.
329. Ткаченко М. До перебування Шевченка у Варшаві // Зб. праць сьомої наукової шевченківської конференції / АН УРСР, Ін-т літератури ім. Т. Г. Шевченка. Київ: Вид-во АН УРСР, 1959. С. 113—121.
330. Ткаченко М. Літопис життя і творчості Т. Г. Шевченка / АН УРСР, Ін-т літератури ім. Т. Г. Шевченка. Київ: Вид-во АН УРСР, 1961. 328 с.
331. Товстуха-Новицька Р. Біографія М. Новицького, березень 1968 р., автограф // ЦДАМЛМ України. Ф. 1. Архів М. М. Новицького, оп. 1, од. зб. 445, арк. 1—6.
332. Томашевский Б. В. Писатель и книга. Очерк текстологии / вступ. ст. Б. Эйхенбаума; подгот. изд. и примеч. И. Медведевой; ред. А. Мильчин. 2-е изд. Москва: Искусство, 1959. 279 с.
333. Трофимов И. Уникальная находка // Сов. культура. 1984. 2 февр. С. 8.
334. Удостоверение [успеваемости М. М. Новицького, выданное историко-филологическим факультетом Ин-та им. князя Безбородько Петроградскому ун-ту за подписью и. о. директора Ин-та, проф. П. В. Тихомирова], 1 февр. 1919 г., машинопись // Музей-архів ім. Дмитра Антоновича УВАН у США. Ф. 226. (В опрацюванні), арк. 1—1 зв.
335. Филипович О. Спомини про брата // Київські неокласики. Київ: Факт, 2003. С. 131—160.
336. Филипович П. До студіювання Шевченка та його доби // Шевченко та його доба. Київ: Книгоспілка, 1925. Зб. 1. С. 7—37.
337. Филипович П. Європейські письменники в Шевченковій лектурі // Всесвіт. 1989. № 3. С. 134—137.
338. Филипович П. П. Українське літературознавство за 10 років революції // Літературно-критичні статті. Київ: Дніпро, 1991. С. 238—260.
339. Характеристика М. Новицького в Особое совещание МГБ СССР за подписью К. Дорошенко от 4 февраля 1953 г., рукопись // ЦДАМЛМ України. Ф. 1. Архів М. М. Новицького, оп. 1, од. зб. 391, арк. 2.
340. Характеристика М. Новицького в Особое совещание МГБ СССР за подписью М. Рьльского от 2 февраля 1953 г., рукопись // ЦДАМЛМ України. Ф. 1. Архів М. М. Новицького, оп. 1, од. зб. 391, арк. 1.
341. Характеристика М. Новицького за подписью А. Лободы, [1924 г.], машинопись // ЦДАВО України. Ф. 166, оп. 12, од. зб. 5393, арк. 7.
342. Характеристика М. Новицького за підписом С. Єфремова, 1924 р., рукопись // ЦДАВО України. Ф. 166, оп. 12, од. зб. 5393, арк. 8.

343. Хинкулов Л. Тарас Григорьевич Шевченко. 1814—1861 / ред. Г. Померанцева; худож. Б. Белов. Москва: Молодая гвардия, 1957. 432 с. (Жизнь замечательных людей).
344. Хинкулов Л. Тарас Шевченко: біографія / худож. Е. Адамова. Москва: Гослитиздат, 1960. 542 с.
345. Ходак І. Образотворча спадщина Тараса Шевченка в дослідженнях Федора Ернста // Українське мистецтвознавство: матеріали, дослідження, рецензії: зб. наук. праць / НАН України, Ін-т мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського. Київ, 2013. Вип. 13. С. 34—44.
346. Цикл літератури, мови, мистецтва: матеріали до звіту за 1928—1932 роки, [1933], машинопис // ІР НБУВ. Ф. Х. Архів АН УРСР, од. зб. 12571, арк. 1—26.
347. Чалий М. Життя і твори Тараса Шевченка: (звід матеріалів до його біографії) / пер. з рос., післямова та комент. В. Смілянської; відп. ред. С. Гальченко; НАН України, Ін-т літератури ім. Т. Г. Шевченка. Перевид. 1882 р. Київ: Веселка, 2011. 263 с.
348. Чамата Н. Графіка поетичного тексту Шевченка // Слово і Час. 2008. № 3. С. 39—45.
349. Шагинян М. С. Тарас Шевченко. (1814—1861). Жизнь и творчество. Москва: Гослитиздат, 1946. 359 с.
350. Шевченківська енциклопедія: в 6 т. / редкол.: М. Г. Жулинський (голова), М. П. Бондар, О. В. Боронь та ін.; НАН України, Ін-т літератури ім. Т. Г. Шевченка. Т. 1: А—В / передм. І. М. Дзюби; ред. тому В. Л. Смілянська. Київ, 2012. 742, XVI с.: іл.
351. Шевченківська енциклопедія: в 6 т. / редкол.: М. Г. Жулинський (голова), М. П. Бондар, О. В. Боронь та ін.; НАН України, Ін-т літератури ім. Т. Г. Шевченка. Т. 2: Г—З / ред. тому О. В. Боронь. Київ, 2012. 756, XVI с.: іл.
352. Шевченківська енциклопедія: в 6 т. / редкол.: М. Г. Жулинський (голова), М. П. Бондар, О. В. Боронь та ін. Т. 3: І—Л / ред. тому В. Л. Смілянська. Київ, 2013. 886, [16] с.: іл.
353. Шевченківська енциклопедія: в 6 т. / редкол.: М. Г. Жулинський (голова), М. П. Бондар, О. В. Боронь та ін.; НАН України, Ін-т літератури ім. Т. Г. Шевченка. Т. 4: М—Па / ред. тому О. В. Боронь. Київ, 2013. 806, [16] с.: іл.
354. Шевченківська енциклопедія: в 6 т. / редкол.: М. Г. Жулинський (голова), М. П. Бондар, О. В. Боронь та ін.; НАН України, Ін-т літератури ім. Т. Г. Шевченка. Т. 5: Пе—С / ред. тому О. В. Боронь, В. Л. Смілянська. Київ, 2015. 1038, XVI с.: іл.
355. Шевченківська енциклопедія: в 6 т. / редкол.: М. Г. Жулинський (голова), М. П. Бондар, О. В. Боронь та ін.; НАН України, Ін-т літератури ім. Т. Г. Шевченка. Т. 6: Т—Я / ред. тому В. Л. Смілянська, Н. П. Чамата. 2015. 1117, XVI с.: іл.
356. Шевченківський збірник. Т. 1 / ред. П. Филипович; худож. О. Гер. Київ: Сорабкоп, 1924. 152 с.
357. Шевченківський словник: у 2 т. / редкол.: Є. П. Кирилюк (відп. ред.) та ін.; АН УРСР, Ін-т літератури ім. Т. Г. Шевченка. Т. 1. А—Мол. Київ, 1976. 416 с.

358. Шевченківський словник: у 2 т. / редкол.: Є. П. Кирилюк (відп. ред.) та ін.; АН УРСР, Ін-т літератури ім. Т. Г. Шевченка. Т. 2. Мол—Я. Київ, 1977. 410 с.
359. Шевченко В. Спогади про Т. Г. Шевченка / передм. та приміт. Г. Ткаченка; під заг. ред. М. Новицького; Ін-т Т. Шевченка. Київ; Харків: Література і мистецтво, 1931. 32 с. (Серія мемуарів про Шевченка).
360. Шевченкознавство: підсумки і проблеми / відп. ред. Є. Кирилюк; ред. М. Путря; АН УРСР, Ін-т літератури ім. Т. Г. Шевченка. Київ: Наук. думка, 1975. 564 с.
361. Шевченко та його доба. Зб. 1 / Всеукр. акад. наук, Комісія для вид. пам'яток новіт. укр. письменства. [Київ]: Держвидав України, 1925. 200 с.
362. Шевченко та його доба. Зб. 2 / Всеукр. акад. наук, Комісія для вид. пам'яток новіт. укр. письменства. [Київ]: Книгоспілка, 1926. 170 с.
363. Шевченко Т. Г. Більша книжка: [факс. відтворення та адапт. відповідник] / упоряд., післямова С. Гальченка; НАН України, Ін-т літератури ім. Т. Шевченка. Київ: Кліо, 2013. 720 с.
364. Шевченко Т. Г. Дневник / предисл. А. Старчакова; ред. С. Шестерикова; ил. П. Шиллинговский. Москва; Ленинград: Academia, 1931. 438 с. (Серія «Памятники литературного и общего быта»).
365. Шевченко Т. Г. Кобзар / передм. А. Річицького; передм. фр. мовою І. Миронця; упоряд., автор приміт. М. Новицький; іл. В. Седляра; худож. О. Гер. Харків; Київ: Література і мистецтво, 1931. 480, IV с.
366. Шевченко Т. Г. Кобзар / передм. та упоряд. Ю. Меженка. Київ: Час, 1926. 320 с. (Бібліотека малописьменного).
367. Шевченко Т. Г. Кобзар: повне збір. поезій / передм. А. Лебеда; ред. В. Доманицького; худож. А. Середа. [Київ]: Сяйво, [1926]. 263 с.
368. Шевченко Т. Г. Кобзарь: з додатком споминок про Шевченка писателів Костомарова і Микешина. Т. 2 / упоряд. О. Русов, Ф. Вовк. Прага: Друк. Ед. Грегра, 1876. 276 с.
369. Шевченко Т. Г. Кобзарь: з додатком споминок про Шевченка писателів Тургенева і Полонського. Т. 1 / упоряд. О. Русов, Ф. Вовк. Прага: Друк. Ед. Грегра, 1876. 416 с.
370. Шевченко Т. Г. Кобзарь: избр. стихотворения / пер. на рус. яз. Ф. Сологуба; предисловие М. Зерова; ред. М. Новицького, М. Пиксанова; коммент. М. Новицького; худож. В. Конашевич. Ленинград: ОГИЗ-ГИХЛ, 1934. 388 с.
371. Шевченко Т. Г. Кобзарь: нар. вид. з поясненнями та приміт. В. Симовича. Катеринослав; Кам'янець; Ляйпціг: Укр. вид-во в Катеринославі заходами Є. Вирового, 1921. XXIX, 431 с.
372. Шевченко Т. Г. Кобзарь / ред., предисловие и прим. В. М. Доманицького. 2-е изд. Санкт-Петербург: Книгопечатня Шмидт, 1908. 636 с.
373. Шевченко Т. Г. Кобзарь. Ч. 1 / передм., приміт. О. Огоновського. Львів: Вид-во Т-ва імени Шевченка, 1893. СХVI, 316 с.
374. Шевченко Т. Г. Кобзарь. Ч. 2 / приміт. О. Огоновського. Львів: Вид-во Т-ва імени Шевченка, 1893. 406 с.
375. Шевченко Т. Г. Мала книжка. Автографи поезій 1847—1859 рр. / підгот. текстів та післямова Є. Шабліовського; [ред. М. Мандрика; худож. М. Марущанця]. Київ: Наук. думка, 1966. XXVII, 430 с.

376. Шевченко Т. Г. Мар'яна-черниця: факс. вид-ня рукопису та відтворення тексту за сучас. текстол. принципами / підгот. тексту С. Гальченка; ред. М. Жулинського; післямова В. Дудка; НАН України, Ін-т літератури ім. Т. Г. Шевченка. Київ: Наук. думка, 1997. 48 с.
377. Шевченко Т. Г. Повна збірка творів. Повісти / передм. Ф. Якубовського. Київ: Сяйво, 1928. 655 с.
378. Шевченко Т. Г. Повна збірка творів. Поезії (Кобзар) / худож. П. Носко; вступ. ст. Ф. Якубовський. Відтворене вид. «Поезії», «Сяйво», 1927. Київ: ВД «Альтернативи», 2003. 368 с.: іл.
379. Шевченко Т. Г. Повне видання творів. Т. 16. Бібліографія: Показчик видань шевченкових творів та спис бібліографічних праць про Шевченка / зібрав і впорядкував В. Дорошенко. Варшава; Львів: Укр. наук. ін-т, 1939. 352 с.
380. Шевченко Т. Г. Повна збірка творів: у 5 т. / ред.: О. Є. Корнійчук та ін.; АН УРСР, Ін-т укр. літератури ім. Т. Г. Шевченка. Київ: Держлітвидав, 1939. Т. 1: Поезії. XXVI, 425 с.
381. Шевченко Т. Г. Повне видання творів: у 5 т. / ред. Б. Лепкого. Київ; Ляйпціг; Коломия; Winnipeg: Галиц. накл.; Ukrainian Publ.; Укр. накл. друк. Spamer, [1919]. Т. 3: Кобзарь. 707 с.
382. Шевченко Т. Г. Повне видання творів: у 5 т. / ред. Б. Лепкого. Київ; Ляйпціг; Коломия; Winnipeg: Галиц. накл.; Ukrainian Publ.; Укр. накл. друк. Spamer, [1919]. Т. 4: Назарь Стодоля. Артист. Дневник. Княгиня. Безшасний. Капитанша. Пояснення. 603 с.
383. Шевченко Т. Г. Повне видання творів: у 14 т. / передм. Р. Смаль-Стоцького. 2-ге вид., допов. Чикаго: Вид-во М. Денисюка, 1963. Т. 13: Шевченко і його творчість: зб. праць і статей / ред. Б. Кравцева. 304 с.
384. Шевченко Т. Г. Повне видання творів: у 16 т. / ред. П. Зайцева. Варшава; Львів: Укр. наук. ін-т, 1934. Т. 2: Поезії 1837—1842 рр. 352 с.
385. Шевченко Т. Г. Повне видання творів: у 16 т. / ред. П. Зайцева. Варшава; Львів: Укр. наук. ін-т, 1935. Т. 3: Поезії 1843—1847 рр. 337 с.
386. Шевченко Т. Г. Повне видання творів: у 16 т. / ред. П. Зайцева. Варшава; Львів: Укр. наук. ін-т, 1936. Т. 10: Журнал. (Щоденні записки). 365 с.
387. Шевченко Т. Г. Повне видання творів: у 16 т. / ред. П. Зайцева. Варшава; Львів: Укр. наук. ін-т, 1935. Т. 11: Листи. 400 с.
388. Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів / [ред. В. П. Затонського, А. А. Хвилі, М. М. Новицького]; Всеукр. акад. наук. Київ: Держвидав України, 1935. Т. 1: Поезії 1838—1847 рр. 656 с.
389. Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів / [ред. В. П. Затонського, А. А. Хвилі, М. М. Новицького]; Всеукр. акад. наук. Київ: Держвидав України, 1937. Т. 2: Поезії 1847—1861 рр. 618 с.
390. Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів / [текст, комент., ред., вступ. ст. С. Єфремова]; комент. М. Новицького, В. Міяковського, П. Филипович та ін. Всеукр. акад. наук; Комісія для вид. пам'яток новіт. укр. письменства. Київ: Держвидав України, 1929. Т. 3: Листування. XXXVI, 1004 с.
391. Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів / текст, комент., ред., вступ. ст. С. Єфремова; комент. М. Новицького, В. Міяковського, П. Филипович та ін. Всеукр. акад. наук; Комісія для вид. пам'яток новіт. укр. письменства. Київ: Держвидав України, 1927. Т. 4: Щоденні записки. (Журнал). Текст. Первісні варіанти. Коментарій. 1927. XL, 790 с.

392. Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів: у 10 т. / редкол.: О. І. Білецький (голова), Д. Д. Копиця, О. Є. Корнійчук та ін.; АН УРСР, Ін-т літератури ім. Т. Г. Шевченка. Київ: Вид-во АН УРСР, 1961. Т. 7, кн. 1: Живопис, графіка 1830—1847 / відп. ред. В. І. Касіян; ред. тому Б. С. Бутник-Сіверський. XVI с. + 153 іл. + 64 с.

393. Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів: у 10 т. / редкол.: О. І. Білецький (голова), Д. Д. Копиця, О. Є. Корнійчук та ін.; АН УРСР, Ін-т літератури ім. Т. Г. Шевченка. Київ: Вид-во АН УРСР, 1961. Т. 7, кн. 2: Живопис, графіка 1830—1847 / відп. ред. В. І. Касіян; ред. тому Б. С. Бутник-Сіверський. 192 іл. + 110 с.

394. Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів: у 10 т. / редкол.: О. І. Білецький (голова), Д. Д. Копиця, О. Є. Корнійчук та ін.; АН УРСР, Ін-т літератури ім. Т. Г. Шевченка. Київ: Вид-во АН УРСР, 1963. Т. 8: Живопис, графіка 1847—1850 / упоряд.: Б. С. Бутник-Сіверський, Я. П. Затенацький, М. І. Мацапура; відп. ред. В. І. Касіян; ред. Я. П. Затенацький. VIII с. + 193 іл. + 98 с.

395. Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів: у 10 т. / редкол.: О. І. Білецький (голова), Д. Д. Копиця, О. Є. Корнійчук та ін.; АН УРСР, Ін-т літератури ім. Т. Г. Шевченка. Київ: Вид-во АН УРСР, 1964. Т. 9: Живопис, графіка 1851—1857 / упоряд.: Б. С. Бутник-Сіверський, Я. П. Затенацький, М. І. Мацапура; відп. ред. В. І. Касіян; ред. Я. П. Затенацький. VIII с. + 177 іл. + 112 с.

396. Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів: у 10 т. / редкол.: О. І. Білецький (голова), Д. Д. Копиця, О. Є. Корнійчук та ін.; АН УРСР, Ін-т літератури ім. Т. Г. Шевченка. Київ: Вид-во АН УРСР, 1963. Т. 10: Живопис, графіка 1857—1861 / упоряд.: Б. С. Бутник-Сіверський, Я. П. Затенацький, М. І. Мацапура; відп. ред. В. І. Касіян; ред. Б. С. Бутник-Сіверський, Г. П. Паламарчук. X с. + 129 іл. + 176 с.

397. Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів: у 12 т. / гол. редкол. М. Г. Жулинський; НАН України, Ін-т літератури ім. Т. Г. Шевченка. Київ: Наук. думка, 2001. Т. 1: Поезія 1837—1847 / упоряд. та комент.: І. Д. Бажинів та ін.; ред. В. С. Бородін; перед. сл.: І. М. Дзюба, М. Г. Жулинський. 784 с.

398. Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів: у 12 т. / гол. редкол. М. Г. Жулинський; НАН України, Ін-т літератури ім. Т. Г. Шевченка. Київ: Наук. думка, 2001. Т. 2: Поезія 1847—1861 / упоряд. та комент.: В. С. Бородін та ін.; ред. В. С. Бородін. 784 с.

399. Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів: у 12 т. / гол. редкол. М. Г. Жулинський; НАН України, Ін-т літератури ім. Т. Г. Шевченка. Київ: Наук. думка, 2003. Т. 5: Щоденник. Автобіографія. Статті. Археологічні нотатки. «Букварь южнорусский». Записи народної творчості / упоряд.: В. С. Бородін, Н. О. Вишневіська; ред. В. С. Бородін; комент.: Л. Н. Большаков та ін. 496 с.

400. Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів: у 12 т. / гол. редкол. М. Г. Жулинський; НАН України, Ін-т літератури ім. Т. Г. Шевченка. Київ: Наук. думка, 2003. Т. 6: Листи. Дарчі та власницькі написи. Документи, складені Т. Шевченком або за його участю / упоряд. та комент.: М. М. Павлюк та ін.; ред. В. С. Бородін. 632 с.

401. Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів: у 12 т. / гол. редкол. М. Г. Жулинський; НАН України, Ін-т літератури ім. Т. Г. Шевченка. Київ: Наук. думка, 2005. Т. 7: Мистецька спадщина. Живопис і графіка 1830—1843 / упоряд.: І. М. Вериківська та ін.; ред.: Г. А. Скрипник, Д. В. Степовик. 2005. 504 с.
402. Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів: у 12 т. / гол. редкол. М. Г. Жулинський; НАН України, Ін-т літератури ім. Т. Г. Шевченка. Київ: Наук. думка, 2013. Т. 8: Мистецька спадщина. Живопис і графіка 1843—1847 / упоряд.: М. А. Корнійчук, Д. В. Степовик; ред.: Г. А. Скрипник, Д. В. Степовик; НАН України, Ін-т мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського, Нац. музей Т. Шевченка. 582, [1] с.: іл.
403. Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів: у 12 т. / гол. редкол. М. Г. Жулинський; НАН України, Ін-т літератури ім. Т. Г. Шевченка. Київ: Наук. думка, 2013. Т. 9: Мистецька спадщина. Живопис і графіка 1847—1850 / упоряд.: М. А. Корнійчук, Д. В. Степовик; ред. тому: Г. А. Скрипник, Д. В. Степовик; НАН України, Ін-т мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського, Нац. музей Т. Шевченка. 542 с.
404. Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів: у 12 т. / гол. редкол. М. Г. Жулинський; НАН України, Ін-т літератури ім. Т. Г. Шевченка. Київ: Наук. думка, 2014. Т. 10: Мистецька спадщина. Живопис і графіка 1851—1857 / упоряд.: М. А. Корнійчук, Д. В. Степовик; ред. тому: Г. А. Скрипник, Д. В. Степовик; НАН України, Ін-т мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського, Нац. музей Т. Шевченка. 558 с.
405. Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів: у 12 т. / гол. редкол. М. Г. Жулинський; НАН України, Ін-т літератури ім. Т. Г. Шевченка. Київ: Наук. думка, 2014. Т. 11: Мистецька спадщина. Живопис і графіка 1857—1861 / упоряд.: І. О. Босої та ін.; ред. тому: Г. А. Скрипник, Д. В. Степовик; НАН України, Ін-т мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського, Нац. музей Т. Шевченка. 400 с.
406. Шевченко Т. Г. Поезії, заборонені в Росії. Женева: Укр. Печатня, 1890. VIII, 248 с.
407. Шевченко Т. Г. Поезії. Кобзар / ред. та приміт.: І. Айзенштока, М. Плевака. [Харків]: ДВУ, 1925. 443 с.
408. Шевченко Т. Г. Поезія: у 2 т. / [під ред.: С. Єфремова, М. Новицького]. Київ: Книгоспілка, 1927. Т. 1: Чигиринський Кобзар (1838—1842). Три літа (1843—1845). 476 с. (Літературна бібліотека).
409. Шевченко Т. Г. Поезія: у 2 т. / [під ред.: С. Єфремова, М. Новицького]. Київ: Книгоспілка, 1927. Т. 2: Невольничча муза (1847—1857). Після заслання (1857—1861). 484 с. (Літературна бібліотека).
410. Шевченко Т. Г. Твори: у 2 т. Т. 2 / [передм. В. Яковенка]; ред. І. Житецького. [Київ]: Вид. В. І. Яковенка, 1911. 447 с.: мал.
411. Шевченко Т. Дневник / ред., вступ. ст. и прим. И. Я. Айзенштока. Харьков: Пролетарий, 1925. 292 с.
412. Шевченко Т. Кобзар / післямова «Ілюстратор “Кобзаря” Василь Седляр: доля майстра та його твору» А. Рудзицького, біографічні довідки про В. Вайсблата (Олександр Гер) М. Новицького, І. Миронця, А. Річицького; приміт. Є. Нахліка; іл. В. Седляра з вид. «Кобзар» 1931, 1933 років. Київ: Дух і Літера, 2009. 552 с.

413. Шевченко Т. Кобзарь. Санкт-Петербург: Коштом Д. Е. Кожанчикова. Тип. Имп. Акад. наук, 1867. 650 с.
414. Шевченко Т. Твори. Кобзарь: у 2 т. / ред. та передм. І. Франка. Львів: Накладом НТШ, Друк. НТШ, 1908. Т. 1 (1838—1847). 442 с.
415. Шевченко Т. Твори. Кобзарь: у 2 т. / ред. І. Франка. Львів: Накладом НТШ, Друк. НТШ, 1908. Т. 2 (1848—1861). 439 с.
416. Шерех Ю. Скарби, якими володіємо // Сучасність. 1993. Ч. 6. С. 147—164.
417. Шестопад П. Л. Могила Т. Г. Шевченка / АН УРСР, Київ. музей Т. Г. Шевченка. Київ: Вид-во АН УРСР, 1954. 98 с.
418. Штатний розпис працівників Державного музею Шевченка, 1949 р., рукопис // ЦДАМЛМ України. Ф. 1. Архів М. М. Новицького, оп. 1, од. зб. 371, арк. 41.
419. Шудря М., Кузьменко Ю. «Еллін наших днів»: дослідник чи крадій? // Україна. 2002. № 3. С. 50—55.
420. Щурат В. Тост за українську республіку // З життя і творчості Шевченка (до характеристики «общества мочемордия»). Львів, 1914. С. 41—50.
421. Эйхенбаум Б. О прозе. О поэзии: сб. ст. / сост., подгот. текста О. Эйхенбаум; вступ. ст. Г. Бялого. Ленинград: Худож. лит. (Ленинград. отделение), 1986. 456 с.
422. Iefremov S. Shevchenko in His Correspondence // Shevchenko and the Critics: 1861—1980 / Canadian Inst. of Ukr. St. by Univ. of Toronto; introduction by V. Rubchak; transl. by D. Ferguson, S. Yurkevich; ed. by G. Luckyi. Toronto; Bufalo; London, 1980. P. 212—222.

ДОДАТКИ

Додаток 1

ХРОНОЛОГІЯ ЖИТТЯ І НАУКОВИХ ЗДОБУТКІВ МИХАЙЛА НОВИЦЬКОГО¹

2 жовтня 1892 р. — народився Михайло в сім'ї Михайла Гнатовича та Євгенії Луківни Новицьких у Ніжині. Батько хлопця працював у канцелярії міської управи, матір шила одяг на замовлення. Михайло мав трьох сестер — Анну, Любов та Антоніну. Діти рано залишилися сиротами: 1895 р. помер батько, через десять років мати. Вихованням хлопця опікувалися його старші сестри — Анна та Любов, що вже вчителювали.

1903—1905 рр. Михайло навчається в місцевій початковій школі.

1906—1913 рр. — навчання у Ніжинській класичній гімназії ім. М. В. Гоголя (нині — Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя), найкращому на той час навчальному закладі України. Як відомо, у різний час тут здобули освіту Є. Гребінка, Н. Кукольник, М. Гоголь.

1913—1919 рр. М. Новицький — студент історико-філологічного факультету Першого Петроградського університету (Санкт-Петербурзький державний університет), де вивчав слов'янську філологію. Тема магістерської роботи М. Новицького — «Слово Іоанна Златоустого як пам'ятка старослов'янської мови».

1919—1921 рр. Після завершення навчання в університеті, М. Новицький працював у Ніжинській класичній гімназії ім. М. В. Гоголя, трудовій школі № 1 (нині — Ніжинська загальноосвітня школа I—III ступеня № 7, вул. Гоголя, 15).

1921 р. М. Новицький зарахований на посаду наукового співробітника Комісії для видавання пам'яток новітнього українського письменства при історично-філологічному відділі ВУАН, яку очолював С. Єфремов. Її співробітниками були: П. Зайцев, М. Зеров, М. Плевако, П. Филипович, М. Марковський, І. Айзеншток та ін. У колі цих учених і розпочалося входження М. Новицького в науку.

1923 р. З нагоди 110-річчя з дня народження Шевченка, Комісія розпочала роботу над вивченням творчої спадщини Шевченка.

1925—1926 рр. За упорядкуванням С. Єфремова, П. Филиповича та М. Новицького з'явилося два видання збірника «Шевченко та його доба». Схвальні рецензії на збірник надрукували М. Зеров, М. Могилянський.

¹ Усі дати у хронології подано за календарем нового стилю.

1920-ті роки. М. Новицький уже вирізнявся в шевченкознавстві своїм науковим доробком. Відомі його *дослідження біографії поета*: «Арешт Шевченка в 1859 р.» (1924), «Шевченко в процесі 1847 р. і його папери» (1925), «До історії арешту Шевченка 1850 р.» (1925), «З листування Т. Г. Шевченка» (1926), «З історії оренбурзького арешту Шевченка» (1929) та ін.

Тоді ж він надрукував *статті текстологічної спрямованості* до Шевченкових творів («Поема Т. Шевченка “Мар’яна-черниця”», 1924; «До тексту Шевченкового “Кобзаря”», 1924; «Новий автограф Шевченка», 1929 та ін.). Дослідження, написані на основі архівних матеріалів та автографів Шевченка, містять конкретні факти та точні відомості до його життя і творчості, встановлення текстів його творів. Напрацювання молодого ученого схвально оцінили О. Дорошкевич, С. Єфремов, А. Лобода та ін.

М. Новицький діяльно займається підготовкою до друку *Шевченкових творів*. Разом із С. Єфремовим вони видали зібрання «Поезія» у двох томах (1927). Видання готувалося за рукописами, що з 1920-х років зберігалися в архівних фондах Інституту Тараса Шевченка, а нині зберігаються у відділі рукописів і текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України. Було використано також «Кобзар» 1860 р. із власноручними правками Шевченка (поезії 1838—1842), збірку «Три літа» (1843—1845), «Малу» та «Більшу» книжки.

У ті роки загальною проблемою в шевченкознавстві став брак об’єданого представлення літературної і мистецької спадщини Шевченка.

Комісія для видавання пам’яток новітнього українського письменства планувала надрукувати ПЗТ у восьми або у десяти томах. Над виданням, крім М. Новицького, працювали С. Єфремов, П. Филипович, В. Міяковський, А. Лобода, Д. Ревуцький, О. Новицький, П. Рулін, В. Вайсблат (технічна робота).

1927 р. Вийшов четвертий том видання під назвою «Щоденні записки. (Журнал). Текст. Первісні варіанти. Коментарій». Для нього М. Новицький під керівництвом С. Єфремова упорядковував текст, написав 27 коментарів.

1929 р. Вийшов третій том ПЗТ «Листування» обсягом понад тисячу сторінок. Це було єдине видання, у якому водночас надруковано епістолярій Шевченка (225 листів) та послання до нього (198 листів). М. Новицький також активно працював над підготовкою тому до друку — звіряв текст епістолярію, підготував 245 коментарів. У виданні вперше опубліковано 21 невідомий лист з епістолярію Шевченка, більшість з яких вдалося розшукати М. Новицькому. Він також підготував додатки, в яких подано історію побутування листів, зазначив джерела текстів, за якими вони друкувалися (в розділі «Бібліографічні про листи до Шевченка нотатки»). М. Новицький є упорядником усіх покажчиків до тому: хронологічного, іменного, географічного.

1926 р. У Харкові було засновано Інститут Тараса Шевченка, який став найголовнішим шевченкознавчим центром, його філію було відкрито в Києві.

1927—1929 рр. М. Новицький працював у Комісії для видавання пам'яток новітньої української літератури при ВУАН та навчався в аспірантурі київської філії Інституту Тараса Шевченка. Темою його кандидатської дисертації стало дослідження «Шевченко і товариство “мочиморди”». На жаль, дисертацію так і не було захищено. З'явилися окремі статті з цієї теми: «Новий документ до історії “Товариства мочиморді”» (1928), «Мочиморди перед судом сучасників і досліду» (1930).

Одночасно М. Новицький керував семінаром текстології та біографії Інституту Тараса Шевченка, брав участь у семінарі з давньої літератури, а також був постійним учасником Історико-літературного товариства, де виступав із доповідями на шевченкознавчі теми.

Кінець 1920-х років. Разом із іншими науковцями Інституту Тараса Шевченка Б. Навроцьким, Д. Багалієм і П. Филиповичем М. Новицький підготував і видав окремі поеми Шевченка: «Єретик» (1927, 1929, 1930), «Катерина» (1927, 1928, 1930), «Марія» (1927), «Наймичка» (1927, 1929, 1930), «Сон. Кавказ» (1927, 1928), «Гайдамаки» (1928, 1930), «Княжна» (1929), «Марина» (1929, 1930), «Москалева криниця» (1930), які виходили в окремих книжкових серіях: «Бібліотека “Час”», «Літературна бібліотека», «Дешева бібліотека красного письменства» тощо. Тексти, подані тут, відповідають виданню «Поезія» у двох томах (1927).

Вільний від роботи час науковець проводив серед так званих неокласиків та їхнього оточення. У колі його знайомих — П. Филипович, М. Могилянський, В. Петров, О. Бургардт, М. Драй-Хмара та ін. Уже тоді Мих. Мих. (так дружньо називали Новицького знайомі) був легендою — адже ніхто краще від нього не розумівся так детально в різних аспектах шевченкознавства.

Після короткого періоду «українізації» (1923—1927), розпочалося відкрите переслідування діячів української науки та культури. Коли наприкінці 1920-х років Об'єднане державне політичне управління оголосило «процес “СВУ”», то керівника Комісії для видавання пам'яток новітнього українського письменства, академіка ВУАН С. Єфремова було визнано головним підозрюваним і заарештовано 21 липня 1929 р. У вересні того ж року ув'язнили ще одного співробітника Комісії, директора Літературно-меморіального будинку-музею Т. Г. Шевченка В. Міяковського. М. Новицький, розуміючи всю складність ситуації, погодився очолити музей, експозицію якого розроблював.

29 лютого 1929 р. Ще до арешту С. Єфремова і В. Міяковського, учений потрапляє в поле зору і стеження НКВС, про що свідчить справа «Дело по обвинению Новицкого Михаила Михайловича по ст. 54—11, 54—10 УК УССР» (т. 1)¹, відкрита на нього.

Початок 1930-х років. Масові арешти патріотично налаштованих українців, скорочення наукових працівників, зокрема і співробітників Інституту Тараса Шевченка, зросли, що не могло не позначитись на розвитку шевченкознавства.

¹ ЦДАГО України. Ф. 263, оп. 1, од. зб. 57013.

Після арешту С. Єфремова Комісією для видавання пам'яток новітньої української літератури було ліквідовано, натомість створено Комісію Шевченкової доби й оточення при Інституті Тараса Шевченка (згодом перейменовано в Комісію української літератури доби промислового капіталізму), яку очолив М. Новицький. Серед її співробітників — В. Покальчук (секретар, 1929—1930), Л. Сокирко (секретар, 1930—1931), Є. Шабліовський, Г. Дорошкевич, Л. Рублевська, Х. Пилипенко, Л. Кошова, М. Тарасенко.

1930—1931 рр. З ініціативи та під керівництвом М. Новицького в Комісії вийшли окремі мемуари в шести книгах, підготовлені групою науковців (Є. Кирилюком, Ф. Самоненком, Л. Рублевською).

Весна 1930 р. Розпочалася робота над підготовкою до друку «Словника Шевченкових знайомих», де планувалося зібрати і подати інформацію про понад дев'ятсот персоналій з оточення Шевченка. Редактором видання обрали М. Новицького. Проте вже наступного року через ідеологічні перестороги роботу над словником було призупинено.

Ще із **1929 р.** М. Новицький разом із П. Филипівичем, М. Плеваком, Б. Навроцьким, Ф. Ернстом, О. Дорошкевичем, М. Христовим також брав участь у роботі новоствореного Комітету для видання Шевченкових творів при II відділі ВУАН у зв'язку з підготовкою до 120-річчя з дня народження Шевченка.

М. Новицький розроблював проект цього видання. Із запланованих десяти томів було підготовлено і видано тільки два (1935—1937). До першого тому ввійшли поезії 1838—1847 рр., до другого — 1847—1861 рр. Спочатку поетичні тексти до видання готував О. Дорошкевич, але після нього над ними працював М. Новицький. Після появи перших двох томів роботу над виданням призупинили. Незабаром видання вилучили з бібліотек, а редакторів заарештували. Згодом перший том цього видання було передруковано без коментарів.

1931 р. Надруковано «Кобзар» із передмовою А. Річицького та ілюстраціями В. Седяра, у якому було використано текст творів Шевченка за упорядкуванням М. Новицького (перевидання цієї книжки з'явилося 1933 р.). Як відомо, «Кобзар» було вилучено з крамниць та бібліотек, а художника за зміст ілюстрацій заарештовано, а згодом і розстріляно. У 2009 р. книжку перевидано (упорядники С. Захаркін, К. Сігов, Л. Фінберг; післямова та біографічні довідки про М. Новицького, В. Вайсבלата (Олександр Гер), І. Миронця, А. Річицького підготував А. Рудзицький, коментарі Є. Нахліка).

1934 р. За редакцією М. Новицького було надруковано зібрання поезій Шевченка «Кобзарь: избранные стихотворения» в перекладі Ф. Сологуба, для якого він підготував також ґрунтовні коментарі. До книжки вчений упорядкував і хронологію «Краткая хронологическая канва жизни и творчества Шевченко». Того ж року ці матеріали використано у виданні «Шевченко и Революция» О. Старчакова. Прізвище М. Новицького тут не зазначено.

1933 р. М. Новицького звільняють із Науково-дослідного Інституту Тараса Шевченка, наступного 1934 р. — із ВУАН. Причиною звільнення М. Новицького стали праці, позбавлені впливу радянської ідеології. Залишившись без роботи, учений підробляє — працює бібліотекарем у газеті «Комуніст», редактором мови в «Українфільмі».

Цього ж року впродовж **17—31 серпня** на 1-му Всесоюзному з'їзді радянських письменників єдиним можливим методом вивчення і дослідження літератури було проголошено *метод соціологізму*, а основним напрямом шевченкознавства визнано поворот від академічного до партійного, марксистсько-ленінського.

26 грудня 1937 р. Арешт М. Новицького. У той час учений із дружиною Ларисою Павлівною (до заміжжя — Тешлав) жив по вулиці Воронського, 45, кв. 5 (нині — вул. Хрещатик, будинок зруйновано в роки Другої світової війни).

Його, як й інших представників української інтелігенції, судили за статтями 54-10, 54-11 Кримінального кодексу УРСР — контрреволюційні дії проти радянської влади, а саме «буржуазно-націоналістична діяльність» у галузі літературознавства.

Ширше причину звинувачення М. Новицького розкрито у довідці начальника четвертого відділу УДБ НКВС УРСР Хатеневера: «Новицький был весьма близок к участникам СВУ, в частности к Ефремову, а также был связан с активными националистами Зеровым, Дорошкевичем, Косынкой и друг[ими], впоследствии осужденными, как участники националистической организации. Новицкий — националист, озлоблен против Советской власти»¹ (21 грудня 1937 р.).

Майже рік до виголошення вироку М. Новицький провів у спецкорпусі київської тюрми.

15 жовтня 1938 р. Особливою Народою при НКВС М. Новицького засуджено на 5 років позбавлення волі.

З **1938 р.** М. Новицький відбував покарання на Соловках в урочищі Юр'їв Острів, серед карельських лісів. За спогадами С. Підгайного це було одне з найтяжчих місць Нижньовизького відділу «Белбатлагу».

У зв'язку з репресіями відомих учених **1936—1938 рр.** «були цілком “мертвими роками” для шевченкознавства, і не тільки для наукового, а й для радянського публіцистичного... Терор, відомий під назвою “єжовщини”, досяг свого кульмінаційного пункту. Писати про Шевченка неможливо було і не було кому»², — так згодом писав про цей період П. Одарченко.

¹ Справка о Новицком Михаиле Михайловиче начальника четвертого отделения Управления государственной безопасности НКВД УССР старшего лейтенанта Хатеневера от 21 декабря 1937 р., машинопись. ЦДАГО України. Ф. 263, оп. 1, од. зб. 57013, т. 1, арк. 15—16.

² Одарченко П. Тарас Шевченко в радянській літературній критиці (1920—1960) // Світи Тараса Шевченка. Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто; Львів, 1991. С. 362.

Роки війни. Діяльність усіх шевченківських установ було згорнуто, а окремі з них евакуйовано за межі українських земель. Зокрема, фонди Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка перенесено до Уфи, а експозицію картин Центрального державного музею Т. Г. Шевченка із Маріїнського палацу в Києві — до Новосибірська. Перебуваючи за межами батьківщини, відірвані від звичного середовища, їхні співробітники продовжували працювати в галузі шевченкознавства.

Слово Шевченка в час війни стає символом свободи та перемоги. Його твори в дешевих паперових обкладинках малого формату видають солдатам для підтримки бойового духу. У 1943—1944 рр. поезії під назвою «Кобзар» надруковано у Києві, в Уфі, в Москві; окремими виданнями з'явилися поеми «Єретик» (1941), «Катерина» (1943).

Події воєнних років вплинули і на долю М. Новицького. Ще у **1939—1940 роках** він у складі бригади № 105 будував залізницю у східній частині Фінляндії, яка відійшла СРСР внаслідок радянсько-фінської війни. З початком німецько-радянської — М. Новицький був переведений у Печорський виправно-трудоий табір (Республіка Комі).

Листопад 1942 р. Вченого звільнено, після чого він влаштовується у Кожвинський лісокомбінат. Але вже через місяць М. Новицького було відправлено у Трудову армію в м. Кізел Молотовської області (нині — Уральськ, Пермський край Кізеловського муніципального р-ну РФ), де він відмовився від канцелярської роботи і разом з усіма із квітня **1943 р.** працював на шахті для видобутку вугілля «Комсомолец».

Липень 1946 р. Повертається М. Новицький до Києва і поступово долучається до наукового й культурного життя столиці. Того ж року його прийняли на посаду старшого наукового співробітника в Літературно-меморіальний будинок-музей Т. Г. Шевченка, директором якого був Д. Красицький. Тут він пропрацював майже три роки.

Квітень 1949 р. Відкрито експозицію Державного музею Т. Г. Шевченка на бульварі Тараса Шевченка, 12. М. Новицький, як досвідчений шевченкознавець, брав участь у розробці її наукової концепції. За рівнем наукової підготовки йому тоді не було рівних серед працівників музею. Невдовзі його перевели з Будинку-музею Т. Г. Шевченка до ново-відкритого музею на посаду старшого наукового співробітника.

Не маючи власного житла, він кілька років мешкає в підвалі Будинку-музею, а згодом у флігелі Державного музею Т. Г. Шевченка. Як колишній репресований, постійно викликає підозри і недовіру.

Кінець 1940-х років група науковців під керівництвом В. Касіяна почала працювати над підготовкою до друку VII—X томів мистецької спадщини ПЗТ Т. Шевченка. Враховуючи досвід і здобутки М. Новицького в шевченкознавстві, його запросили до участі у підготовці цього видання.

Лютий 1952 р. Вченого звільнено з роботи за скороченням посади згідно із постановою Президії Академії наук УРСР.

За розпорядженням МВС УРСР учений залишив Київ. Він зупинився в м. Ніжин у сестри Л. Новицької. Відірваний від звичного середо-

вища, М. Новицький продовжував працювати над ПЗТ — готував VII том. Згодом через брак прописки вчений виїхав до Одеси і тимчасово проживав у старшої сестри А. Потапової.

Бажання М. Рильського мати в Києві шевченкознавця такого рівня, як М. Новицький, спонукало його виступити з проханням повернути вченого до Києва. Відгук М. Рильського підтримала і директор музею К. Дорошенко. *Листи від 2, 4 лютого 1953 р.* на захист М. Новицького були надіслані до особливої наради МДБ СРСР, голові Ради Міністрів СРСР Г. Маленкову.

1954 р. М. Новицького прописують у столиці, в 1960 р. йому надають квартиру (вул. Капітанська, 4, кв. 5; нині — Академіка Доброхотова Святошинського р-ну). Відтоді впродовж восьми років учений працював у Державному музеї Т. Г. Шевченка.

У цей час М. Новицький звернувся до Вищої атестаційної комісії з проханням дозволити захист дисертації на тему «Дело о художнике Шевченко 1847 г.». Звернення так і не було задовільнено.

1956 р. Після викриття культу особи Сталіна на XX з'їзді КПРС (14—25 лютого) розпочався новий період у розвитку української науки загалом і шевченкознавства зокрема. Із роботами про необхідність переглянути акценти шевченкознавства виступили Є. Кирилюк («Стан і завдання радянського шевченкознавства», 1956), І. Айзеншток («Із розшуків про Шевченка», 1957). У цей час з'явилися нові імена у шевченкознавстві: Ю. Івакін, Г. Паламарчук, Ф. Сарана.

1957 р. М. Новицький звертається до органів прокуратури з проханням про реабілітацію. В архіві зберігаються звернення до першого секретаря ЦК КП України М. Підгорного, прокурора Української РСР, державного радника юстиції Д. Панасюка, а також до першого секретаря КПРС М. Хрушова, до голови Президії Верховної Ради СРСР К. Ворошилова.

На запити слідчого УДБ у Київській обл. молодшого лейтенанта Жиромського було зібрано свідчення окремих знайомих М. Новицького. Позитивну оцінку наукової діяльності вченого дали Є. Кирилюк, Л. Смілянський, але питання про реабілітацію М. Новицького за його життя так і не було вирішено. *6 травня 1957 р.* справу М. Новицького передано в архів.

1958 р. Вдалося здійснити намір ученого видати окремою книгою «Спогади про Тараса Шевченка». Над матеріалами до видання, крім М. Новицького, працювали Л. Вікторов, В. Косян, Н. Полонська, Р. Самойленко, Л. Потьомкіна, Л. Хоменко. Передмову та коментарі до видання підготував А. Костенко. На основі цього видання маємо нині в шевченкознавстві ще кілька, укладені за різними принципами.

Очевидно, що видання спогадів було використано під час підготовки окремих літописів життя і творчості Т. Шевченка: «Творчість Т. Г. Шевченка після заслання» Є. Ненадкевича (1956), «Літопис життя і творчості Т. Г. Шевченка» В. Анісова, Є. Середи (1959), «Т. Г. Шевченко. Життя і творчість» Є. Кирилюка (1959), «Літопис життя і творчості Т. Г. Шевченка» М. Ткаченка (1961) та ін.

1961—1964 рр. До 150-річчя від дня народження Шевченка, вийшли томи його мистецької спадщини (VII—X томи). І в тому, що це видання нарешті було завершено, велика заслуга М. Новицького, який, працюючи над зібранням, атрибутував 28 творів художника. Серед них — акварельний «Портрет Миколи Луніна» (1838) та олійний «Портрет Йосипа Рудзинського» (1845). Він також уточнив датування деяких малюнків періоду заслання.

1963—1964 рр. Тривала підготовка видання поетичної та прозової спадщини Шевченка у шести томах, участь у якій брав і М. Новицький (готував томи 1, 3). У ЦДАМЛМ України зберігається інструкція до видання з його правками (Ф. 1. Архів М. М. Новицького, оп. 1, од. зб. 32, арк. 152—157).

Пізніше шевченкознавчі матеріали М. Новицького використано в останньому академічному виданні ПЗТ у 12 томах (2003—2014), де в першому, другому та в шостому томах узяті до уваги його коментарі до «Мар'яни-черниці», «Відьми» і до окремих листів Шевченка.

Науковий доробок М. Новицького не втратив актуальності й сьогодні. Підготовлений із залученням великої кількості фактичного матеріалу, він помітно вирізнявся серед інших шевченкознавчих праць того часу: «Матеріалів про життя і творчість Тараса Шевченка» Д. Іофанова (1957), збірника «Питання шевченкознавства» (1958), видань «Тарас Григорьевич Шевченко. Литературный портрет» О. Білецького, О. Дейча (1959), «Сатира Шевченка» Ю. Івакіна (1959).

1946—1964 рр. Працювати на повну силу М. Новицький не мав можливості — за ним постійно вели нагляд, а впорядковані шевченкознавчі матеріали друкували під прізвищами інших авторів.

Кінець 1950-х років. М. Новицький підготував публікацію невідомих листів різних осіб до Шевченка з архіву М. Чалого. Разом із директором Державного музею Т. Г. Шевченка К. Дорошенко вони мали опублікувати їх у журналі «Советская Украина».

Публікація під назвою «*Неизвестные письма к Шевченко*» з'явилася тільки за підписом К. Дорошенко (1962, № 10, 11). На захист ученого виступили М. Рильський, Є. Шабліовський, Ф. Ястребов, М. Коцюбинська, Ф. Сарана, Ю. Івакін, А. Костенко в газеті «Літературна Україна»¹. Тільки після їхньої публікації справжнє ім'я автора вдалося відновити.

Із архівних матеріалів відомо, що разом із К. Дорошенко М. Новицький упорядкував та підготував до друку збірник «*Питання шевченкознавства*» 1958 р. Прізвища М. Новицького тут також не зазначено.

М. Новицький постійно надавав консультації багатьом шевченкознавцям.

Початок 1960-х років. За допомогою до шевченкознавця звернулися упорядники покажчика «*Т. Г. Шевченко. Бібліографія літератури про життя і творчість (1839—1959)*» (1963; т. 1, 2). Тут М. Новицький ре-

¹ Лист до редакції «Літературної України» // Літ. Україна. 1962. № 92. С. 2.

цензує рукопис і допомагає у виявленні та описі матеріалів, готує бібліографічні додатки до листування Шевченка.

Без М. Новицького як висококваліфікованого бібліографа в галузі шевченкознавства не могли обійтися і під час упорядкування збірника *«Т. Г. Шевченко в епістолярії відділу рукописів»* (1966), до якого ввійшло 946 листів 1842—1917 рр. із відомостями про життя і творчість Шевченка, його оточення, історію побутування художніх творів, рукописів і видань поета. До видання М. Новицький здійснив первісний відбір текстів, брав активну участь в їх коментуванні.

Відомо, що М. Новицький був ще й науковим консультантом знаменитого фільму *«Тарас Шевченко»* (1951).

Його прізвище згадано у передмові до видання *«Дневные записки плавания А. И. Бутакова на шхуне “Константин” для исследования Аральского моря в 1848—1849 гг.»* (1953). Автор передмови до цього збірника Є. Бетгер дякує М. Новицькому за допомогу при упорядкуванні тексту видання.

Наприкінці життя М. Новицький повернувся до роботи над темою *«Лектура Т. Шевченка»*, якою цікавився ще у 1930-х роках. В особовому архіві шевченкознавця збереглися картки до цієї теми¹. Відомо, що до участі в роботі над цією працею М. Новицький запросив Ю. Меженка та Ф. Сарану.

Невід'ємною частиною діяльності Новицького-шевченкознавця було вивчення історичних матеріалів, що стосуються обставин суспільно-політичного та культурного життя ХІХ ст. — того періоду, коли жив і творив Шевченко. Про це свідчать численні виписки на такі теми: *«План окрестностей города Киева»* (од. зб. 147), *«Правила, за якими судять малоросійський народ»* (од. зб. 149), *«Козацькі війська, військові нагороди ХVІІІ—ХІХ ст. Термінологія»* (од. зб. 205) та ін.

Ще за життя М. Новицький був відомий як *кращий рецензент шевченківських видань*. Упродовж 1923—1962 рр. М. Новицьким було надруковано шість таких праць: на видання *«Кобзар»* за упорядкуванням В. Доманицького, *«Твори»* у двох томах (1925, т. 1; упорядники К. Буревій, В. Гадзінський), *«Кобзар»* (1926; підготував до друку Ю. Меженко), *«Листи до Т. Г. Шевченка»* (1962; упорядник Л. Кодацька). Ще 12 рецензій зберігаються в рукописах. Це огляд досліджень Є. Кирилюка, П. Білецького, В. Косяна, видання *«Документи Т. Г. Шевченка»* (1950), повного зібрання творів у десяти томах (т. VII—X; 1961—1964) та ін. Відгуки, підготовлені на фахові шевченкознавчі видання, відзначаються скрупульозним аналізом, містять конкретні зауваження та вказівки щодо покращення їх наукового рівня.

Упродовж життя М. Новицький підтримував дружні стосунки з багатьма літературознавцями, письменниками, митцями. В його епістолярній спадщині близько ста адресатів: І. Айзеншток, Б. Антоненко-

¹ ЦДАМЛМ України. Ф. 1. Архів М. М. Новицького, оп. 1, од. зб. 20—24.

Давидович, П. Білецький, В. Бородін, В. Ганцов, П. Жур, І. Зільберштейн, Ю. Івакін, М. Рильський, Ф. Сарана, Л. Чуковська, Є. Шаблювський та ін. Кожний із співрозмовників звертався до М. Новицького як до визначного науковця, їхнє спілкування відзначалося щирістю, делікатністю та підтримкою.

Помер шевченкознавець **29 березня 1964 р.** — в ювілейний Шевченків рік. «Всі, хто знав М. М. Новицького, назавжди збережуть у своїх серцях світлу пам'ять про нього — скромну людину, чуйного товариша, талановитого вченого»¹, — писала «Літературна Україна».

14 листопада 1964 р. У результаті настійного клопотання дружини Р. Товстухи-Новицької справу про звинувачення М. Новицького було переглянуто і закрито за браком складу злочину рішенням Київського обласного суду, вченого реабілітовано.

Р. Товстуха-Новицька також потурбувалася про долю архіву М. Новицького. У 1967—1968 рр. вона передала до ЦДАМЛМ України архівні матеріали вченого, де, крім шевченкознавчих праць, багато загальних нотаток із літературознавства, мовознавства, живопису, музики. Надзвичайно цінною є бібліотека вченого (1181 книга), в якій є примірник видання «Poezye Antoniego Sowy» (1859) з дарчим написом автора Шевченкові з особистої бібліотеки поета «Bratu Tarasu od Edwarda».

Д о д а т о к 2

БІБЛІОГРАФІЯ ПРАЦЬ М. НОВИЦЬКОГО

Видання творів Тараса Шевченка, надруковані за участю М. Новицького

1. Єретик / передм. Д. Багалія, П. Филиповича; ред. М. Новицький; Ін-т Тараса Шевченка. Харків: ДВУ, 1927. 28 с.
2. Катерина / передм. О. Дорошкевича; ред. М. Новицький; Ін-т Тараса Шевченка. Харків: ДВУ, 1927. 40 с.
3. Кобзар / передм. В. Коряка; ред. М. Новицький; іл. І. Їжакевича, П. Мартиновича, О. Сластьона, К. Трутовського, Н. Ткаченка. Харків; Київ: Книгоспілка, [1927]. XIV, 270 с.
4. Марія / передм. П. Филиповича; ред. М. Новицький; Ін-т Тараса Шевченка. [Харків]: ДВУ, 1927. 40 с.
5. Наймичка / Ін-т Тараса Шевченка; ред. М. Новицький. [Харків]: ДВУ, 1927. 32 с.
6. Повне зібрання творів / текст, комент., ред., передм. С. Єфремова; комент. М. Новицького, В. Міяковського, П. Филиповича та ін.; Всеукр. акад. наук; Комісія для вид. пам'яток новіт. укр. письменства. Київ: Держвидав України.

¹ Михайло Михайлович Новицький: [некролог] / Група товаришів // Літ. Україна. 1964. № 25. С. 4.

- Т. 3: Листування. 1929. XXXVI, 1004 с.
Т. 4: Щоденні записки. (Журнал). Текст. Первісні варіанти. Коментарій. 1927. XL, 790 с.
7. Шевченко Т. Г. Поезія: у 2 т. / під ред.: С. Єфремова, М. Новицького. Київ: Книгоспілка, 1927.
- Т. 1: Чигиринський Кобзар (1838—1842). Три літа (1843—1845). 476 с. (Літературна бібліотека).
Т. 2: Невольнича муза (1847—1857). Після заслання (1857—1861). 484 с. (Літературна бібліотека).
8. Сон. Кавказ. Дві поеми / передм. Д. Багалія; ред. М. Новицький. [Харків]: ДВУ, 1927. 44 с.
9. Гайдамаки / передм. М. Горбаня; прим. М. Новицького; Ін-т Тараса Шевченка. [Харків]: ДВУ, 1928. 148 с.
10. Катерина / передм. О. Дорошкевича; ред. М. Новицький; Ін-т Тараса Шевченка. 2-ге вид. [Харків]: ДВУ, 1928. 40 с.
11. Кобзар / передм. В. Коряка; [ред. М. Новицький]; іл. І. Їжакевича, П. Мартиновича, О. Сластьона, К. Трутовського, Н. Ткаченка. 2-ге вид. Харків; Київ: Книгоспілка, [1928]. XVI, 300 с.
12. Наймичка / ред. М. Новицький; Ін-т Тараса Шевченка. 2-ге вид. [Харків]: ДВУ, 1928. 32 с.
13. Сон. Кавказ. Дві поеми / передм. і заг. ред. Д. Багалія; ред. М. Новицький; Ін-т Тараса Шевченка. 2-ге вид. [Харків]: ДВУ, 1928. 42 с.
14. Єретик / передм. Д. Багалія, П. Филиповича; ред. М. Новицький; Ін-т Тараса Шевченка. 2-ге вид. Харків: ДВУ, 1929. 28 с.
15. Кобзар / передм. В. Коряка; [ред. М. Новицький]; іл. І. Їжакевича, П. Мартиновича, О. Сластьона, К. Трутовського, Н. Ткаченка. 3-тє вид. Харків; Київ: Книгоспілка, [1929]. XVI, 300 с.
16. Кобзар / передм. В. Коряка; [ред. М. Новицький]; іл. І. Їжакевича, П. Мартиновича, О. Сластьона, К. Трутовського, Н. Ткаченка. 4-тє вид. Харків; Київ: Книгоспілка, [1929]. 320 с.
17. Гайдамаки / передм. і прим. М. Горбаня; ред. М. Новицький; Ін-т Тараса Шевченка. 2-ге вид. [Харків]: ДВУ, 1930. 166 с.
18. Єретик / передм. Д. Багалія, П. Филиповича; ред. М. Новицький. 3-тє вид. Харків; Дніпропетровськ: ДВУ, 1930. 32 с. (Масова художня бібліотека).
19. Катерина / передм. О. Дорошкевича; ред. М. Новицький; Ін-т Тараса Шевченка. 3-тє вид. Харків: ДВУ, 1930. 48 с.
20. Кобзар / передм. В. Коряка; [ред. М. Новицького]; іл. І. Їжакевича, П. Мартиновича, О. Сластьона, К. Трутовського, Н. Ткаченка. 5-тє вид. Харків; Київ: Книгоспілка, 1930. 320 с.
21. Кобзар / передм. В. Коряка; ред. М. Новицького; іл. І. Їжакевича, П. Мартиновича, О. Сластьона, К. Трутовського, Н. Ткаченка. 6-тє вид. Харків; Київ: Книгоспілка, 1930. 312 с.
22. Наймичка / ред. М. Новицький; Ін-т Тараса Шевченка. 3-тє вид. Харків: ДВУ, 1930. 36 с.
23. Кобзар / [ред. М. Новицький]; іл. В. Седляра, оформл. О. Гера. Харків; Київ: Література і мистецтво, 1931. 482 с., XII.

24. Найми́чка / ред. М. Новицький. Харків; Київ: Література і мистецтво, 1932. 24 с. (Масова художня бібліотека).
25. Кобзар / [ред. М. Новицький]; іл. В. Седляра, оформл. О. Гера. 2-ге вид. Харків; Київ: Література і мистецтво, 1933. 460 с., VIII.
26. Кавказ / передм., прим., ред. А. Панова; ред. М. Новицький; худож. оформл. Я. Руденського. Харків: Рад. література, 1934. 32 с.
27. Кобзарь: избр. стихотворения / пер. на рус. яз. Ф. Сологуба; вступ. ст. А. Старчакова; ред. М. Пиксанова; комент. М. Новицкого; худож. В. Конашевич. Ленинград: ОГИЗ—ГИХЛ, 1934. 388 с.
28. Сон / передм., прим., ред. А. Панова; ред. М. Новицький; худож. оформл. Я. Руденського. Харків: Рад. література, 1934. 48 с.
29. Повне зібрання творів / [ред. В. П. Затонського, А. А. Хвилі, М. М. Новицького]; Всеукр. акад. наук. Київ: Держвидав України.
- Т. 1: Поезії 1838—1847 рр. 1935. 656 с. (До 125-річчя з дня народж. Т. Шевченка).
- Т. 1: Поезії 1838—1847 рр. 1935. 646 с. (До 125-річчя з дня народж. Т. Шевченка).
- Т. 2: Поезії 1847—1861 рр. 1937. 618 с. (До 125-річчя з дня народж. Т. Шевченка).
30. Вибрані поезії / [ред. М. Новицький]. Київ: Держлітвидав, 1936. 16 с. (Бібліотека малописьменного).
31. Катерина / [ред. М. Новицький]. Київ: Держлітвидав, 1936. 32 с. (Бібліотека малописьменного).
32. Повне зібрання творів: у 6 т. / ред. кол.: М. Г. Гудзій (голова), С. Д. Зубков, Є. П. Кирилюк та ін.; АН УРСР; Ін-т літератури ім. Т. Г. Шевченка. Київ.
- Т. 1: Поезія (1837—1847) / ред. тому Є. П. Кирилюк; упоряд. В. С. Бородін, М. М. Новицький, С. Д. Попель та ін. 1963. 484 с., XII. (До 150-річчя з дня народж. Т. Шевченка).
- Т. 3. Драматичні твори. Повісті / ред. тому В. Є. Шубравський; упоряд. В. С. Бородін, М. М. Новицький, В. О. Судак та ін. 1963. 507 с. (До 150-річчя з дня народж. Т. Шевченка).
33. Повне зібрання творів: у 10 т. / редкол.: О. І. Білецький (голова) та ін.; АН УРСР; Ін-т літератури ім. Т. Г. Шевченка. Київ: Вид-во АН УРСР.
- Т. 7, кн. 1. Живопис, графіка 1830—1847. 1961. XVI, 207 с.
- Т. 7, кн. 2. Живопис, графіка 1830—1847. 1961. 110 с.
- Т. 8. Живопис, графіка 1847—1850. 1963. VIII, 291 с.
- Т. 9. Живопис, графіка 1851—1857. 1964. VIII, 292 с.
- Т. 10. Живопис, графіка 1857—1861. 1963. XII, 305 с.

Мемуари про Шевченка, упорядковані за участю М. Новицького

1. Куліш П. Спогади про Тараса Шевченка / передм. та приміт. Є. Кирилюка; під заг. ред. М. Новицького; Ін-т Тараса Шевченка. Харків; Київ: ДВУ, 1930. 92 с. (Серія мемуарів про Шевченка).

2. Дем'янов Г. Т. Шевченко в Нижньому Новгороді / передм. і приміт. Л. Рублевської; під заг. ред. М. Новицького; Ін-т Тараса Шевченка. Харків; Київ: Література і мистецтво, 1931. 32 с. (Серія мемуарів про Шевченка).

3. Крапивіна С. Кілька слів про Тараса Шевченка / вступ. ст., передм. та приміт. М. Тарасенка; під заг. ред. М. Новицького; Ін-т Тараса Шевченка. Харків; Київ: Література і мистецтво, 1931. 48 с. (Серія мемуарів про Шевченка).

4. Мартос П. І. Епізоди з життя Шевченкового / передм. та приміт. Ф. Самоненка; під заг. ред. М. Новицького; Ін-т Тараса Шевченка. Харків; Київ: Література і мистецтво, 1931. 36 с. (Серія мемуарів про Шевченка).

5. Новицький М. Д. На Сир-Дар'ї у ротного командира. [Спогади Косарева про Тараса Шевченка] / під заг. ред. М. Новицького; вступ. ст., передм. та приміт. Л. Кошової; Ін-т Тараса Шевченка. Харків; Київ: Література і мистецтво, 1931. 40 с. (Серія мемуарів про Шевченка).

6. Шевченко В. Спогади про Т. Г. Шевченка / передм. та приміт. Г. Ткаченка; під заг. ред. М. Новицького; Ін-т Тараса Шевченка. Київ; Харків: Література і мистецтво, 1931. 32 с. (Серія мемуарів про Шевченка).

7. Біографія Т. Г. Шевченка за спогадами сучасників / Держ. музей Т. Г. Шевченка; упоряд.: В. Х. Косян та ін.; ред. К. П. Дорошенко. Київ: Вид-во АН УРСР, 1958. 440 с.

8. Спогади про Шевченка / упоряд., вступ. ст. та комент. А. І. Костенка; упоряд. Л. А. Вікторов, В. Х. Косян, Н. Є. Полонська та ін.; [ред. М. П. Лещенко]. Київ: Держлітвидав, 1958. 660 с.

Праці Михайла Новицького

1. Арешт Шевченка в 1859 р. // Шевченківський збірник. Київ, 1924. Т. 1. С. 130—138.

Хронологічна канва до історії Шевченкового арешту. С. 138—140.

Матеріали до статті «Арешт Шевченка». С. 140—178.

Арешт Шевченка в 1859 р., [1950-ті рр.], автограф // ІЛ. Ф. 1. Архів Т. Г. Шевченка, од. зб. 575, арк. 38—57.

2. До тексту Шевченкового «Кобзаря» // Україна. 1924. Кн. 4. С. 75—83.

До тексту Шевченкового «Кобзаря», [1920-ті рр.], автограф // ІР НБУВ. Ф. Х. АН УРСР, од. зб. 17855, 19 арк.

До тексту Шевченкового «Кобзаря», [1920-ті рр.], машинопис з правками М. Грушевського // ІР НБУВ. Ф. Х. АН УРСР, од. зб. 12591, 6 арк.

3. Недруковані листи Т. Г. Шевченка // Шевченківський збірник. Т. 1. Київ, 1924. С. 126—129.

4. Поема Т. Шевченка «Мар'яна-черниця» // Записки історично-філологічного відділу. 1924. Кн. 4. С. 19—34.

5. До історії арешту Шевченка 1850 р. // Шевченко та його доба. Київ, 1925. Зб. 1. С. 141—193.

Матеріали до статті «До історії арешту Шевченка 1850 р.». С. 156—178.

6. З листів Т. Г. Шевченка // Глобус. 1925. № 5. С. 104—106.
7. Шевченко в процесі 1847 р. і його папери // Україна. 1925. Кн. 1/2. С. 51—99.
- Шевченко в процесі 1847 р. і його папери, [1920-ті рр.], автограф // ІР НБУВ. Ф. XXVII. Архів М. А. Плевако, од. зб. 1244, арк. 1—15.
- Шевченко в процесі 1847 р. і його папери, [1950-ті роки], автограф // ІЛ. Ф. 1. Архів Т. Г. Шевченка, од. зб. 575, арк. 1—37 зв.
8. З листування Т. Г. Шевченка // Шевченко та його доба. Київ, 1926. Зб. 2. С. 159—166.
9. «Третье отделение» про Шевченка // Пролетарська правда. 1926. 10 берез. С. 3.
10. Новий документ до історії товариства «мочимордія» // Глобус. 1928. № 5. С. 69—77.
11. З історії оренбурзького арешту Шевченка // Глобус. 1929. № 3. С. 74—78.
12. «Мочиморди» перед судом сучасників і досліду // Життя й Революція. 1929. Кн. 3. С. 123—145.
13. Новий автограф Шевченка («Огні горять — музика грає...») // Життя й Революція. 1929. Кн. 3. С. 154—156.
14. Цитадельна легенда. (До історії арешту Шевченка 1847 р.) // Шевченко. Річник 2 / Ін-т Тараса Шевченка. Харків: ДВУ, 1930. С. 165—171.
15. Проспект академічного видання «Творів Тараса Шевченка» // Хроніка-2000: укр. культуролог. альманах. Київ: Фенікс, 2010. Вип. 4, № 2: Зарубіжне шевченкознавство: з матеріалів УВАН, ч. 2. С. 64—65.
16. Організація підручних картотек про Шевченка // Бюлетень Комітету для видавання творів Т. Г. Шевченка при II відділі Всеукр. акад. наук. Ч. 1. 1933. 15 лют. С. 14—15.
17. Новые материалы о Т. Г. Шевченко // Дружба народов. 1958. № 5. С. 198—202.
18. Неизвестные письма к Шевченко. Из архива М. Чалого / [М. М. Новицкий], Е. П. Дорошенко // Сов. Украина. 1962. № 10. С. 155—168; № 11. С. 145—153.
- [Новицкий М. М. Неизвестные письма к Шевченко. Из архива М. Чалого. Предисл., продолжение публикации в ж. «Сов. Украина», [1950-е гг.], автограф // ЦДАМЛМ України. Ф. 1. Архів М. М. Новицького, оп. 1, од. зб. 102, арк. 1—16.

**Хронологія життя і творчості Шевченка,
укладена М. Новицьким**

1. Тарас Шевченко. Хронологическая канва жизни и творчества // Кобзарь: избр. стихотворения / пер. на рус. яз. Ф. Сологуба; предисловие. М. Зерова; ред. М. Новицкого, М. Пиксанова; коммент. М. Новицкого; худож. В. Конашевич. Ленинград: ОГИЗ—ГИХЛ, 1934. С. 343—378.

2. Тарас Шевченко: краткая хронологическая канва жизни и творчества // Старчаков А. Шевченко и Революция. Ленинград: Худож. лит., 1934. С. 47—52.

Рецензії М. Новицького

1. Василь Щурат. Шевченко і поляки // Записки історично-філологічного відділу. Кн. 2/3. 1923. С. 220—230.

2. До тексту Шевченкового «Кобзаря» // Україна. 1924. Кн. 4. С. 75—83. (Рец. на «Кобзар» за упоряд. В. Доманицького. С. 76—83).

3. Твори Тараса Шевченка. Повний збірник: у 2 т. за редакцією Володимира Гадзінського та Костя Буревія // Життя й Революція. 1925. Кн. 6/7. С. 124—126.

4. [Рецензія на видання «Кобзар» (1925) за впорядкуванням та з примітками І. Айзенштока, М. Плевака] // У листі М. Новицького І. Айзенштоку від 26 липня 1925 р., автограф // ІЛ. Ф. 182. Архів І. Я. Айзенштока. (В опрацюванні), арк. 1—2 зв.

5. Тарас Шевченко. Кобзар // Життя й Революція. 1926. Ч. 2/3. С. 129—131.

Новицький М. М. До редакції [газети] «Ж[иття] й Р[еволюція]»: рецензія на кн.: Т. Г. Шевченко. Кобзар. К., 1926 р. 320 с., 1926 р., автограф // ІЛ. Бібліотека Ю. О. Меженка, од. зб. 3658, 8 арк.

6. Стенограма засідання кафедри історії СРСР в Київському державному університеті (с виступом М. Новицького о виданні «Т. Г. Шевченко в документах і матеріалах») от 20 марта 1951 г., машинопис // ЦДАМЛМ України. Ф. 1. Архів М. М. Новицького, оп. 1, од. зб. 373, 52 арк.

7. Рецензія на довідник П. Шестопала «Могила Т. Г. Шевченка», 15 червня 1954 р., автограф // ЦДАМЛМ України. Ф. 1. Архів М. М. Новицького, оп. 1, од. зб. 18, арк. 20—23 зв.

8. Замечания на макеты 7, 8, 9 и 10 томов «Полного собрания сочинений Тараса Шевченко», 1953—1954 рр., машинопис // ІЛ. Бібліотека Ю. О. Меженка, од. зб. 4112, 83 арк.

9. Нова праця про Шевченка // Питання шевченкознавства. Київ: АН УРСР, 1958. Вип. 1. С. 130—134.

Рецензія на книгу Пільгука І. І. «Т. Г. Шевченко — основоположник нової української літератури», [1958], чернетка, автограф // ЦДАМЛМ України. Ф. 1. Архів М. М. Новицького, оп. 1, од. зб. 32, арк. 1—6.

Рецензія на книгу Пільгука І. І. «Т. Г. Шевченко — основоположник нової української літератури», [1958], машинопис // ЦДАМЛМ України. Ф. 1. Архів М. М. Новицького, оп. 1, од. зб. 32, арк. 7—13.

Рецензія на книгу Пільгука І. І. «Т. Г. Шевченко — основоположник нової української літератури», [1958], машинопис, варіант // ЦДАМЛМ України. Ф. 1. Архів М. М. Новицького, оп. 1, од. зб. 32, арк. 15—26.

10. Рецензія на статтю Є. Кирилюка «Творчість Шевченка-художника періоду «Три літа», [1950-ті рр.], автограф // ЦДАМЛМ України. Ф. 1. Архів М. М. Новицького, оп. 1, од. зб. 19, арк. 1—2 зв.

11. Рецензія на статтю В. Косяна «У форті Шевченка» [1950-ті рр.], автограф // ЦДАМЛМ України. Ф. 1. Архів М. М. Новицького, оп. 1, од. зб. 19, арк. 4—6.

12. Рецензія на статтю П. Приходька «Поетична творчість Т. Г. Шевченка періоду “Трьох літ” (1843—1845 рр.)» [1950-ті рр.], автограф // ЦДАМЛМ України. Ф. 1. Архів М. М. Новицького, оп. 1, од. зб. 19, арк. 13—14.

13. [Рецензія на «Путівник Державного музею ім. Т. Г. Шевченка»] [1950-ті рр.], автограф // ЦДАМЛМ України. Ф. 1. Архів М. М. Новицького, оп. 1, од. зб. 8, арк. 8—17 зв.

14. [Рецензія на тематико-експозиційний план музею с. Кирилівка] [1950-е гг.], черновик, автограф // ЦДАМЛМУ. Ф. 1. Архів М. М. Новицького, оп. 1, од. зб. 38, арк. 111—113, 117.

15. Рецензія на бібліографічний покажчик «Тарас Григорович Шевченко: у 2 т. Т. 1. Література про життя і творчість. (1840—1916)», 29 червня 1962 р., автограф // ЦДАМЛМ України. Ф. 1. Архів М. М. Новицького, оп. 1, од. зб. 18, арк. 2—5.

Рецензія на бібліографічний покажчик «Тарас Григорович Шевченко: у 2 т. Т. 2. Бібліографія літератури (1917—1956)», 10 жовтня 1961 р., автограф // ЦДАМЛМ України. Ф. 1. Архів М. М. Новицького, оп. 1, од. зб. 18, арк. 6—18.

16. Рецензія на книгу П. Білецького «Т. Г. Шевченко в Києві», 1961 р., автограф // ЦДАМЛМ України. Ф. 1. Архів М. М. Новицького, оп. 1, од. зб. 15, арк. 15—22.

17. Рецензія на книги Л. Хінкулова «Тарас Григорович Шевченко. 1814—1861» (1957) та «Тарас Шевченко. Біографія» (1960). Додається заява М. Новицького В. Єлютіну [1960-ті рр.], автограф // ЦДАМЛМ України. Ф. 1. Архів М. М. Новицького, оп. 1, од. зб. 18, арк. 3—61.

18. Про видання «Листи до Т. Г. Шевченка» 1962 року // Рад. літературознавство. 1966. № 2. С. 63—66. (Матеріали упорядкував і надрукував Ф. К. Сарана).

Рецензія на роботу [Л. Ф.] Кодацької «Листи до Т. Г. Шевченка» [1962], автограф // ЦДАМЛМ України. Ф. 1. Архів М. М. Новицького, оп. 1, од. зб. 16, арк. 2—49.

19. Рецензія на статтю* «До питання про історію Київського Державного музею Т. Г. Шевченка» [Г. Паламарчук] [1950-ті рр.], автограф // ЦДАМЛМ України. Ф. 1. Архів М. М. Новицького, оп. 1, од. зб. 4, арк. 1—4.

* Уже під час підготовки цієї книжки до друку серед архівних матеріалів І. Айзенштока (Ф. 182, в опрацюванні) було виявлено ще одну рецензію М. Новицького на неопубліковану збірку спогадів «Шевченко в житті» за упорядкуванням О. Багрія (1920-ті рр.; арк. 1—3 зв.). Нові матеріали до біографії та наукового доробку М. Новицького будуть висвітлені у подальших публікаціях.

Видання із шевченкознавства, надруковані
за упорядкуванням М. Новицького

1. Шевченко та його доба. Зб. 1 / Всеукр. акад. наук, Комісія для вид. пам'яток новіт. укр. письменства. [Київ]: Держвидав України, 1925. 200 с.
2. Шевченко та його доба. Зб. 2 / Всеукр. акад. наук, Комісія для вид. пам'яток новіт. укр. письменства. [Київ]: Книгоспілка, 1926. 170 с.
3. Бутаков А. И. Дневные записки плавания на шхуне «Константин» для исследования Аральского моря в 1848—1849 гг. / предисл. Е. К. Бетгер; под ред. Н. Л. Корженевского; АН УзССР. Ташкент: Изд-во АН УзССР, 1953. 60 с.
4. Шевченко Т. Г. в критиці: зб. ст., рецензій та висловлювань визначних громадських діячів, критиків та письменників про Т. Г. Шевченка / за ред. К. Дорошенко; ред. В. Белова; ДМШ. Київ: Держ. вид-во худож. літератури, 1953. 234 с.
5. Питання шевченкознавства. Вип. 1 / відп. ред. К. П. Дорошенко; АН УРСР, Держ. музей Т. Г. Шевченка. Київ, 1958. 174 с.
6. Т. Г. Шевченко: бібліографія літератури про життя і творчість (1839—1959).
 - Т. 1: 1839—1916 / склали: І. З. Бойко, Г. М. Гімельфарб, О. Д. Кізлик та ін.; відп. ред. Є. П. Кирилюк. Київ: Вид-во АН УРСР, 1963. 422 с.
 - Т. 2: 1917—1956 / склали: І. З. Бойко, Г. М. Гімельфарб, О. Д. Кізлик та ін.; відп. ред. Є. П. Кирилюк. Київ: Вид-во АН УРСР, 1963. 604 с.
7. Т. Г. Шевченко в епістолярії відділу рукописів / упоряд.: М. П. Візир (керівник), А. Г. Адаменко, І. Д. Лисоченко, Й. В. Шубинський; відп. ред. Ф. К. Сарана; АН УРСР, Центр. наук. б-ка. Київ: Наук. думка, 1966. 492 с.

Д о д а т о к 3

ДОКУМЕНТИ ШЕВЧЕНКА,
ВИЯВЛЕНІ ТА ВПЕРШЕ ОПРИЛЮДНЕНІ ВЧЕНИМ¹

Із справи «Дело об украинно-славянском обществе»,
частина «Дело о художнике Шевченко»

1847

1. Огляд Шевченкової поезії за 1838—1842 рр., підготовлений генерал-лейтенантом Л. Дубельтом із датами 16, 19, 29 квітня 1847 р.

¹ У переліку подано документи Шевченка, які вперше та повністю були опубліковані М. Новицьким. Назви документів, їх датування подаються за виданням: Тарас Шевченко. Документи та матеріали до біографії. 1814—1861 / упоряд. Л. І. Полянничко (керівник); за ред. Є. П. Кирилюка. 2-ге вид. перероб. та допов. Київ: Вища шк.; Вид-во при КДУ, 1982. 431 с.

2. Лист начальника III відділу О. Орлова до військового міністра О. Чернишова з проханням повідомити, куди буде відправлений Шевченко на службу від 30 травня 1847 р.

3. Повідомлення керуючого військовим міністерством В. Адлерберга начальникові III відділу О. Орлову про відправку Шевченка в Оренбург для зарахування в один з Оренбурзьких лінійних батальйонів від 30 травня 1847 р.

4. Довідка про витрати, пов'язані з утриманням заарештованих, [травень 1847 р.].

5. Реєстр речей та грошей, доданий до секретного пакета при відправці Шевченка з III відділу в розпорядження військового міністерства, [30 травня 1847 р.].

6. Опис паперів і речей Шевченка, вилучених під час його арешту і надісланих у III відділ київським військовим, подільським і волинським генерал-губернатором Д. Бібіковим від 24 червня 1847 р.

1850

7. Доповідь II відділу від імені в. о. чергового штаб-офіцера Окремого оренбурзького корпусу П. Коріна командирові Окремого оренбурзького корпусу В. Обручову, з якої дізнаємося про наміри відправити Шевченка на Мангишлак для пошуку вугілля від 22 січня 1850 р.

**Із справи «Дело о рядовом Шевченко,
коллежском секретаре Левицком и магистре Головке»**

1850

8. Лист начальника III відділу О. Орлова Миколі I про розголошення таємниці арешту поета від 8 червня 1850 р.

9. Записка Л. Сенявіна О. Орлову про відношення В. Обручова до справи Т. Шевченка від 7 червня 1850 р.

10. Лист військового міністра О. Чернишова до начальника III відділу О. Орлова про наслідки обшуку і арешт Шевченка від 8 червня 1850 р.

11. Опис листів та інших паперів, відібраних у Шевченка під час арешту від 23 травня 1850 р.

12. Лист столоначальника Оренбурзької прикордонної комісії О. Орлова С. Левицькому дружнього змісту від 21 лютого 1850 р.

13. Лист чергового генерала головного штабу військового міністерства П. Ігнат'єва Л. Дубельту про арешт Шевченка від 10 червня 1850 р.

14. Лист О. Орлова В. Обручову з приводу розголошення таємниці арешту Шевченка міністром закордонних справ К. Нессельродом від 10 червня 1850 р.

15. Лист військового міністра О. Чернишова О. Орлову із запитом про дозвіл О. Бутакову виїхати у Швецію для закупівлі пароплава від 14 червня 1850 р.

16. Лист О. Орлова Миколі I про справу Шевченка із проханням дати дозвіл на арешт М. Головка і С. Левицького від 13 червня 1850 р.

17. Дозвіл О. Орлова О. Чернишову на поїздку О. Бутакова до Швеції від 14 червня 1850 р.
18. Рапорт начальника Корпусу жандармів, полковника Корпусу жандармів О. Левенталя О. Орлову про затримання М. Головка та його самогубство від 16 червня 1850 р.
19. Рапорт прапорщика Брюхова О. Орлову про арешт С. Левицького від 16 червня 1850 р.
20. Опис вилучених паперів М. Головка (твори В. Шекспіра, В. Жуковського, О. Пушкіна) від 16 червня 1850 р.
21. Опис речей С. Левицького (підручники з права, листи від родичів, службові нотатки, лист О. Орлова від 21 лютого 1850 р.), [червень 1850 р.].
22. Медичний акт про смерть магістра М. Головка за підписом лікаря адміралтейської частини Зібберта, головного лікаря поліції Слонецького-Михайловського та ін., [16 червня 1850 р.].
23. Запитання III відділу, поставлені С. Левицькому 17 червня 1850 р. (із відповідей дізнаємося про знайомство та спілкування С. Левицького з поетом).
24. Свідчення студента Петербурзького університету Г. Данилевського про М. Головка (не датовані).
25. Рапорт петербурзького обер-поліцмейстера, генерал-майора О. Галахова О. Орлову про обшук квартири М. Головка від 19 червня 1850 р.
26. Свідчення сестри С. Левицького Анастасії Левицької про М. Головка від 20 червня 1850 р.
27. Записка О. Орлова Миколі I про допит С. Левицького, [червень 1850 р.].
28. Повторні свідчення С. Левицького про М. Головка від 20 червня 1850 р.
29. Лист О. Орлова О. Чернишову із запевненнями непричетності до справи Шевченка О. Бутакова від 23 червня 1850 р.
30. Рапорт III відділу Миколі I про результат розслідування справи Шевченка, М. Головка, С. Левицького з пропозицією встановити суворий нагляд за Шевченком і С. Левицьким від 23 червня 1850 р.
31. Лист В. Обручова О. Орлову про неможливість призначити на посаду радника Оренбурзької прикордонної комісії В. Лазаревського через виявлене листування із Шевченком (В. Лазаревський обіймав посаду чиновника з особливих доручень при голові Оренбурзької прикордонної комісії М. Ладиженському) від 25 червня 1850 р.
32. Лист О. Орлова В. Рєпніній про заборону листування з поетом та будь-якого клопотання за нього від 27 червня 1850 р.
33. Лист О. Орлова О. Чернишову про рішення Миколи I покарати винних службовців, що дозволили Шевченку носити цивільний одяг та малювати від 27 червня 1850 р.

1851

34. Довідка III відділу про Шевченка, видана командирі Окремого оренбурзького корпусу В. Перовському у зв'язку з його наміром клопотатися про полегшення становища Шевченка від 2 квітня 1851 р.

Із справи «Дело канцелярии московского военного генерал-губернатора по секретной части о рядовом Оренбургского батальона Шевченко», розпочато [і] 25 вересня 1857 р.

35. Лист оренбурзького і самарського генерал-губернатора та командира Окремого оренбурзького корпусу О. Катеніна до московського військового генерал-губернатора А. Закревського про заборону проживати Шевченку в Петербурзі та Москві від 16 вересня 1857 р.

36. Лист петербурзького військового генерал-губернатора П. Ігнат'єва А. Закревському про встановлення нагляду за поетом від 28 вересня 1857 р.

37. Лист П. Ігнат'єва А. Закревському про перебування Шевченка в Нижньому Новгороді від 30 жовтня 1857 р.

38. Рапорт в. о. московського обер-поліцмейстера О. Кропоткіна О. Катеніну про відсутність Шевченка в Москві від 19 листопада 1857 р.

39. Повідомлення П. Ігнат'єва А. Закревському про дозвіл проживати Шевченку в Петербурзі, відвідувати Академію мистецтв зі встановленням суворого нагляду за ним від 25 лютого 1858 р.

40. Рапорт О. Кропоткіна А. Закревському про перебування Шевченка в Москві від 26 березня 1858 р.

41. Рапорт О. Кропоткіна А. Закревському про виїзд Шевченка в Петербург від 9 квітня 1858 р.

42. Лист нижегородського губернатора Муравйова московському військовому генерал-губернатору С. Строганову про зупинку Шевченка в Нижньому Новгороді, його перебування в Москві та дозвіл Шевченку проживати в Петербурзі від 18 квітня 1858 р.

Матеріали до арешту Шевченка в 1859 р.

43. Наказ шефа жандармів і головного начальника III відділу В. Долгорукова про стеження за Шевченком відділам жандармерії Київської губернії (київському губернському жандармському штаб-офіцеру, підполковнику Л. Грибовському), Чернігівської губернії (полковнику корпусу жандармів Шульговському), Полтавської губернії (полковнику корпусу жандармів Я. Лаптеву) від 23 травня 1859 р.

44. Повідомлення київського цивільного губернатора П. Гессе київському, волинському і подільському генерал-губернатору І. Васильчикову про прибуття Шевченка в Корсунь і встановлення за ним нагляду від 9 липня 1859 р.

45. Рапорт черкаського земського справника В. Табачникова І. Васильчикову про богохульство Шевченка від 15 липня 1859 р.

46. Лист київського, подільського і волинського генерал-губернатора І. Васильчикова в. о. київського цивільного губернатора П. Селецькому про відправлення Шевченка до Києва під нагляд поліції від 18 липня 1859 р.

47. Лист київського, подільського і волинського генерал-губернатора І. Васильчикова в. о. київського цивільного губернатора П. Селецькому про відправлення Шевченка в Петербург від 18 липня 1859 р.

48. Рапорт штаб-офіцера корпусу жандармів по Київській губернії Л. Грибовського начальникові III відділу В. Долгорукову про богохульство Шевченка від 26 липня 1859 р.

49. Наказ [І. Васильчикова] в. о. київського старшого поліцмейстера [особа невідома] про зупинку Шевченка в Києві під наглядом поліції від 31 липня 1859 р.

50. Лист київського військового, подільського і волинського генерал-губернатора І. Васильчикова чиновнику особливих доручень М. Андрієвському про богохульство Шевченка та наказ його допитати від 31 липня 1859 р.

51. Рапорт київського, подільського і волинського генерал-губернатора І. Васильчикова начальникові III відділу В. Долгорукову про розпорядження затримати Шевченка в Києві з подальшою метою відправити в Петербург, липень 1859 р.

52. Рапорт київського, подільського і волинського генерал-губернатора І. Васильчикова начальникові III відділу В. Долгорукову про розпорядження вислати Шевченка в Петербург, липень 1859 р.

53. Наказ [І. Васильчикова] в. о. київського старшого поліцмейстера про супровід Шевченка до М. Андрієвського, [орієнтовна дата 1—8 серпня 1859 р.].

54. Наказ III відділу до Л. Грибовського з проханням повідомити свідчення Шевченка після арешту від 7 серпня 1859 р.

55. Рапорт М. Андрієвського до київського, волинського і подільського генерал-губернатора І. Васильчикова про свідчення Шевченка від 8 серпня 1859 р.

56. Звернення в. о. київського цивільного губернатора П. Селецького до І. Васильчикова про прохання Шевченка дозволити виїзд в Петербург та резолюція І. Васильчикова із дозволом від 8 серпня 1859 р.

57. Розпорядження в. о. київського цивільного губернатора П. Селецького про дозвіл Шевченку повернутися в Петербург від 11 серпня 1859 р.

58. Рапорт І. Васильчикова В. Долгорукому про інцидент із Шевченком від 15 серпня 1859 р.

ЕПІСТОЛЯРІЙ ПОЕТА ТА ДО НЬОГО, НАДРУКОВАНИЙ М. НОВИЦЬКИМ¹

Листи Тараса Шевченка

1. До В. Закревського, 10 листопада 1843 р.
2. До Товариства заохочування художників, серпень 1844 р. (дату

¹ Астериском відзначені листи, які до публікації М. Новицького друкувалися неповно, двома — листи, які друкувалися неточно, курсивом — епістолярій, який М. Новицький готував як продовження публікації «Неизвестные письма к Шевченко» в ж. «Советская Украина» (1962, № 10, 11), вперше ці листи ввійшли до зібрання «Листи до Т. Г. Шевченка» (1962) за ред. Л. Кодацької.

листа уточнено — жовтень 1844 р.¹⁾

3. До Ф. Лазаревського, 22 квітня 1848 р.
4. До В. Григоровича, близько 12 квітня 1855 р.
5. До віце-президента Академії мистецтв Ф. Толстого, 12 квітня 1855 р.
6. До П. Куліша, 26 січня 1858 р.
7. До Г. Галагана, 27 травня 1858 р.
8. До А. Лазаревської, 28 серпня 1858 р.
9. До М. Максимовича, 22 листопада 1858 р.
10. До Н. Суханової, 4 травня 1859 р.
11. До Д. Хрушова, 24 травня 1859 р.
12. До В. Тарновського (молодшого), травень 1859 р.
13. До П. Симиренка, 26 листопада 1859 р.
14. До П. Симиренка, 3 січня 1860 р.
15. До П. Симиренка, 1 лютого 1860 р.
16. До невідомого, початок лютого 1861 р. (лист до М. Лазаревського, 10—12 лютого 1861 р.)

Листи до Тараса Шевченка

1. Від П. Корольова, 2 травня 1842 р.
2. Від О. Корсуна, 2 травня 1842 р.
3. Від В. Штернберга, липень 1842 р.*
4. Від невідомого, літо 1842 р. (від В. Семененка-Крамаревського)
5. Від П. Куліша, 20 жовтня 1843 р.**
6. Від Р. Штрандмана, 14 грудня 1845 р. (насправді 14 грудня 1843 р.)
7. Від М. Маркевича на колективне послання Т. Шевченка, І. Корбе, В. Закревського, Я. де Бальмена, 22 січня 1844 р.
8. Від П. Куліша, 5 липня 1844 р.**
9. Від О. Бодиско, 21 липня 1844 р.
10. Від О. Бодянського, 25 жовтня 1844 р.**
11. Від В. Репніної, 8 листопада 1844 р.
12. Від правління Харківського університету, 13 листопада 1844 р.
13. Від П. Куліша, 31 грудня 1844 р.*
14. Від Я. Кухаренка, 25 травня 1845 р.
15. Від І. Гудовського, 22 вересня 1845 р.
16. Від М. Карпа, 22 вересня 1845 р.
17. Від В. Репніної, 9 грудня 1845 р.*
18. Від П. Куліша, 25 липня 1846 р.**
19. Від М. Костомарова, 13 березня 1847 р.**
20. Від В. і Ф. Лазаревських, січень 1848 р. (насправді жовтень 1847 р.)
21. Від О. Чернишова, 2 грудня 1847 р.
22. Від О. Чернишова, грудень 1847 р.

¹ Тут і далі атрибуцію листів звірено за ПЗТ: у 12 т. Т. 6: Листи. Дарчі та власницькі написи. Документи, складені Т. Шевченком або за його участю. Київ, 2003.

23. Від М. Лазаревського, 12 лютого 1848 р.
24. Від Ф. Лазаревського, лютий 1848 р.
25. Від Ф. Лазаревського, березень 1848 р.
26. Від Ф. Лазаревського, 20 квітня 1848 р.
27. Від Ф. Лазаревського, 27 квітня 1848 р.
28. Від Ф. Лазаревського, початок травня 1848 р. (3 травня 1848 р.)¹
29. Від М. Александрійського, 16 серпня 1848 р.
30. Від С. Левицького, 6 березня 1850 р.**
31. Від О. Чернишова, 29 березня 1850 р.
32. Від А. Толстої, 20 лютого 1856 р.**
33. Від С. Гулака-Артемівського, 30 квітня 1856 р.
34. Від О. Писемського, 6 липня [1856 р.]**
35. Від А. Маркевича, 25 жовтня 1856 р.*
36. Від писаря Новопетровського укріплення, 23 липня 1857 р.* (Від солдатів-писарів)
37. Від М. Брилкина, [січень 1858 р.]** (8 листопада 1857 р.)
38. Від А. Толстої, 13 грудня [1857 р.]
39. Від В. Погожева, 5 лютого 1858 р.
40. Від А. Толстої, 19 квітня [1858 р.]**
41. Від В. Білозерського, [квітень 1858 р.] (21 квітня 1858 р.)
42. Від А. Толстої, 28 липня 1858 р.
43. Від А. Толстої, 1 жовтня [1858 р.]
44. Від М. Максимович, 21 грудня 1858 р.
45. Від В. Кокорева, 26 грудня [1858 р.]
46. Від Л. Гарновської, весна 1859 р. (травень 1859 р.)
47. Від М. Лазаревського, 17 червня 1859 р.
48. Від Д. Кожанчикова, 31 липня 1859 р.
49. Від В. Маслія, 10 вересня 1859 р.
50. Від Бр. Залеського, 20 або 27 вересня 1859 р. (кінець вересня 1859 — весна 1860 р.)
51. Від Д. Каменецького, грудень 1859 р. (січень 1860 р.)
52. Від І. Тургенева, друга половина лютого 1860 р. (лютий—березень 1860 р.)
53. Від М. Катеніна, початок березня 1860 р. (23 березня 1860 р.)*
54. Від К. Зигмунтовського, 9 квітня 1860 р.
55. Від М. Новицького, 16 травня [1860 р.]*
56. Від К. Солдатыонкова, 8 червня 1860 р.
57. Від П. Брилкина, 18 червня 1860 р.
58. Від М. Гладиша, 10 липня 1860 р.
59. Від А. Козачковського, 10 липня 1860 р.**
60. Від М. Бажанова, 8 серпня 1860 р.
61. Від Ф. Ткаченка, 16 серпня 1860 р.
62. Від М. Курочкіна, [серпень 1860 р.]*
63. Від О. Жемчужникова, літо 1860 р.

¹ Датування уточнено за автографом, нововіднайденим влітку 2015 р. // ЦДІА України. Ф. 2221, оп. 1, од. зб. 283, арк. 1.

64. Від М. Новицького, [7 вересня 1860 р.]*
65. Від М. Чалого, 8 вересня 1860 р.
66. Від А. Лазаревської, 11 вересня 1860 р.*
67. Від А. Балдіна, 16 вересня 1860 р.
68. Від Н. Забіли, 21 вересня [1860 р.]
69. Від К. Гена, 13 жовтня 1860 р.
70. Від А. Козачковського, 6 жовтня 1860 р.*
71. Від П. Лобка, 7 жовтня 1860 р.
72. Від М. Федорова, 8 жовтня 1860 р.
73. Від В. Тарновського (молодшого), 10 жовтня 1860 р.
74. Від М. Чалого, 16 жовтня 1860 р.
75. Від А. Маркелової, 23 жовтня 1860 р.*
76. Від М. Федорова, 1 листопада 1860 р.
77. Від М. Федорова, 9 листопада 1860 р.
78. Від Н. Суханової, [20 лютого 1858 р.],* (осінь 1860 р.)
79. Від Р. Тризни, 30 січня 1861 р.*
80. Від Р. Толбіна, 5 лютого 1861 р.*

Д о д а т о к 4

АВТОБІОГРАФІЯ, АНКЕТНІ ВІДОМОСТІ

Автобіографія

Я народився в м. Ніжині, в міщанській родині 20 вересня 1892 року. Батько мій служив канцеляристом при міщанській міській управі. Мати була швачка. Батька не пам'ятаю — він помер, коли мені було 2 ½ роки.

Завдяки матеріальній допомозі старших сестер — сільських учительок, я, по закінченні початкової школи, поступив до Ніжинської класичної гімназії. На четвертому році мого навчання померла мати (1908 р.). Року 1913-го я закінчив середню освіту, і як один з найбідніших уродженців губернії, одержавши стипендію Чернігівського земства, став студентом. В 1919 році з великим успіхом закінчив Ленінградський університет. Влітку того ж таки року Російська Академія Наук командувала мене в Ніжинський повіт на Чернігівщині для студіювання українських місцевих говірок.

З осені 1919 року, коли на Україні знову стала радянська влада, учителював два роки в трудових школах м. Ніжина. Першого серпня 1921 року вступив на роботу до УАН як науковий співробітник, фахівець з історії літератури (при УАН я пройшов аспірантуру). Працюючи в Укр[аїнській] Академії Наук (без перерви з 1/VIII 1921 р. до 1/II 1934 р.), мені довелося також працювати в Комісії новітнього письменства, на чолі якої стояв [С.] Єфремов. Зокрема, я брав, поруч з іншими співробітниками, діяльну участь у складанні приміток та упорядкуванні текстів академічного видання «Творів Тараса Шевченка» т. III, IV, редагував збірники «Шевченко та його доба». Але з Єфремовим я був зв'язаний лише

формально, службою в Академії, ніяких зв'язків з українським націоналістичним рухом не було в мене ні тоді, коли я вчився в Ленінградському університеті, ні пізніше, коли працював в Українській Академії Наук.

Восени 1933 року УАН командувала мене до Інституту Тараса Шевченка в Харків — для роботи над академічним виданням творів Шевченка, що виходять нині за редакцією В. П. Затонського.

Закінчивши доручену мені Інститутом роботу — я повернувся до Києва. 1-го лютого року 1934-го мене було скорочено з УАН в зв'язку з ліквідацією II-го соціально-економічного відділу при Академії.

Після виходу з Академії — я деякий час працював у «Комуністі», завідуючи бібліотекою редакції. Потім на папір-фабриці обійм[ав] посаду редактора мови, звідтіль перейшов на роботу до кінофабрики (моя остання служба) знов-таки на посаду редактора мови (див. анкету. — *М. Н.*).

Але, вибувши з Академії, я не поривав своїх занять по шевченкознавству. Так, на замовлення к[олишнього]. Інституту єврейської пролетарської культури я написав «Канву життя й творчості Т. Г. Шевченка». За моєю редакцією і примітками вийшла з друку книжка — Т. Г. Шевченко «Кобзарь. Избранные стихотворения» в перекладі Ф. Сологуба. Крім того, на договірних началах до останнього часу я мав роботу від Інституту української літератури — перевіряти тексти й примітки до академічного видання творів Т. Г. Шевченка.

Наша родина, крім померлих батьків, складається з мене та трьох старших сестер, колишніх сільських вчительок.

У будь-яких політичних партіях не перебував. До суду та слідства не притягався. В арміях не служив.

25/IX. 1937

Мих. Новицький

Р. С. Мій послужний список знаходиться в канцелярії УАН*.

Анкетні відомості

1. Новицький Михайло Михайлович
2. Прізвище не зміняв
3. 1892, 20/IX, м. Ніжин, обл. Чернігівська
4. Жонатий, [дружина] Лариса Павловна Тецлав працювала в Ніжині на дитмайданчиках; у Києві — на бібліотечній роботі
5. Нерухомого майна не мав і не маю
6. Науковий робітник
7. Українець
- 9**. До політичних партій не належав
12. Репресій не зазнавав
13. Під судом і слідством не був

* Копія рукою М. Новицького [1950-ті — початок 1960-х років] // Музей-архів ім. Дмитра Антоновича УВАН у США. Ф. 226. (В опрацюванні), арк. 1—2. Друкується вперше.

** Окремі пункти в анкеті відсутні.

16. Ніжин, початкова школа 1903—1905, три класи; Ніжин, класична гімназія 1906—1913 роки, 8 класів; Ленінград, університет, 1913—1919, повний курс; Київ, аспірантура при УАН, 1927—1929

17. Німецьку, сербську, польську, латинську, грецьку

18. г. Новицька Лариса Павловна 1893, дружина, Хрещатик 45/5; г. Тецлав Павло Карлович, батько дружини, пенсіонер 70 років, хворий (параліч)

19. Батько: Новицький Михайло Ігнатович, міщанин м. Ніжина. Власного майна не було. Служив канцеляристом при міщанській управі в Ніжині. Помер року 1895

Мати: Новицька Євгенія Лукична. Ніжинська міщанка. З професії швачка. Мала хату під соломою і клапоть землі 184 кв[адратні] саж[ні]*. За старою оцінкою це майно стояло 300 крб. Померла в 1908 р.

20. Дружина. Раніше працювала вчительською-керівницею на дитячих майданчиках, потім була бібліотекаркою. Зараз перебуває дома як хазяйка, бо нікому, крім неї, доглядати хворого батька, та й сама вона хвора на туберкульоз

21. В старій армії[і] не служив

23. В Червоній не служив

24. В Білій армії не служив

25. *Військова повинність*. Знято з обліку за роками. Довідка РР Міліції УСРР № 4134 від 23.VIII.1931

27. Зараз безробітний

28. Останнє місце роботи. Кінофабрика. Редактор української мови, зарплата 400 крб на місяць. Адреса підприємства: Брест-Литовське шосе № 86

29. В 1928 р. був премійований Українською Академією Наук за роботи по шевченкознавству

30. ... покарань не мав

31. Професійної спілки кіно-фото-працівників. № 071795. Рік вступу до спілки 1922 р.

32. Э. П. № 078962. Видав 9 відділ 21 п. п. РС міліції м. Києва 25/XII. 1935 р. до 1840 року**

33.1. Ніжинська досвідна радянська єдина трудова школа. Ніжин. Вчитель. 1919 р. з кінця жовтня до 1/VIII 1921 р. В зв'язку з переходом на іншу роботу в Києві. Досвідна школа від 27/IX № 115

33.2. Українська Академія Наук. Київ. Науковий робітник. З 1.VIII.1921 по 1.II.1934. Довідка Укр[аїнської] Академії Наук від 15.V.1934 № 01.15.5. Звільнено за ліквідацією соц[іально]-економ[ічного] відділу

33.3. В[идавницт]во ЦК КП(б)У «Комуніст». Київ. Завід[увач] бібл[іотечною] ред[акцією] газети «Комуніст» з 3.VII.1934 по 17.XI.1934

* 0,0837 га.

** 1940 року. — Г. К.

Довідка вид-ва від 14.XII.1935 № с/12. За власним бажанням перейшов на іншу роботу

33.4. Копіювальна фабрика. Київ. Редактор мови. З 15.VIII.1935 по 2.II.1936. Довідка коп[іювальної] ф[абри]ки від 9.II.1936 № 1—17

33.5. Кінофабрика. Київ. Ред. мови з 2.II.1936 по 23.XII.1936. Довідка [організації] «Українфільм» 26.XII. 1936 № 103/26

Київ. Хрещатик 45, кв. 5. З 1921 року

25 вересня 1937 року

Мих. Нов[ицький]*

ДОКУМЕНТИ ЗІ СЛІДЧОЇ СПРАВИ М. НОВИЦЬКОГО

Протокол допроса

обвиняемого Новицкого Михаила Михайловича от 3 июля 1948 года

Новицкий Михаил Михайлович
1892 г. рождения,
урож. г. Нежина
Черниговской области
по национальности украинец,
б/партийный,
научный работник.
До ареста проживал в г. Киеве —
Хрещатик № 45 кв. 5.

Вопрос: Расскажите подробно о Вашей трудовой и научной деятельности.

Ответ: По окончании гимназии в г. Нежине в 1913 году я поступил студентом в 1-й Ленинград[ский] государствен[ный] университет (Петербургский университет. — Г. К.) на славяно-русское отделение.

Перед февральской революцией я выехал из Ленинграда в г. Нежин (на каникулы) и в 1917—1918 я проживал там же у своих сестер.

В феврале 1919 г. по приходе на Украину советской власти я выехал в Ленинград для окончания учебы в университете.

Закончив государственные экзамены, я к концу июля 1919 г. опять явился в Нежин, где получил назначение преподавателя русского языка и литературы в бывш[ей] классической гимназии (это было при Деникине).

В начале ноября мес[яца] 1919 г., когда деникинцы под напором войск Красной армии отступили из Нежина, я оставался на месте и был приглашен уже при советской власти преподавать русский язык в I-ю трудовую школу (бывш[ая] городская гимназия).

* Копія рукою М. Новицького [1950-ті — початок 1960-х років] // Музей-архів ім. Дмитра Антоновича УВАН у США. Ф. 226. (В опрацюванні), арк. 1—4. Друкується вперше.

Таким образом, я в течение двух с половиной лет учительствовал в г. Нежине.

В 1921 г. вместе с семьей я переехал в г. Киев и по рекомендации академика Шахматова того же года поступил в Украинскую Академию Наук научным работником.

В Академии я прослужил без перерыва 13 лет, т. е. с 1.VIII. [19]21 г. по 1.II.1934 года, одновременно с 1928 по 1933 г. работал в Институте им. Шевченко.

В 1934 г. приблизительно месяцев шесть я работал в редакции газеты «Коммунист» — заведывая библиотекой редакции.

С августа мес[яца] 1935 по февраль 1936 г. работал на копировальной ф[абри]ке в качестве редактора мовы.

В 1936 г. перешел на работу в кинофабрику на должность редактора языка.

Почти весь 1937 г. до дня моего ареста я был без службы, но подрабатывал литературной работой.

Вопрос: Какую работу Вы выполняли, будучи на работе в Украинской Академии Наук?

Ответ: За время моего пребывания на работе в Академии Наук мне было поручено бывш[им] академиком Ефремовым (осужден) собирать материалы для биографии и творчества Т. Г. Шевченко.

Одновременно я входил в состав Комиссии по изданию новейшей украинской литературы, во главе которой стоял Ефремов.

Вопрос: Кто кроме Вас состоял в этой Комиссии и кто ее возглавлял?

Ответ: В комиссию по изданию новейшей украинской литературы кроме меня входили: бывш[ий] академик Ефремов, Дорошкевич, Плевако и Филипович.

Возглавлял эту комиссию до 1929 г. Ефремов, и после его ареста во главе этой комиссии стоял академик Студинский, но поскольку Студинский проживал в Львове (Польша), то фактически руководил Дорошкевич.

Вопрос: Обвиняемый, расскажите подробно о ваших связях с к[онтр]р[еволюционными] буржуазно-националистическими элементами.

Ответ: Прийдя на работу в Украинскую Академию Наук в 1921 г. я столкнулся с кругом людей, буржуазно-националистически настроенных, в частности круг той комиссии, в которой я и состоял.

До дня ареста Ефремова я работал под непосредственным его руководством.

Надо отдать справедливость Ефремову, что несмотря на звание академика, он никого «не ел» и «не давил», а наоборот представлял сотрудникам полную свободу в их литературной деятельности.

Ефремов своим характером и простотой меня привлек к себе.

Что касается Дорошкевича, то он играл видную роль в Академии Наук и в Институте им. Шевченко.

По мере того, как укреплялась на Украине советская власть, менялся и Дорошкевич. Если в начале он был послушным орудием у Ефремова, то впоследствии он стал резко переходить на советские позиции, афишируя это в своих статьях в прессе, в речах на собраниях, но фактически этим самым он себя маскировал, стараясь показать себя советским человеком.

Вопрос: Обвиняемый Новицкий, следствие располагает материалами о Вашей антисоветской буржуазно-националистической деятельности.

Признаете ли Вы себя виновным по существу предъявленного Вам обвинения

Ответ: Да, я вынужден признаться, что я до дня моего ареста являлся членом антисовет[ской] буржуазно-националистической организации.

Вопрос: Вас в антисоветскую буржуазно-националистич[ескую] организацию вовлек Ефремов?

Ответ: Пройдя курс науки в Ленинградском университете еще до Октябрьской революции, я усвоил старые буржуазные методы исследования филологических дисциплин, по сути я являлся буржуазным ученым.

Уже ко времени моего поступления в Украинскую Академию Наук я стоял на позициях буржуазно-украинского национализма и Ефремову не было особой надобности обрабатывать меня в этом направлении.

Мое дальнейшее пребывание в Академии, особенно в Комиссии, во главе которой стоял Ефремов и Дорошкевич, только углубило их.

Вопрос: Расскажите о Вашей практической антисоветской деятельности в разрезе Ваших показаний.

Ответ: Моя практическая антисоветская (було *літературна*. — Г. К.) деятельность выражалась в ряде работ по шевченковедению, которая была насыщена мною буржуазно-националистической идеологией, например — «Арест Шевченко в 1859 г.», «Цитадельна легенда», «Дневник» Шевченко, переписка Шевченко, два сборника под названием «Шевченко та його доба».

Протокол записан с моих слов верно, мною прочитан, в чем я распи-сываюсь. (Новицкий*)

Допросил: Оперуполномоченный III отдела УГБ НКВД сержант Гос-безопасности (Зильберман)

Верно: <подпись> Крещакровский**

* Підпис М. Новицького відсутній.

** Машинопис // ЦДАГО України. Ф. 263, оп. 1, од. зб. 57013, т. 1, арк. 30—34. Друкується вперше.

Обвинительное заключение

от 28 сентября 1938 года
по обвинению Михаила Михайловича Новицкого
по ст. 54-10, 54-11 УК УССР

Управление НКВД по Киевской области располагало материалами о том, что Новицкий М. М., работая в Академии Наук, был связан по антисоветской деятельности с участниками СВУ Ефремовым и националистами Зеровым, Дорошкевичем, Косынкой и др., впоследствии осужденными как участники контрреволюционной националистической организации.

Новицкий М. М., будучи крайне антисоветски настроен, распространял клевету на мероприятия партии и Советского правительства.

Вел антисоветские разговоры, высказывал пораженческие взгляды, ориентировался на фашистскую Германию, восхвалял фашистскую диктатуру.

В связи с разгромом антисоветского националистического подполья на Украине, обвинял руководителей партии и советского правительства в «произволе» и т. д.

Следствием и сознанием самого обвиняемого Новицкого М. М. установлено, что он являлся участником украинской националистической организации, к которой примкнул в 1921 г.

О своей принадлежности к организации обвиняемый Новицкий показал:

«Да, я вынужден признаться, что до дня моего ареста являлся членом антисоветской буржуазно-националистической организации...

Уже ко времени моего поступления в Украинскую Академию Наук я стоял на позициях буржуазно-украинского национализма, и Ефремову не было особой надобности обрабатывать меня в этом направлении» (л. д. 31—32).

Далее обвиняемый Новицкий показал, что он на протяжении 13 лет своей работы в Академии Наук проводил среди коллектива Академии антисоветскую националистическую работу. Был связан по контрреволюционной деятельности с участниками СВУ — Ефремовым, Дорошкевичем и другими.

«Моя практическая антисоветская деятельность выражалась в ряде работ по шевченковедению, которая была насыщена мною буржуазно-националистической идеологией, например: “Арест Шевченко в 1859 г.”, “Цитадельная легенда”, “Дневник” Шевченко, два сборника под названием “Шевченко та його доба”» (л. д. 32).

«Кроме того, что моя антисоветская буржуазно-националистическая деятельность выражалась на литературном фронте, я еще занимался антисоветскими разговорами по национальному вопросу, что украинизация должна быть полная, т. е. национальной и по форме, и по содержанию.

Украина должна быть самостоятельной республикой и не находиться под давлением Москвы» (л. д. 38).

Обвиняемый Новицкий признал себя виновным в том, что до дня своего ареста принадлежал к антисоветской украинской националистической организации, в которую был вовлечен бывш[им] академиком. Как участник организации проводил вредительство на литературном фронте (л. д. 21, 26, 27, 30, 32, 38).

В антисоветской националистической деятельности учитываются показаниями свидетелей Оглоблина А. П., Попова П. Н. и Середы Е. Е. (л. д. 47, 54).

На основании изложенного обвиняется:

Новицкий Михаил Михайлович, 1892 г. рождения, уроженец гор[ода] Нежина Черниговской области, из мещан, гражданства СССР, украинец, в партиях не состоял, несудим, бывш[ий] работник Академии Наук.

До ареста — редактор мовы Киевской копировальной фабрики, — в том, что являлся участником антисоветской украинской националистической организации, проводил подрывную деятельность на литературном фронте, занимался антисоветской националистической пропагандой, т. е. в преступлениях, предусмотренных ст. 54-11, 54-10 УК УССР.

Вследствие указанного след[ственное] дело № 49630 направляется на рассмотрение Особого Совещания при НКВД СССР.

Справка: Обвиняемый содержится под стражей в Киевской тюрьме.

Вещ. доков по делу нет.

Оперуполномоченный 4 отдела КОУ НКВД

сержант Госбезопасности Крешаковский

Начальник 4 отдела КОУ НКВД

лейтенант Госбезопасности П. Медведев

С направлением настоящего дела на рассмотрение особого совещания при НКВД СССР согласен

Зам. облпрокурора по осужденным [подпись]

29 сентября [19]38*

Депутат Верховного Совета СССР

Максим Фадеевич Рыльский

г. Киев, ул. Ленина, 68/70

тел. 4—20—50

Характеристика

Михаила Михайловича Новицкого

М. М. Новицкого я знаю хорошо и давно. Это — трудолюбивый и скромный человек, лучший на Украине знаток биографии и творчества Т. Г. Шевченко. Его советы относительно редактирования VII, VIII и

* Машинопис // ЦДАГО України. Ф. 263, оп. 1, од. зб. 57013, т. 1, арк. 58—60. Друкується вперше.

IX томів академічного видання сочинень Шевченка, над яким працює керівимий мною Інститут мистецтвознавства, фольклору і етнографії Академії Наук УРСР спільно з Музеєм Шевченка, незвичайно цінні. Крім того, тов. Новицький працює над великим коментарієм до поетических творів Шевченка.

Ввиду сказанного, М. М. Новицькому, безумовно, потрібно жити в Києві, а для цього необхідно звільнення з нього судимості, о якому він і ходатайствує. Я це ходатайство гарячо підтримую.

Депутат Верховного Рад СРСР,
Дійсний член Академії
Наук УРСР
М. Рильський
2.ІІ.1953*

Характеристика Михайла Михайловича Новицького

М. М. Новицький — скромний і трудолюбивий чоловік, який має глибоку теоретичну історико-літературну підготовку. Він довго працює над вивченням літературної спадщини Т. Г. Шевченка. Має друковані твори.

М. М. Новицький активно допомагає в редакції академічного видання творів Т. Г. Шевченка (VII, VIII і IX томів), над якими працюють наукові співробітники музею Т. Г. Шевченка АН УРСР.

Працюючи в музеї Т. Г. Шевченка, М. М. Новицький проявив себе як дисциплінований, добросовісний працівник, брав участь в громадській роботі.

Ввиду цього, М. М. Новицькому безумовно потрібно жити в Києві, а для цього необхідно звільнення з нього судимості. Його ходатайство про звільнення судимості я гарячо підтримую.

Директор музею Т. Г. Шевченка АН УРСР,
кандидат філологічних наук Е. П. Дорошенко
4.ІІ.1953. С оригіналом: верне:
Зам. директора Інститута
по адм. хоз. часті (Гаврилюк)**

* Копія рукою М. Новицького // ЦДАМЛМ України. Ф. 1. Архів М. М. Новицького, оп. 1, од. зб. 391, арк. 5. Друкується вперше.

** Копія рукою М. Новицького // ЦДАМЛМ України. Ф. 1. Архів М. М. Новицького, оп. 1, од. зб. 391, арк. 7. Друкується вперше.

В Военную прокуратуру
Киевского военного округа
г. Киев, ул. Артема 59
от ст. науч. работника
Новицкого Михаила Михайловича

Заявление

На научной работе в системе Академии Наук УССР я состою с 1921 года и по сегодняшний день.

В декабре месяце 1937 г. я был арестован органами НКВД Украины и по решению Особого Совещания СССР осужден на 5 лет ИТЛ без поражения в правах.

На следствии мне было предъявлено обвинение в принадлежности к террористической украинской контрреволюционной организации. Ввиду того, что данное обвинение следователям довести не удалось, под конец следствия против меня было выдвинуто новое, я бы сказал, нелепо-дикое обвинение в том будто я не то присваивал, не то украл рукопись поэмы Тараса Шевченко «Слепая» и продал ее за границу. (А эта рукопись и ныне благополучно находится в г. Киев, в фондах Института литературы!)

Несмотря на необоснованность и клевету возведенных на меня обвинений — меня все же осудили, как я выше упомянул, к отбытию наказания в трудовых лагерях (ББХ, стройка 105, Печерлаг).

После окончания календарного срока — я был освобожден в ноябре 1942 г., а через месяц мобилизован в Трудовую армию уральской промышленности (г. Кизел, Молотовской области).

Когда окончилась война — я вернулся в Киев и поступил на работу в Музей Т. Г. Шевченко, на должность научного работника.

Поскольку я против Советской власти и своей Родины никаких преступлений не совершил — прошу пересмотреть мое дело и отменить решение ОСО при НКВД СССР.

Мих. Новицкий

8.1.1957

Адрес: г. Киев, бульвар Шевченко, 12.
(Музей Т. Г. Шевченко)*.

Обзорная справка по архивно-учетному делу № 39716* на Новицкого Михаила Михайловича,

1892 года рождения, бывшего научного сотрудника Украинской Академии Наук и Киевского филиала Института Шевченко, ныне работающего научным работником Киевского музея Шевченко.

Дело начато 12 февраля 1929 года.

* Рукопис // ЦДАГО України. Ф. 263, оп. 1, од. зб. 57013, т. 1, арк. 64—64 зв. Друкується вперше.

* Першопублікація документа належить Сергію Білоконю («Досье шевченкознавця» // Літ. Україна. 2007. 11 жовт. С. 7, 8).

Из официальных и оперативных материалов видно, что Новицкий принадлежит к числу старой генерации украинских националистов, примыкал к кругам, близким к участникам антисоветских националистических организаций «СВР» — «Союз Возрождения России» и «СВУ» — «Спілка Визволення України», поддерживал псевдонаучные буржуазно-националистические воззрения в области истории украинской литературы и шевченковедения — в частности. В двадцатых годах помещал в журналах так называемые «богоискательные» статьи. По данным за 1929—1935 годы явствует, что Новицкий принимал активное участие в националистических группировках в городе Киеве, в которые входили лица различной политической, несоветской ориентации: **Зеров [М. К.], Могилянский М. М., Дорошкевич О. [Н.], Навроцкий [В.] О., Тарасенко М. С., Кошова [А.] В., Лебедь А. Д., Рублевский Л. В. и Мияковский В. К.,** квартиры которых часто посещал Новицкий. Члены указанных группировок стояли на старых буржуазных позициях в литературе. В своих произведениях, высказываниях явно и запланировано протаскивали антисоветские настроения, выражали надежду о скором падении Советской власти на Украине, торжествовали при виде временных затруднений, которые испытывала экономическая жизнь СССР, и т. д.

Новицкий в этот период характеризуется как **пассивный** работник, утративший перспективу быть в числе созидателей Советской украинской литературы в силу своего нежелания отмежеваться от чуждых Советской действительности позиций и безуспешных попыток **отстоять так называемое «чистое искусство».**

Помимо своего нежелания стать в строй советских литераторов и открыто признать свои ошибки, Новицкий среди своего окружения высказывал резкие националистические взгляды, говорил о «преследовании научных украинских кадров», «уничтожении украинской науки» и «страшном падении уровня научной работы», что «скоро дождется того времени, когда полетит с Украины Советская власть и все коммунисты».

Злорадствовал по поводу смерти Кирова, клеветал на Советский государственный и общественный строй, утверждая, что благополучие этого строя якобы покоится на массовом терроре, заявлял, что в годы гражданской войны Красная Армия занималась грабежами наравне с деникинцами и другими. Имеются в деле сведения о родителях Новицкого как о явных монархи[с]тах, враждебно настроенных против Советской власти. **Данных о контрреволюционных связях Новицкого с Ефремовым в двадцатых годах не имеется.**

За период 1936 года отмечается полный **отход Новицкого от научной работы.** Высказывал **желание порвать** с прошлым — «покаяться в националистических грехах», однако никаких практических шагов в этом на-

правлении не сделал. В 1937 году Новицкий говорил, что он уже якобы не националист — что, «Работая в Академии до Ефремова и после, никогда политикой не занимался». — «Я раньше, и теперь, и в будущем, и вообще никогда политикой не буду заниматься — мне это претит. Но я конечно убежден, что наш режим будущности не имеет. Он основан в значительной мере на неправде, несправедливости и насилии. В этом заложена его гибель».

Пребывая в местах заключения в Молотовской области и проживая по отбытию срока наказания в гор. Кизыл, Новицкий продолжал высказывать свои антисоветские настроения, выражал надежду, что в результате военных событий Украина обретет свою самостоятельность, называл СССР агрессором и захватчиком, клеветал в адрес Советского строя, говоря, что в Советском Союзе нет демократии и что существует якобы «диктатура одной партийной группы».

В беседах с рабочими шахты «Комсомолец» Новицкий умышленно искажал отдельные факты из истории партии, с иронией заявлял, что немцы расстреляли его внука-партизана (приёмного сына Віктора. — Г. К.) за то, что тот «связал свою судьбу с коммунистами».

В отношении своего ареста в 1937 году Новицкий говорил, что ему удалось перехитрить следователей НКВД и никого из посторонних он в свое дело не впутал.

В высказываниях Новицкого за 1944—1955 годы характерны мотивы, перекликающиеся с его так называемым литературным творчеством двадцатых годов.

Новицкий вновь апеллирует к богу, заявляя: «Я верю в бога! Шевченко не был атеистом и ругал священников за то, что они освящают историческую несправедливость Украины, попавшей под власть России», что Шевченко поэтому якобы не любил Богдана Хмельницкого за то, что он «продался русским».

Последующие факты злобных антисоветских, националистического толка проявлений близки по своему характеру с его высказываниями в тридцатых годах. Новицкий вновь пытался доказать, что Советская власть для своего укрепления практикует массовый террор и якобы не брезгует в этих целях эксплуатировать церковь. Говоря о себе, Новицкий прямо заявляет, что он является сторонником украинских националистов, желающих полной самостоятельности и независимости Украине, но Украине не советской.

Выражая свои националистические взгляды, Новицкий представлял предателя украинского народа Петлюру как украинского героя, «погибшего от рук большевиков», рассматривал Украину «как придаток России». Ссылаясь на свои «глубокие» познания в исторических науках, Новицкий говорил, что, по его мнению, «коммунизм есть утопия, которая, как видно из истории, проявлялась не раз, но ничего из этого не выходило, а у нас коммунизм проводят в жизнь, не считаясь ни с чем,

как фанатики. И что уже прошло 25 лет, а хорошего ничего не видно...» (л. д. 174—209, 210—232).

По возвращении в Киев, в 1946 году Новицкий установил связь с националистически настроенными лицами из числа научных работников, в среде которых систематически проводил резкие антисоветские разговоры, проповедует «неизбежность» военного столкновения СССР с Америкой и «поражение» Советского Союза в этой войне. Представляет Америку как главную силу в разгроме Германии, клеветнически заявляя, что «СССР без Америки ничего не значит, если бы не её помощь в этой войне, то Германия не была бы разбита». Возлагая надежды на возникновение новой войны, в результате которой, по его мнению, произойдет расчленение Советского Союза, Новицкий утверждает, что «только тогда можно будет работать над украинской литературой». При этом он заявлял, что несмотря на то, что «экспансия коммунизма на Западе успешно остановлена, нашим “товарищам” не терпится раздуть мировую войну, что шансы на их (“товарищей”) победу весьма сомнительны».

Оставаясь убежденным украинским националистом, Новицкий свои враждебные националистические тенденции пытался пропагандировать по месту своей работы в государственном музее Шевченко.

Так, в 1948 году составленная Новицким экспозиция явилась образцом его политической «неграмотности» и буржуазно-националистической целеустремленности. Подбирая материалы из жизни и творчества великого украинского поэта Шевченко, Новицкий не отразил в указанной композиции влияние на Шевченко со стороны Герцена, Лермонтова и Радищева, **отрицал такой важный эпизод из жизни Шевченко, как влияния на него декабристов и петрашевцев.**

Факт публичного высказывания Новицким националистических трактовок имел место 26 декабря 1950 года на заседании ученого совета музея Шевченко, посвященного обсуждению путеводителя музея.

Перед обсуждением, рецензируя путеводитель, в котором идет речь об идейном влиянии великого русского демократа Белинского на формирование мировоззрений Шевченко, сделал пометку: «Свежо предание, но верится с трудом...», выступая на заседании, Новицкий клеветнически отзывался о великом русском критике Белинском, открыто отвергая идейное влияние, которое он оказывал на Шевченко, — Новицкий утверждал: «...Белинский был русский демократ и всегда был врагом украинской литературы, а поэтому он ни в коей степени не мог влиять на Шевченко...» В этом же выступлении, пытаясь опорочить советскую науку в области шевченковедения, Новицкий противопоставлял советским ученым украинских националистов-эмигрантов. Он говорил: «...Не следует забывать, что изучением Шевченко занимаемся не только мы, им занимаются и другие. Поэтому нам следует подумать, что в таком случае скажут о нас там, за границей, Зайцев и другие...»

Националистическая вылазка Новицкого была резко осуждена выступившими после него научными работниками. Несмотря на это, в

своем заключительном слове он заявил: «...Я остаюсь при своих прежних взглядах и повторяю, что Белинский враждебно относился к украинской литературе, и в частности к Шевченко...»

20 марта 1951 года на заседании кафедры истории СССР Киевского университета при обсуждении подготавливаемой к изданию работы «Т. Г. Шевченко в документах и материалах» Новицкий, стремясь протащить свои националистические суждения, доказывал «нецелесообразность» выбрасывать из документов те места, где по адресу русского народа употреблены оскорбительные выражения. В националистическом духе на этом же заседании Новицкий истолковывал идеологические разногласия между Шевченко и националистом-либералом Кулишем, доказывая, что между ними существовали «сердечные» взаимоотношения.

23 августа 1951 года Новицкий, сопровождая экскурсию в музей, допустил толкование отдельных моментов из жизни Шевченко в свете, враждебном советской идеологии. В результате этого он был отстранен от сопровождения экскурсантов, а 15 февраля 1952 года уволен по сокращению штатов.

В период 1952—1957 гг. Новицкий характеризуется как человек апатичный, дряхлеющий, к политическим вопросам в разговорах не проявляющий никакого интереса. Все свое свободное время Новицкий проводил в архивах, обрабатывая и углубляя отдельные эпизоды из жизни Шевченко и его современников.

В деле имеются данные, что в 1934—1939 годах издававшиеся в городе Варшаве такие ярые националисты-шевченковеды, как Зайцев Павел, [О]. Лотоцкий, [С.] Смаль-Стоцкий и В. Дорошенко, в своих рецензиях восхваляли Новицкого как «лучшего рецензора...».

6 мая 1957 года дело оперативного учета на Новицкого передано в архив. В постановлении о передаче дела в архив указано, что «Новицкий до 1952 года высказывал отдельные националистические суждения» и что «в последующее время Новицкий, имея преклонный возраст, все свое время уделяет научным вопросам и отрицательно себя ни в чем не проявляет».

Из материалов настоящего дела также видно, что Новицкий после своего возвращения в Киев обрел поддержку себе в лице директора Музея Шевченко Дорошенко Екатерины Петровны за то, что он оказывал ей помощь в написании диссертации на соискание кандидатской степени.

Справка составлена в связи с пересмотром архивно-следственного дела № 45425 по обвинению Новицкого М. М.

Следователь следотдела

УКГБ по Киевской обл.

мл. лейтенант <подпись> Жиромский

Дело № 39716 хранится в УАО КГБ УССР в г. Киеве*.

* Рукопис // ЦДАГО України. Ф. 263, оп. 1, од. зб. 57013, т. 1, арк. 171—180.

Про наукові праці М. М. Новицького

Ім'я Михайла Михайловича Новицького як допитливого і талановитого розшукувача, коментатора матеріалів до біографії і творчості Тараса Шевченка та дослідника самої творчості великого поета і художника добре відомим стало радянському шевченкознавству ще в першій половині 20-х років.

Щодо вивчення біографії Т. Г. Шевченка М. М. Новицький написав такі роботи:

1. «Арешт Шевченка 1859 р.».
2. «Матеріали до статі “Арешт Шевченка”».
3. «Хронологічна канва до історії арешту Шевченка 1859 р.» («Шевченківський збірник», т. 1. Київ, 1924).

Тут уперше опубліковано всі основні документи, зв'язані з арештом Шевченка в 1859 році, і дано докладне висвітлення цієї події, з використанням відзивів і свідчень сучасників поета.

4. «Шевченко в процесі 1847 р. і Шевченкові папери» («Україна», 1925, № 1—2). Це також велике дослідження, в якому вперше документально висвітлено один із найважливіших епізодів у житті великого поета. За широтою притягнутого матеріалу ця робота і натепер, коли з'явилися спеціальні публікації документів про життя і діяльність Шевченка, не втратила своєї цінності.

5. «До історії арешту Шевченка 1850 р.».

6. Матеріали до статті «До історії арешту Шевченка 1850 р.» // Шевченко та його доба. Збірник перший. ДВУ. 1925.

Це третя капітальна розвідка про один із важливих періодів у житті поета. У ній також уперше опубліковано величезний документальний матеріал із архіву III відділу. Дана публікація документів, зв'язаних з арештом 1850 р., досі є найповнішою і найсумліннішою.

7. «Цитадельна легенда» (До історії арешту 1847 р.) // Шевченко. Річник другий. ДВУ. 1930.

На основі документальних матеріалів у статті доведено, що Шевченко під час слідства в 1847 р. не знаходився в Петропавлівській цитаделі, як то безпідставно твердили біографи і відповідно до цього датували твори поета.

8. «Мочиморди» перед судом сучасників і досліду // Життя й Революція. 1930. № 3.

У роботі освітлюється суспільне оточення Шевченка в період його перебування на Україні в 1843—1847 роках. Автор заперечує думку ряду критиків, зокрема істориків, ніби до «мочимордів» належали опозиційно настроєні щодо самодержавства великі українські поміщики, які співчували майбутній «демократичній Україні», вели пропаганду серед селян та створили на Україні свої гуртки й організацію. Автор, однак, вважає, що остаточно дати відповідь, хто такі були «мочиморди», можна лише на основі справжнього й глибокого дослідження. У тій частині, де заперечуються голослівні припущення істориків (Слабченка, Яворського) та інших, стаття й тепер не втратила значення.

Багато вклав праці М. М. Новицький у справу розшукування, публікацію й коментування листів Шевченка та до Шевченка.

Розрізнені публікації розшуканих М. М. Новицьким листів були вміщені в «Записках історично-філологічного відділу ВУАН» кн. IV, К., 1924 (лист до О. Корсуна від січня 1842 р.), «Шевченківському збірнику», т. I, вид. «Соробкооп», К., 1924 (лист до Г. Галагана від 27 травня 1858 р., лист до Ф. Толстого від 12 квітня 1855 р.), в журн. «Глобус», 1925, № 5 (лист до Ф. Лазаревського від 22 квітня 1848 р.) та в ж. «Глобус», 1928, № 5 (лист до М. Маркевича від 22 січня 1844 р.).

Головну ж частину своєї роботи над листами М. М. Новицький виконав як упорядник і коментатор III тома повного зібрання творів Шевченка, що вийшов у 1929 р. під заголовком «Листування».

Усі подані тут тексти листів Шевченка і до Шевченка, з визначенням їх датування, місця написання тощо, підготовлені М. М. Новицьким. Для дослідників життя й творчості великого поета не втратили наукового значення й дані М. М. Новицьким широкі примітки до листів.

Вкладом у шевченкознавство є написані М. М. Новицьким примітки до щоденника Шевченка («Повне зібрання творів Тараса Шевченка», том четвертий, ДВУ, 1927). Велику роботу проробив М. М. Новицький і як упорядник згаданого тома.

М. М. Новицький є співупорядником і співредактором видання «Т. Шевченко. Поезія». У двох томах. «Книгоспілка». 1927 р. Тексти поезій 1843—45 рр. у цьому виданні вперше подано безпосередньо за автографами (В. Доманицький, що в 1907 р. опублікував згадані поезії за збіркою «Три літа», сам автографів не читав і пропустив чимало помилок).

М. М. Новицькому належить редагування двадцяти двох видань окремих творів і повних збірок поетичних творів Шевченка (1927—1937 рр.). Йому належить встановлення другої частини тексту поеми «Мар'яна-черниця».

І в наш час має наукову цінність стаття М. М. Новицького (в дійсності М. Зерова. — Г. К.) «Кобзарь Шевченко в руских переводах», уміщена в книзі: «Т. Г. Шевченко. Кобзарь. Избранные стихотворения в переводе Ф. Сологуба». Ленинград. ОГИЗ-ГИХЛ 1934.

У статті висловлено багато слушних і науково обґрунтованих спостережень над художньою якістю російських перекладів поезії Шевченка.

Крім усього цього, М. М. Новицький надрукував багато рецензій. Особливо цінною є його рецензія на книгу В. Щурата «Шевченко й поляки», Львів, 1917. Рецензент спростував твердження автора книги, ніби Шевченко як поет і художник розвивався в основному під ідейним впливом польської літератури і польського живопису. Тут уперше опубліковано деякі нові факти, які свідчать про органічний зв'язок Шевченка з мистецькою думкою Росії.

М. М. Новицький продовжує корисну наукову роботу як старший науковий працівник Державного музею Т. Г. Шевченка.

Директор Інституту академік
АН УРСР (О. І. Білецький)
Зав. відділом шевченкознавства
член-кореспондент АН УРСР
(Є. П. Кирилюк)
12.ІІ.1958
Київ*

26 декабря 1964 г.

Справка

Дело по обвинению Новицкого Михаила Михайловича пересмотрено Президиумом Киевского областного суда 14 ноября 1964 года.

Постановление от 15 октября 1938 года отменено и дело производством прекращено за отсутствием состава преступления.

Новицкий Михаил Михайлович реабилитирован.

Зам[еститель] председателя Киевского областного суда (В. Храмов)**

* Машинопис // ЦДАГО України. Ф. 263, оп. 1, од. зб. 57013, т. 1, арк. 30—34. Друкується вперше.

** Машинопис // ЦДАГО України. Ф. 263, оп. 1, од. зб. 57013, т. 1, арк. 341. Друкується вперше.

ПОКАЖЧИК ІМЕН

- Абрамавічюс Владас 85
Абрамов І. С. 130
Адлерберг Володимир Федорович 54, 58, 156, 205
Айзеншток Ієремія Якович 3, 7, 8, 10—12, 19, 22, 35, 41, 46, 62, 70, 82, 102, 103, 106, 109, 121, 122, 127, 139, 140, 143, 161, 188, 194, 196, 203
Александрійський Михайло Семенович 17, 63, 133, 135, 210
Александрова Галина Андріївна 8
Андрієвська Ольга Трохимівна 119, 120
Андрієвський Марко Олександрович 53, 54, 208
Андрузький Георгій Львович 57, 59, 72
Анісов Василь Федорович 38, 85, 89, 194
Антоненко-Давидович Борис Дмитрович 41, 196
Антонович Дмитро Володимирович 143
Аскоченський Віктор Іпатійович 74, 78, 80
- Багалій Дмитро Іванович 3, 13, 18, 110, 190
Багрій Олександр Васильович 203
Бажан Микола Платонович 28
Бажанов Микола Єфремович 130, 210
Бакулін 32
Балагуров Олександр Васильович 125
Балдін Анатолій Семенович 137, 211
Бальзак Оноре, де 97
Бальмен Сергій Петрович, де 76
Бальмен Яків Петрович, де 13, 19, 45, 77, 106, 131
Барабаш Юрій Якович 96
- Бархвіц Станіслав Августович 124, 125
Башилов Михайло Сергійович 13, 27
Бер Карл-Ернст Максимович 125
Берг Лев Семенович 145
Бернатович Володимир Олександрович 38
Берте Олександр Олександрович 71
Бескін Осип Мартинович 149
Бестужев Олександр Олександрович (псевдонім — Марлінський) 97
Бетгер Євгеній Карлович 39, 196
Белінський Віссаріон Григорович 35, 223, 224
Бельчиков Микола Федорович 27, 80
Бібіков Дмитро Гаврилович 57, 58, 68, 71, 72, 205
Біднов Василь Олексійович 10
Білецький Леонід Тимофійович 26, 34, 35
Білецький Олександр Іванович 26, 31, 35, 96, 136, 195, 227
Білецький Платон Олександрович 41, 48, 49, 196, 197
Білозерська Надія Михайлівна *див.*
Забіла Надія Михайлівна
Білозерський Василь Михайлович 38, 56—59, 67, 72, 129, 137, 210
Білокінь Сергій Іванович 5, 7, 24, 96, 120, 221
Білоусов (Белоусов) Іван Олексійович 92
Богаєвська Оксана Петрівна 140
Богацький Павло Олександрович 127
Богорський Петро Федорович 31, 85
Бодиско Олена Костянтинівна (у заміжжі — Станкевич) 137, 209
Бодяньський Осип Максимович 133, 137, 158, 209

- Бойко Ярина Григорівна 52
 Бойко-Блохін Юрій Гаврилович 6, 14, 34, 96
 Большаков Леонід Наумович 7, 93, 125, 151, 156, 160
 Бондар Микола Пантелеймонович 8, 84
 Бородін Василь Степанович 4, 7, 8, 15, 41, 62, 73, 81, 84, 85, 99, 100, 102, 107, 109, 110, 112, 140, 156, 197
 Боронь Олександр Вікторович 8, 81, 84, 96, 97, 135
 Боряк Геннадій Володимирович 60, 135
 Брижійська Ірина Петрівна 73
 Брилкін Микола Олександрович 88, 137, 210
 Брилкін Петро Олександрович 137, 210
 Брюллов Карл Павлович 75, 85, 95, 143
 Брюхов 206
 Бруховецький В'ячеслав Степанович 115
 Булаховський Леонід Арсенійович 28
 Бурачек Микола Григорович 27, 111, 143
 Бурггардт Освальд-Екгарт *див.* Юрій Клен
 Буревій Кость Степанович 46, 196
 Бурлака Галина Миколаївна 8
 Бутаков Олексій Іванович 39, 72, 135, 145—147, 151, 152, 196, 205, 207
 Бутич Іван Лукич 70, 135
 Бутич Марія Іванівна 135
 Бутков Петро Григорович 133, 158
 Бутков Яків Петрович 133
 Бутник-Сіверський Борис Степанович 5, 37, 84, 143, 153, 159
 Буяльський Ілля Васильович 150
 Буяльський Наполеон Миколайович 71
- Вайсблат** Володимир Наумович (псевдонім — Олександр Гер) 16, 21, 189, 191
 Вальбе Борис Соломонович 114
 Вандровська Олена Борисівна 38
 Васильчиков Іларіон Іларіонович 53, 55, 68, 207, 209
 Васько Гаврило Андрійович 72
 Вашкевич Григорій Станіславович 140
 Ващенко Василь Семенович 41, 120
 Ващук Федір Тимофійович 119
- Ведміцький Олександр Микитович 111
 Вериківська Ірина Михайлівна 153
 Вернер Томаш 65, 72, 87
 Вишеславський Леонід Миколайович 141
 Віддер Карл Густавович 87
 Вікторов Л. А. 38, 81, 160, 194
 Владимирський Григорій Давидович 27
 Внучкова Любов Іванівна 31, 143, 151
 Вовк Федір Кіндратович 74, 99
 Вовчок Марко (Вілінська Марія Олександрівна; Маркович) 131
 Возняк Михайло Сергійович 35, 74
 Волобуєва Тамара Григорівна 94
 Волошин Іван Олексійович 86
 Волховська Тетяна Густавівна 76, 135
 Ворошилов Климент Єфремович 42, 194
- Гаврилюк 219
 Гаджилова Ганна Олександрівна 8
 Гадзінський Володимир Антонович 46, 196
 Гайовий М. 113
 Галахов Олександр Павлович 206
 Галузевський Василь Федорович 60
 Гальченко Сергій Анастасійович 4, 8, 28, 62, 84, 104, 108, 143, 156
 Ганцов Всеволод Михайлович 41, 119, 120, 197
 Гарбар Лариса Володимирівна 32
 Ген Костянтин Олександрович 137, 141, 211
 Генералюк Леся Станіславівна 96
 Геппенер Микола Володимирович 26
 Гермайзе Осип Юрійович 159
 Герн Карл Іванович 125
 Герцен Олександр Іванович 223
 Гессе Павло Іванович 48, 49, 53, 207
 Гладиш Михайло Казимирович 137, 210
 Глинка Михайло Іванович 75
 Говдя Петро Іванович 38, 143
 Гоголь Микола Васильович 10, 94, 97, 147, 188
 Головка Микола Олексійович 63—65, 88, 156, 157, 205, 206
 Голоскевич Григорій Костянтинович 19
 Гончар Олесь Терентійович 43
 Гордійчук Микола Максимович 84

- Грабович Григорій Юлійович 102
 Грасс Ілля Петрович 88
 Гребінка Євген Павлович 10, 85, 86, 97, 106, 131, 188
 Гребінка Людмила Павлівна (у заміжжі — Єлізарова) 86
 Гречишко Семен Корнійович 66
 Грибовський Леонард Владиславович 53, 207, 208
 Григорович Василь Іванович 85, 106, 209
 Грищенко Павло Юхимович 84
 Гришков 58
 Грінберг Абрам Йосипович 68
 Грінченко Марія Миколаївна 120
 Грудницька Марія Семенівна 69
 Грушевський Михайло Сергійович 57, 62
 Губський Василь Іванович 89
 Гудовський Іван Васильович 60, 130, 209
 Гулак Микола Іванович 38, 56—58, 72
 Гулак-Артемівський Петро Петрович 83
 Гулак-Артемівський Семен Степанович 88, 129, 137, 210
 Гуревич Зиновій 111
 Гуслистий Кость Григорович 113
 Грязнова Наталя Олексіївна 31
- Галаган Гнат Павлович 130, 209, 226
 Голдсміт Олівер 97
- Данилевський Григорій Петрович 65, 206
 Данилевський Микола Якович 124
 Дашкевич Ярослав Романович 70
 Дейч Олександр Йосипович 195
 Демченко Людмила Ярославівна 61, 63, 135
 Дем'янов Григорій Петрович 79
 Денікін Антон Іванович 214
 Деркач Михайло Гордійович 27
 Деркач Андрій Григорович 121
 Десняк Василь (Василенко Василь Трохимович) 75
 Дефо Даніель 97
 Дзира Ярослав Іванович 95
 Дзюба Іван Михайлович 84, 85, 89
 Діккенс Чарльз, старший 96
 Дмитерко Ярослав Дмитрович 35
 Добролюбов Микола Олександрович 35
- Довгань Костянтин Андрійович 111
 Долгоруков Василь Андрійович 53—56, 72, 207, 209
 Доленго Михайло (Клоков Михайло Васильович) 111
 Доманицький Василь Миколайович 4, 7, 12, 16, 44—46, 91, 98, 100, 101, 118, 156, 160, 226
 Дорошенко Володимир Вікторович 16, 25, 34, 41, 120, 121, 224
 Дорошенко Дмитро Іванович 34
 Дорошенко Катерина Петрівна 36, 39, 41, 49, 69, 138—141, 194, 195, 219, 224
 Дорошкевич Г. 19, 193
 Дорошкевич Олександр Костянтинович 7, 11, 12, 14, 20, 21, 24, 33, 63, 66, 78, 79, 82, 101, 109—112, 116, 159, 189, 191, 193, 215—217, 223
 Драгоманов Михайло Петрович 53, 55, 59, 76, 132
 Драй-Хмара Михайло Опанасович 18, 190
 Дубельт Леонтій Васильович 58, 64, 67, 76, 133, 155, 204, 205
 Дудко Віктор Іванович 96, 105, 133
 Дунін-Борковська Глафіра Іванівна (до заміжжя — Псьол) 135
- Еггерт Ганна Богданівна 125
 Енгельгардт Павло Васильович 68, 85
 Енгман Федір Федорович 72
 Ернст Федір Людвігович 20—22, 110, 111, 191
- Єжов Кіндрат 135
 Єзучевський Василь Йосипович 60
 Єлютін В'ячеслав Петрович 49
 Єсипенко Дмитро Олександрович 8
 Єфімов Дмитро Єгорович 148
 Єфремов Сергій Олександрович 4, 10, 12—17, 19, 21, 24, 25, 57, 82, 102, 105, 108, 109, 117, 120—128, 132, 137, 154, 157, 158, 160, 188—192, 211, 212, 215—217, 224
- Жебельов Сергій Олександрович 118
 Желіховський Едвард-Вітольд 43, 197
 Жемчужников Лев Михайлович 27, 73, 74, 94, 139
 Жемчужников Олексій Михайлович 137, 140, 210
 Жемчужникови 88

- Жиромський 42, 194, 224
 Жуковський Василь Андрійович 70, 85, 106, 206
 Жулинський Микола Григорович 84
 Жур Петро Володимирович 7, 41, 54, 84—87, 89, 90, 93, 156, 160, 197
 Журбицький К. 40
- Забіла Надія Михайлівна 137, 211
 Загоскін Михайло Миколайович 97
 Загул Дмитро Юрійович 12
 Зайцев Іван Кіндратович 74
 Зайцев Павло Іванович 7, 10—12, 25, 26, 34, 52, 55, 57, 98, 101, 104, 110, 121, 128, 136, 188, 223, 224
 Закревська Ганна Іванівна 135
 Закревський Арсеній Андрійович 69, 70, 207
 Закревський Віктор Олексійович 76, 77, 117, 131, 132, 157, 208, 209
 Закревський Михайло Олексійович 76
 Залеський Броніслав 72, 87, 129, 132, 137, 152, 210
 Залеський Мартин 76
 Залеський Олексій Михайлович 55
 Затенацький Яків Павлович 5, 37, 38, 143
 Затонський Володимир Петрович 4, 109, 111, 114, 212
 Зауервейд Олександр Іванович 148
 Захаркін Степан Анатолійович 22, 62, 191
 Здор Оксана Григорівна 8
 Земкевич Ромуальд 74
 Зеров Микола Костянтинович 10, 13, 18, 24, 78, 115, 116, 159, 188, 192, 217, 221
 Зерова Софія Федорівна (до заміжжя — Лобода) 115
 Зигмунтовський Костянтин Миколайович 130, 210
 Зібберт 208
 Зільберман Михайло Петрович 24, 216
 Зільберштейн Ілля Самойлович 41, 138, 139, 197
- Івакін Юрій Олексійович 3, 7, 35, 39, 41, 84, 106, 109, 141, 160, 194, 195, 197
 Іваненко Оксана Дмитрівна 81
 Іванов Євген Михайлович 10
 Іванов Іван 151
- Ігнат'єв Павло Миколайович 64, 69, 70, 205, 207
 Ізотов Іван Трифонович 83
 Ісаєв Микола Григорович 63
 Іоанн Богослов, апостол 119
 Іофанов Давид Михайлович 195
 Ісаїя, пророк 100
 Ісус Христос 119
- Їжакевич Іван Сидорович 27, 157
- Йосип Обручник 119
 Йосипчук Юрій Демидович 113
- Калинчук Алла Миколаївна 8
 Каменецький Данило Семенович 137, 140, 210
 Карпо Михайло Мартинович 60, 130, 209
 Карташевські 88
 Касіян Василь Іванович 5, 27, 32, 37, 38, 143, 147, 153, 159, 193
 Катенін Микола Іванович 210
 Катенін Олександр Андрійович 69, 207
 Квітка Григорій Федорович (псевдонім — Грицько Основ'яненко) 61, 85, 97
 Кенджицький Юліан-Беліна 74
 Киреевський Ілля Олександрович 125
 Кирилук Євген Прохорович 3, 7, 20, 22, 35, 38, 42, 48, 78, 82, 84, 85, 109, 111, 134, 136, 159, 191, 194, 196, 227
 Кіраль Сидір Степанович 8, 95
 Клен Юрій 18, 190
 Коваль Федір 28
 Ковальов Іван Федорович 73
 Кодацька Лариса Феодосіївна 7, 47, 142, 160, 196, 208
 Кожанчиков Дмитро Юхимович 99, 137, 210
 Козачковський Андрій Осипович 74, 78, 88, 129, 135, 141, 210, 211
 Козицький Пилип Омелянович 28
 Козловський Адальберт 55
 Кокорев Василь Олександрович 137, 210
 Колесник Петро Йосипович 111, 113
 Кониський Олександр Якович 7, 11, 51, 53—55, 59, 62, 74, 75, 85—87, 89—93, 129, 153, 154, 156, 160
 Копержинський Костянтин Олександрович 127

- Копиця Давид Демидович 26, 68
 Корбе Іван Михайлович 77, 131, 209
 Корін Петро Іванович 65, 157, 205
 Корнійчук Марія Антонівна 8
 Корнійчук Олександр Євдокимович 26
 Корольов Пилип Миколайович 132, 209
 Корсун Олександр Олексійович, батько 103, 104, 131, 137, 209, 226
 Корсун Олексій Олександрович, син 104
 Коряк Володимир Дмитрович (Блюмштейн Волько) 92, 111, 157
 Косарик (Коваленко) Дмитро Михайлович 38, 54, 81, 85, 86, 88, 89, 138
 Косинка (Стрілець) Григорій Михайлович 24, 194, 217
 Костенко Анатоль Ілліч 38, 39, 77, 80, 81, 93, 141, 166, 194, 195
 Костомаров Микола Іванович 11, 34, 56, 57, 59, 62, 72, 74, 78, 87, 90, 92, 94, 98, 137, 209
 Костромитинов Микола Федорович 135
 Косян Василь Хомич 31, 38, 48, 81, 194, 196
 Котенко Наталя 29
 Котляревський Іван Петрович 11
 Коцебу Олександр Євстахійович 148
 Коцюбинська Михайлина Хомівна 39, 129, 134, 141, 195
 Коцюбинський Михайло Михайлович 121
 Кошиць Григорій Іванович 85
 Кошова Людмила Василівна 20, 79, 191, 226
 Кравців Богдан Миколайович 6, 7, 40, 81, 113, 156
 Краєвський Андрій Олександрович 129
 Крапивіна (Лобода) Стефанія Матвіївна 53, 79
 Красицький Дмитро Филімонович 30, 32, 81, 193
 Крещаківський 24, 216, 218
 Кропоткін Олексій Іванович 207
 Крутікова Ніна Євгенівна 84
 Кузьменко Ю. 147
 Кукольник Нестор Васильович 10, 75, 97, 188
 Кулик Іван Юліанович (Кулік Ізраїль Юделевич) 111
 Куліш Пантелеймон Олександрович 5, 11, 13, 38, 47, 54, 57, 58, 61, 67, 78, 90, 97, 99, 104, 129, 130, 209, 224
 Курилова Людмила Антонівна 115
 Курочкін Микола Степанович 210
 Кухаренко Яків Герасимович 61, 89, 91, 133, 209
 Ладженський Михайло Васильович 65, 135, 206
 Лазаревич Я. 143
 Лазаревська Афанасія Олексіївна 209, 211
 Лазаревський Василь Матвійович 52, 65, 132, 133, 155, 207
 Лазаревський Гліб Олександрович 33
 Лазаревський Іван Матвійович 45, 107, 119
 Лазаревський Михайло Матвійович 12, 17, 52, 74, 88, 94, 101, 125, 129, 132, 133, 153, 157, 209, 210
 Лазаревський Олександр Матвійович 51, 73
 Лазаревський Федір Матвійович 63, 87, 94, 130, 132, 135, 155, 157, 209, 210, 226
 Лазаревські 34, 129
 Лампі 85
 Лаптев Я. 53, 207
 Лебедєв Михайло Іванович 85
 Лебединцев Петро Гаврилович 74
 Лебединцев Феофан Гаврилович 74
 Лебідь Ананій Дмитрович 16, 221
 Лебідь-Гребенюк Євгенія Михайлівна 8
 Левенталь Олександр Іванович 65, 76, 206
 Левицька Анастасія Петрівна 208
 Левицький Сергій Петрович 38, 63—65, 87, 88, 125, 155, 157, 205, 206, 210
 Левченко Анна 8
 Лейхтенберзький Максиміліан (Богарте Максиміліан-Наполеон) 58
 Лепкий Богдан Сильвестрович 11, 12, 16, 41, 54, 85, 101, 121
 Лермонтов Михайло Юрійович 223
 Лизогуб Андрій Іванович 63, 88, 129, 151, 155
 Липинський В'ячеслав Казимирович 123
 Лифар Данило Григорович 24
 Літвінова Є. 38
 Лобко Петро Олександрович 130, 211

- Лобода Андрій Митрофанович 13, 14, 16, 122, 189
 Лободовський Михайло Федотович 118
 Лотоцький Олександр Гнатович 12, 26, 99, 224
 Лунін Микола Олександрович 36, 148, 149, 154, 159, 197
 Львов Георгій Ілліч 87
 Любченко М. 117
 Ляхова Жанна Тимофіївна 132, 134
- Маєвський Антон Петрович 136, 151
 Мазніченко Єлизавета Ігорівна 8
 Майстренко Мирослава Іллівна 96
 Макаров Микола Якович 133
 Максимович Марія Василівна 52, 129, 130, 132, 210
 Максимович Михайло Олександрович 52, 54, 55, 107, 129, 130, 132, 157, 209
 Макшеев Олексій Іванович 145, 153
 Маланюк Євген Филимонович 25
 Маленков Георгій Максиміліанович 36, 195
 Малишко Андрій Самійлович 28
 Марахов Григорій Іванович 83
 Мариниченко В. Г. 41, 120
 Марія, Мати Ісуса Христа 118, 119
 Марія Миколаївна, княгиня 54
 Маркевич Андрій Миколайович, син 125, 210
 Маркевич Микола Андрійович, батько 77, 85, 129, 131, 209, 226
 Маркелова Анна Іванівна 137, 141, 211
 Маркович Марія Олександрівна *див.* Вовчок Марко
 Маркович Опанас Васильович 56, 57, 72
 Марковський Михайло Миколайович 10, 13, 127, 188
 Мартинович Порфирій Денисович 157
 Мартос Петро Іванович 79, 106
 Маслов (Маслій) Василь Павлович 38, 130, 210
 Маслов Сергій Іванович 18, 26
 Матвеев Юхим Матвійович 136
 Матвеева Ольга Олексіївна 8
 Мацапура Микола Іванович 37, 143, 148
 Медведєв Павло Миколайович 218
- Меженко Юрій Олексійович 37, 39, 46, 47, 94, 95, 118, 144, 152, 160, 196
 Меленчук Ольга Василівна 8
 Мельников-Печерський Павло Іванович 79
 Мельниченко Володимир Юхимович 86
 Мешков Дмитро Васильович 64
 Микешин Михайло Йосипович 27, 74
 Микола I, цар 59, 64, 65, 72, 76, 88, 155, 205, 206
 Мирний Панас (Рудченко Панас Якович) 11
 Миронець Іван Дмитрович 21, 191
 Михед Павло Володимирович 8
 Мікеланджело 95
 Мішкевич Адам-Бернард 112
 Міяковський Володимир Варлаамович 3, 4, 6, 7, 16, 19, 21, 32, 34, 102, 104, 111, 115, 122, 128, 136, 154, 158, 189, 190, 221
 Мовчан Раїса Валентинівна 8
 Мовчанюк Володимир Павлович 8
 Могілянський Михайло Михайлович 13, 18, 52, 188, 190, 223
 Мокрицький Аполлон Миколайович 74, 129
 Молендський 55
 Молчановський Никандр Васильович 51, 53
 Момбеллі Микола Олександрович 91
 Мордовець (Мордовцев) Данило Лукич 38, 74, 91
 Моронець Микола Іванович 41, 93, 156, 160
 Мороз Лариса Захарівна 8
 Москаленко Артем Амвросійович 136
 Муравйов Андрій Миколайович 119
 Муравйов Олександр Миколайович 207
 Мюссар Євгеній Іванович 54
- Навроцький Борис Олексійович 13, 18—20, 82, 110, 111, 190, 191, 221
 Навроцький Олександр Олександрович 56, 72
 Нагаєв Григорій Миколайович 124
 Назаренко Іван Дмитрович 35
 Нахлік Євген Казимирович 22, 191
 Некрасов Микола Олексійович 91
 Ненадкевич Євген Олександрович 15, 194

- Непокупний Анатолій Павлович 85
 Несселроде Карл Васильович 64, 205
 Нечитайло Андрій Михайлович 8
 Новицька Анна Михайлівна, сестра 10, 33, 188, 194, 211
 Новицька Антоніна Михайлівна, сестра 10, 188
 Новицька Євгенія Луківна, мати 10, 188, 211, 213, 221
 Новицька Лариса Павлівна, дружина 23, 29, 32, 192, 212, 213
 Новицька Любов Михайлівна, сестра 10, 33, 144, 188, 195, 213
 Новицький Віктор 32, 224
 Новицький Микола Дементійович 5, 79, 137, 210, 211
 Новицький Михайло Гнатович, батько 10, 188, 211, 213, 221
 Новицький Михайло Михайлович 3—11, 13—25, 28—33, 36—71, 73, 75—96, 98, 103—105, 107—125, 127—133, 135—162, 188—197, 199—205, 208, 211—227
 Новицький Олекса Петрович 16, 17, 21, 106, 114, 142, 151, 189
 Норов Аврам Сергійович 119
 Нудатов Ераст Васильович 154
- Оболонський Олександр Олександрович 67
 Обручов Володимир Панасович 63—65, 88, 147, 156, 205, 206
 Овсянников Павло Абрамович 88
 Оглоблін Олександр Петрович 219
 Огоновський Омелян Михайлович 91, 99
 Одарченко Петро Васильович 6, 7, 23, 25, 33, 34, 37, 192
 Одоєвський Володимир Федорович 97
 Окаринський Володимир Михайлович 77
 Оксман Юліан Григорович 127
 Орлов Олександр Григорович 205
 Орлов Олексій Федорович 57, 58, 64, 65, 67, 68, 72, 76, 133, 155, 157, 205, 206
 Орловський Володимир Донатович 141
 Осипов Микола Йосипович 129, 133, 157
 Остроградський Михайло Васильович 64
- Павличко Соломія Дмитрівна 6, 7
- Павлов Микола Пилипович 97
 Павловський Іван Францевич 56
 Павлюк Микола Миколайович 81, 85
 Паламарчук Глафіра Петрівна 35, 38, 50, 84, 86, 143, 151, 194
 Панасюк Денис Харитонович 42, 194
 Пантелеєв Лонгін Федорович 74
 Парчевський Никодим Павлович 55, 56
 Пеленський Євген-Юлій 34, 96
 Пелипець Мар'яна Іванівна 8
 Первомайський Леонід Соломонович (Гуревич Ілля Шльомович) 28
 Перетц Володимир Миколайович 103
 Перовський Василь Олексійович 66, 87, 88, 125, 206
 Перцов Давид Аронович 24
 Петрицький Анатолій Галактіонович 46
 Петров Віктор Платонович (псевдонім — Віктор Домонтович) 13, 18, 19, 190
 Петров Микола Іванович 56
 Петров Олексій Михайлович 57
 Петрова Поліна Олександрівна 120
 Петровська Параска Степанівна 106
 Пилипенко Сергій Володимирович 19
 Пилипенко Х. 20, 191
 Пилипчук Ростислав Ярославович 84
 Писемський Олексій Феофілактович 210
 Підгайний Семен Олександрович 25, 192
 Підгорецький Річард Йосипович 140
 Підгорний Микола Вікторович 42, 194
 Піксанов Микола Кир'якович 103
 Пільгук Іван Іванович 33, 47
 Пількевич Семен Данилович 70
 Піунова Катерина Борисівна 66
 Плевако Микола Антонович 10, 13, 20, 46, 62, 92, 93, 102, 110, 154, 188, 191, 217
 Плещеев Олексій Миколайович 133, 157
 Погожев Василь Миколайович 137, 210
 Погребенник Володимир Федорович 8
 Покальчук Володимир Феофанович 19, 191
 Полевий Микола Олексійович 148
 Полонська Ніна Євдокимівна 38, 81, 160, 194

- Полонський Яків Петрович 74
 Полуботко Павло 99
 Полусмак Ликера Іванівна 81, 90
 Пономарьов Федір Павлович 74
 Попов Павло Миколайович 26, 218
 Порський В. *див.* Міяковський Володимир Варлаамович
 Поспелов Ксенофонт Єгорович 135
 Посяда Іван Якович 72
 Потапова Анна Михайлівна *див.* Новацька Анна Михайлівна
 Потоцький Павло Платонович 96
 Потьомкіна Любов Никифорівна 31, 38, 81, 160, 194
 Прахови 147
 Прийма Федір Якович 35
 Приходько Петро Григорович 48
 Пріцак Омелян Йосипович 77
 Прокopenко Анастасія Пилипівна 143
 Псьол Олександра Іванівна 63, 104
 Пустильник Любов Семенівна 69
 Пушкін Олександр Сергійович 13, 44, 45, 206

 Радишев Олександр Миколайович 223
 Раєвський Сергій Євдокимович 27, 143, 148
 Растреллі Франческо Бартоломео 95
 Ревуцький Дмитро Миколайович 16, 102, 122, 189
 Редько Федір Андрійович 26
 Рейсдал Якоб, ван 95
 Рембрандт 95
 Репніна Варвара Миколаївна 60, 61, 63, 65, 72, 74, 75, 90, 94, 129, 135, 137, 139, 148, 155, 206, 209
 Репніни 48, 86
 Рильський Максим Тадейович 18, 26, 28, 31, 33, 36, 39, 41, 141, 143, 144, 194, 195, 197, 218, 219
 Рігельман Микола Аркадійович 56
 Річардсон Семюел 97
 Річицький Андрій (Пісоцький Анатолій Андрійович) 22, 92, 117, 158, 191
 Романчук Юліан 100
 Росовецький Станіслав Казимирович 96
 Рубан Павло Хомич (Совгир) 85, 89
 Рублевська Л. В. 20, 79, 191, 221
 Рудзинський Йосип Федорович 37, 144, 148, 149, 154, 159, 195
 Рудзинський Федір Павлович 149
 Рудзицький Артур Йосипович 22, 191
 Рудницький Михайло Іванович 25
 Рудько М. П. 71
 Рудін Петро Іванович 13, 16, 102, 122, 189
 Русанівський Віталій Макарович 121
 Русов Олександр Олександрович 74, 99
 Рустемас Ян 85

 Савичев Микита Федотович 74, 152
 Савінов Олексій Миколайович 27
 Савченко Володимир Олександрович 31
 Савченко Степан Володимирович 96
 Сайко Микола Пилипович 111
 Самоїленко Р. А. 38, 81, 160, 194
 Самоненко Федір Михайлович 20, 79, 191
 Сапівський Віктор Андрійович 25
 Сарана Федір Кузьмович 3, 6, 7, 35, 39—41, 47, 68, 70, 81, 84, 94, 96, 141, 160, 194—197
 Сачек Павло Володимирович 22
 Свіфт Джонатан 97
 Седляр Василь Теофанович 22, 116, 117, 158, 159, 191
 Селецький Петро Дмитрович 53, 74, 207, 208
 Семевський Василь Іванович 57
 Семененко-Крамаревський Валер'ян Семенович 132, 135, 148, 157, 209
 Сенявін Лев Григорович 205
 Серета Антон Хомич 16, 143
 Серета Єлизавета Омелянівна 38, 85, 89, 194, 218
 Сизоненко Галина Сильвестрівна 70
 Смирненко Платон Федорович 17, 28, 55, 132, 157, 209
 Синявський Олекса Наумович 82, 108
 Сігов Костянтин Борисович 22, 191
 Сімович Василь Іванович 12, 101
 Сірополко Степан Онисимович 25, 34
 Сісецький Анатолій Георгійович 70
 Скларов Н. 79
 Сковорода Григорій Савич 19
 Скорина Віра 70
 Скотт Вальтер 97
 Скрипка Тамара Олексіївна 7, 28
 Скрипник Ганна Аркадіївна 84
 Скубачевська Л. З. 137

- Скупейко Лукаш Іванович 8
 Слабченко Михайло Єлисейович 76, 225
 Славінський Максим Антонович 25
 Сластїон Опанас Георгійович 27, 157
 Слонецький-Михайловський 206
 Смаль-Стоцький Роман Степанович 25
 Смаль-Стоцький Степан Йосипович 224
 Смілянська Валерія Леонідівна 4, 6—8, 15, 63, 77, 81, 84, 85, 92, 119, 156, 158
 Смілянський Леонід Іванович 42, 194
 Сова Антоній *див.* Желіховський Едвард-Вітольд
 Сокирко Лука Григорович 19, 191
 Соколов Іван Іванович 130
 Соколов Петро Петрович 146
 Соколовський Микола Павлович 150
 Солдатовков Кузьма Терентійович 137, 210
 Соллогуб Володимир Олександрович 97
 Сологуб Федір Кузьмович 18, 23, 84, 114, 115, 156, 157, 191, 212, 226
 Сомов Орест Михайлович 97
 Сонько Тетяна Василівна 31
 Сосюра Володимир Миколайович 28
 Сошенко Іван Максимович 77, 85, 95
 Ставицький Олекса Феодосійович 95
 Сталін Йосип Віссаріонович 6, 35, 159
 Старчаков Олександр Осипович 23, 90, 156, 191
 Стебун (Кацнельсон) Ілля Ісаакович 27
 Стороженко Андрій Володимирович 56, 61
 Стороженко Микола Ілліч 51, 56, 74
 Стрішенець Надія Володимирівна 95
 Строганов Сергій Григорович 207
 Студинський Кирило Йосипович 215
 Стус Дмитро Васильович 84
 Суворов Олександр Васильович 148
 Судак Валентина Омелянівна 29, 31, 32, 143, 153
 Сулима Микола Матвійович 8
 Суханова Наталія Борисівна 132, 209, 211
 Суханов-Подколзін Борис Гаврилович 74, 153
 Табачников Василь-Олександрович 53, 55, 67, 207
 Таранушенко Степан Андрійович 38, 143
 Тарасенко Михайло Олександрович 20, 79, 191, 221
 Тардов М. 117
 Тарновська Людмила Володимирівна 130, 210
 Тарновська Надія Василівна 129, 210
 Тарновський Василь Васильович, молодший 74, 129, 130, 209, 211
 Тарновський Григорій Степанович 85, 129, 135
 Терещенко Андрій Андрійович 28
 Тецлав Лариса Павлівна *див.* Новицька Лариса Павлівна
 Тецлав Павло Карлович 215
 Титаренко С. 19
 Тичина Павло Григорович 26, 28, 31
 Ткаченко Г. 79
 Ткаченко Микола Михайлович 38, 54, 85, 86, 89, 90, 151, 194
 Ткаченко Федот Леонтійович 54, 135, 137, 210
 Товстуха-Новицька Раїса Павлівна, дружина 7, 29, 32, 42, 43, 95, 197
 Толбін Василь Васильович 130, 211
 Толмачов Панас Омелянович 65, 151
 Толстая Анастасія Іванівна 137, 210
 Толстї 88
 Толстой Федір Петрович 54, 95, 130, 209, 226
 Траскін Олександр Семенович 57, 71, 72
 Тризна Роман Дмитрович 135, 211
 Трофімов Іван Трохимович 108
 Трохименко Карпо Дем'янович 28, 143
 Трощина Костянтин Єлисейович, батько 105
 Трощина Володимир Костянтинович, син 105
 Трутовський Костянтин Олександрович 27, 157
 Трясило Тарас 116
 Тулуб Олександр Данилович 72
 Тургенев Іван Сергійович 51, 55, 74, 94, 210
 Турно Людвіг-Мар'ян 147, 152
 Уваров Олексій Сергійович 117
 Уваров Сергій Семенович 68, 71, 72, 153
 Усков Іраклій Олександрович 52, 90, 125, 129

- Ускова Агафія (Агата) Омелянівна (до заміжжя — Колосова) 74
 Ускова Надія Іракліївна (у заміжжі — Смоляк) 74
- Ф**
 Федоров Михайло Павлович 137, 141, 211
 Федорук Олександр (Олесь) Олександрович 73
 Федяєв Логвин Іванович 87
 Филипович Олександр Петрович 159
 Филипович Павло Петрович 10—13, 16, 18—20, 96, 102, 110, 122, 128, 154, 159, 188—191, 215
 Фіалковський (Фіялковський) Фелікс 125
 Фінберг Леонід Кушелевич 22, 191
 Фліорковський Валеріан Еразмович 51
 Франко Іван Якович 4, 12, 31, 53, 98, 101, 156
 Фрейман Густав Антонович 87
 Фундуклей Іван Іванович 58, 72
- Х**
 Хаїров Ахмет 136
 Хартахай Феоктист Авраамович 38
 Харчук Роксана Борисівна 8
 Хатенев Аркадій Миронович (Арон Меєрович) 24, 192
 Хвиля (Олінтер) Андрій Ананійович 4, 109, 111, 114
 Хілінський Іван Іванович 55
 Хінкулов Леонід Федорович 49, 80, 141
 Хмельницький Богдан-Зиновій 60, 222
 Ходак Ірина Олександрівна 21
 Хоменко Людмила Олександрівна 32, 38, 81, 194
 Храмов В. 227
 Христовий Микола Федорович 20, 110, 191
 Хромой 24
 Хропаль Олексій Іванович 55
 Хрушов Дмитро Олександрович 55, 132, 209
 Хрушов Микита Сергійович 42, 196
 Хрушова Наталя Олександрівна (до заміжжя — Сомова) 55
- Ц**
 Церетелі Акакій Ростомович 74
 Цимбал Богдан Володимирович 8
- Ч**
 Чалий Дмитро Євдокимович 69
 Чалий Михайло Корнійович 7, 11, 39, 53, 54, 59, 73, 75, 85, 87, 90, 92, 93, 129, 137—140, 154, 156, 160, 195, 211
 Чамата Ніна Павлівна 4, 7, 84, 112, 156
 Черненко Федір Іванович 81, 107
 Чернишевський Микола Гаврилович 35, 51, 131
 Чернишов Олександр Іванович 58, 64, 65, 72, 155, 205, 206
 Чернишов Олексій Пилипович 63, 132, 135, 155, 157, 209, 210
 Черторизька Тетяна Купріянівна 41, 120
 Честахівський Григорій Миколайович 38, 74, 81
 Чужбинський (Афанасьєв) Олександр Степанович 74, 75, 77, 150
 Чуйкевич Петро Омелянович 58
 Чуковська Лідія Корнійівна 29, 41, 199
 Чумак Клавдія Василівна 31
- Ш**
 Шаблювський Євген Степанович 4, 19, 39, 41, 84, 109, 111—114, 141, 159, 191, 195, 197
 Шагінян Марієтта Сергіївна 33
 Шамрай Агапій Пилипович 19, 83
 Шандра Валентина Степанівна 61, 135
 Шарабанова Світлана Володимирівна 8
 Шафарик Павел-Йозеф 106
 Шахматов Олексій Олександрович 10, 120, 154, 215
 Шаховський Семен Михайлович 27
 Шевельов (Шерех) Юрій Володимирович (справжнє прізвище — Шнайдер) 137
 Шевченко Варфоломій Григорович 5, 38, 52, 55, 74, 79, 129
 Шевченко Микита Григорович 85, 133, 134
 Шевченко Тарас Григорович 3—9, 11—18, 20—23, 25—28, 31—33, 35—44, 46, 47, 49—115, 117—162, 188—191, 193—197, 199, 201, 203—209, 211, 212, 215—220, 222—226
 Шевчук Валерій Олександрович 81
 Шекспір Вільям 206
 Шестопап П. Л. 49
 Широцький Костянтин Віталійович 38, 81
 Ширяєв Василь Григорович 70, 85

Показчик імен

- Шлейфер Павло Іванович 71
Шляпкін Ілля Олександрович 10
Шрейдерс Костянтин Антонович 79, 88
Штакеншнейдер Олена Андріївна 74
Штернберг Василь Іванович 27, 85, 95, 106, 109, 137, 211
Шtrandман Роман Романович 60, 130, 209
Шубравський Василь Єфремович 81, 109
Шугаєвський Валентин Андрійович 124
Шудря Микола Архипович 147
Шульговський 53, 207
- Щепкін Михайло Семенович 13, 86, 129, 133
Щерба Лев Володимирович 10
Щербак Михайло Григорович 101
- Щукін П. 92
Щоголев Павло Єлисейович 62
Щурат Василь Григорович 44, 75, 76, 226
- Юнге Катерина Федорівна (до заміжжя — Толстая) 74, 139
Юрій Всеволодович, князь 128
Юрченко Олександр Трохимович 68
- Яворницький Дмитро Іванович 52
Яворський Матвій Іванович 76, 225
Яковенко Валентин Іванович 57, 62, 101, 121, 130
Якубський Борис Васильович 13, 26
Яременко Антоніна Митрофанівна 119
Яременко Василь Васильович 8
Ястребов Федір Олександрович 39, 141, 195
Яхненко Кіндрат Михайлович 55

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	3
М. НОВИЦЬКИЙ І ШЕВЧЕНКОЗНАВСТВО 1920—1960-х РОКІВ	9
1. М. Новицький і наукове шевченкознавство 1920-х років	9
2. Наукові ідеї ученого в 1930-х роках	19
3. Повернення М. Новицького в шевченкознавство (1950-ті — початок 1960-х років)	27
4. М. Новицький — рецензент шевченківських видань	43
РОЛЬ М. НОВИЦЬКОГО У СТАНОВЛЕННІ ТА РОЗВИТКУ НАУКОВОЇ БІОГРАФІСТИКИ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА	51
1. М. Новицький — дослідник-пошуковець документів до біографії Шевченка	51
2. Спогади сучасників як джерело в підготовці вченим наукової біографії поета і художника	73
3. Оточення Шевченка як предмет дослідження його життя і творчості	82
4. Хронологія життя і творчості Шевченка, укладена М. Новицьким	84
5. Наміри вченого дослідити лектуру Шевченка	93
ДОСЛІДЖЕННЯ М. НОВИЦЬКИМ ЛІТЕРАТУРНИХ І МИСТЕЦЬКИХ ТВОРІВ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА	98
1. Текстолог літературної спадщини Шевченка	98
2. Дослідник Шевченкових мистецьких творів	142
ПІСЛЯМОВА	154
СПИСОК СКОРОЧЕНЬ	161
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	162
ДОДАТКИ	188
Д о д а т о к 1. Хронологія життя і наукових здобутків Михайла Новицького	188
Д о д а т о к 2. Бібліографія праць М. Новицького	197
Д о д а т о к 3. Документи Шевченка, виявлені та вперше оприлюднені вченим	204
Епістолярій поета та до нього, надрукований М. Новицьким	208
Д о д а т о к 4. Автобіографія, анкетні відомості	211
Документи зі слідчої справи М. Новицького	214
ПОКАЖЧИК ІМЕН	228

Наукове видання

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ЛІТЕРАТУРИ ім. Т. Г. ШЕВЧЕНКА

КАРПІНЧУК Галина Володимирівна

МИХАЙЛО
НОВИЦЬКИЙ —
ШЕВЧЕНКОЗНАВЕЦЬ

Київ, Науково-виробниче підприємство
«Видавництво “Наукова думка” НАН України», 2018

Художній редактор *Р. І. Калиш*
Технічний редактор *Т. С. Березяк*
Коректор *О. Є. Челок*
Оператор *В. Г. Каменькович*
Комп'ютерна верстка *Т. О. Ценцеус*

Обкладинка *О. Г. Здор*
Фото на обкладинці *С. М. Гавришкевича*

Підп. до друку 25.05.2018. Формат 60×90/16. Папір офс. № 1.
Гарн. Таймс. Друк офс. Ум. друк. арк. 15,5. Ум. фарбо-відб. 17,5.
Обл.-вид. арк. 16,0. Тираж 200 прим. Зам. № ДФ 728

Оригінал-макет виготовлено
у НВП «Видавництво “Наукова думка” НАН України»
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції
ДК № 2440 від 15.03.2006 р.
01601 Київ 1, вул. Терещенківська, 3

ПП «Видавництво “Фенікс”»
03680 Київ 680, вул. Шутова, 136
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
серія ДК № 271 від 07.12.2000 р.